

AKADEEMIA

10. AASTAKÄIK

1998

NUMBER 8

Eesti astumine Rahvasteliitu	Vahur Made
Eesti Vabariigi Rahvuskomitee	Enn Sarv
Kala: Tegelase ja tegevuse küsimusi	Virve Sarapik
Mis on kunst?	Margit Sutrop
Kunsti definitsioon	M. W. Rowe
Mississippi	William Faulkner
Mis on ekstaas?	Helle Kaasik
Arktiline hüsteeria	Vaino Vahing
Talent	Albert Üksip
Eesti ja Läti jalavägi Rootsi armees	Kalle Kroon

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villem

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalialia Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora Mart Orav
socialialia Jaan Isotamm
naturalialia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@tartu.astronet.ee

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1998

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Kastani 38
Tellimus nr 773.

Trükiarv 2200.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

10. AASTAKÄIK 1998 NUMBER 8 (113)

Eesti astumine Rahvasteliitu	<i>Vahur Made</i>	1571
Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade	<i>Enn Sarv</i>	1612
Kala: Tegelase ja tegevuse küsimusi	<i>Virve Sarapik</i>	1621
Mis on kunst?: Institutsionaalse esteetika kimbatus	<i>Margit Sutrop</i>	1653
Kunsti definitsioon	<i>M. W. Rowe</i>	1672
	<i>Tõlkinud Anu Oja</i>	
Mississippi	<i>William Faulkner</i>	1693
	<i>Tõlkinud Lauri Pilter</i>	
Mis on ekstaas?: Loodusteadusliku lähenemise katse	<i>Helle Kaasik</i>	1721
Artiline hüsteeria	<i>Vaino Vahing</i>	1732
Talendi-probleemist	<i>Albert Üksip</i>	1740

Arvustus: Ebaõnnestunud üllitis. Jaak Uibu. Eesti rahvastiku tervis XXI sajandi künnisel. Tallinn, 1997
Kaljo Villako 1748

Editorial note. Summaries 1752

Eesti ja Läti jalavägi Rootsi armees 1701–1710. I
Kalle Kroon 1759

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1620, 1692, 1720, 1747: Heldur Viirese joonistused.

EESTI ASTUMINE RAHVASTELIITU

Vahur Made

Eesti püüdlused pääseda Esimese maailmasõja järgse maailmaorganisatsiooni Rahvasteliidu liikmeks on ühtaegu heaks näiteks püüetest edendada oma huve rahvusvahelisel areenil ja samas näide väikeriigi välispoliitilise manööverdusruumi kitsusest. Samuti näitab Eesti Rahvasteliitu pääsemise lugu, et mängureeglid pole maailmas viimase sajandi jooksul palju muutunud.

PROBLEEME

Miks soovis Eesti astuda Rahvasteliitu?

Materjalid aastaist 1918–1921 annavad sellele küsimusele üsna ühese vastuse. Eelkõige lootsid Eesti poliitikud, et Rahvasteliit annab Eestile julgeolekugarantii. Rahvasteliidu põhikirja 10. artikkel lubas liidu liikmesriikidele kaitset välise agressiooni vastu.¹ Eesti, mis oli saavutanud oma iseseisvuse sõjas kommunistliku Venemaa ja saksa *Landeswehr*'i vastu, tunnetas selgelt, et ilma lajema rahvusvahelise toetuseta on tal raske oma julgeolekut tagada. Niisiis nähti Rahvasteliidus potentsiaalset abiandjat Venemaa või Saksamaa võimaliku agressiooni korral. Umbusklikult suhtuti tollal ka Poola suurriiklikesse taotlustesse Baltikumis, mistõttu Rahvasteliidus nähti Poolale tasakaalustavat jõudu. Samas tugines lootus Rahvasteliidult saadavale sõjalisele abile

¹Rahvasteliidu põhikirja 10. artikkel nägi ette, et kõik Rahvasteliidu liikmesmaad olid kohustatud kaitsma kõigi ülejäänud liikmete iseseisvust ja territoriaalset terviklikkust. Teiste sõnadega, sõda ühe Rahvasteliidu liikme vastu pidi automaatselt muutuma sõjaks kogu liidu vastu.

pigem selle organisatsiooni põhikirjas sätestatule kui organisatsiooni enda reaalsele sammudele. Rahvasteliit, nagu ka Eesti riik, oli 1920. aastate alguses alles kujunemas. Teine oluline küsimus, mida Eesti poliitikud Rahvasteliidu puhul silmas pidasid, oli Eestile *de jure* tunnustuse hankimine. 1918. aastast oli Eestil küll olemas *Entente*'i suurriikide *de facto* tunnustus, kuid *de jure* veel puudus. Ilma selleta oli Eesti rahvusvaheline positsioon ebakindel. Puudus suurriikide lõplik nõusolek Eesti iseseisvusega, samuti oli kammitsetud Eesti välissuhtlemine. Muu hulgas ei saanud Eesti avada täieõiguslikke diplomaatilisi esindusi ning tihti oli häiritud ka välislepingute sõlmimine.

Rahvasteliitu vastuvõtmist peeti *de jure* tunnustuse andmise erivormiks. Nii Eesti üks tolle aja juhtivamaid diplomaate Ants Piip kui ka paljud Rahvasteliidu Sekretariaadi spetsialistid leidsid, et kõik need riigid, mis hääletavad uue riigi vastuvõtmise poolt Rahvasteliitu või ei hääleta selle vastu, on automaatselt andnud sellele riigile oma *de jure* tunnustuse. Nagu edaspidine areng näitas, oli siin siiski tegemist puhtteoreetilise seisukohaga. Riigid eelistasid üldjuhul anda Eestile oma individuaalse tunnustuse ning hääletust Rahvasteliidus Eesti vastuvõtmise puhul tunnustamiseks ei pidanud. Kuid Eesti välispoliitika juhtide jaoks oli mõttel Rahvasteliidu antavast *de jure*'st aastail 1919–1921 oluline tähtsus. Kolmanda aspektina tuleb silmas pidada Eesti iseseisvumisjärgset välispoliitikat tervikuna. Eesti põhiprobleemiks oli siis ja ka kogu maailmasõdadevahelise perioodi jooksul see, millisel Euroopa suuremalt riigilt või riikide rühmituselt otsida toetust oma julgeoleku tagamiseks. Seda probleemi on kutsutud ka orientatsiooniküsimuseks.

Kõige varasemad seisukohad

Veel 1918. a augustis polnud Rahvasteliitu minek Eesti juhtivate poliitikute jaoks sugugi üheselt selge. Eesti välisdelegatsiooni poolt Kopenhaagenis 16. VIII 1918 koostatud ja välisriikide valitsustele laialijagamiseks mõeldud memorandumis "Eesti orientatsioon" oli seatud Eesti eesmärgiks iseseisvuse saavutamine koos rahvusvaheliselt kindlustatud neutraliteediga (Eesti Riigiarhiiv = ERA, 1621-1-124, 1 2). Sellest formuleeringust võis lugeda välja

väga kaudset vihjet Eesti soovile liituda kunagi Rahvasteliiduga. Eesti diplomaadid teadsid, et selle Rahvasteliidu loomine oli maailma toleaegete juhtide hulgas alles ideetasandil. Ameerika Ühendriikide president Woodrow Wilson oli nimetanud Rahvasteliidu loomise vajadust oma 8. I 1918 esitatud rahuprogrammis ehk "14 punktis". Suurbritannias ja Prantsusmaa juhtivate poliitiliste jõudude hulgas polnud toetus Rahvasteliidu loomise ideele sellel ajal veel kaugeltki valdav. Palju oli ka neid riigitegelasi, kes pidasid Rahvasteliitu liiga radikaalseks uuenduseks ning lootsid, et sõjajärgsel rahukonverentsil naastakse vanade äraproovitud rahvusvahelise poliitika meetodite juurde, mis olid Euroopa riikidevahelisi suhteid kujundanud juba 1815. a Viini kongressist alates.

Nii polnud ka Eesti diplomaatidele sugugi selge, kas Rahvasteliit üldse luuakse. Septembris 1918 suhtus Piip Rahvasteliidu loomise perspektiivi veel üsnagi skeptiliselt. Ta soovitas Eestil tulevikus otsida tuge hoopis demokraatlikult (s.t bolševikejärgselt) Venemaalt.

Samasugust mõtet avaldas ka Eesti saadik Pariisis Karl Robert Pusta vestlusel endise Tsaari-Venemaa saadikuga Pariisis Maklakoviga. Pusta sõnul ei olnud Eesti föderatsioon Venemaaga võimalu. Maklakov omakorda leidis, et Eesti võiks üritada pääsemist Rahvasteliitu, kuid peaks samas andma avalikult mõista oma soovi tulevikus liituda Venemaaga (ERA, 1622-1-60, l 1-5).

Järgnevad sündmused sundisid Eesti välispoliitika juhte oma suhtumist Rahvasteliitu muutma. Esimene maailmasõda lõppes 11. XI 1918 Compiègne'i vaherahu ja *Entente*'i võiduga, mille järel Saksa okupatsioonivõimud andsid 19. novembril Eestis võimu üle Eesti Ajutisele Valitsusele. Vene vägede rünnakuga Narva vastu algas 28. novembril Vabadussõda, misjärel võimalik liitumine Venemaaga kadus Eesti poliitikute plaanidest. 18. I 1919 avati Pariisis rahukonverents, kus president Wilson pani esimese küsimusena arutlusele Rahvasteliidu loomise. 28. aprillil kinnitas rahukonverents Rahvasteliidu põhikirja, mis liideti kõigi sõlmitavate rahulepingutega. Põhikiri jõustus 10. I 1920, kuid juba 10. VI 1919 alustas Londonis tööd Rahvasteliidu Sekretariaat eesotsas peasekretär Eric Drummondiga. Moodustati ka Rahvas-

teliidu Nõukogu, mis kogunes Pariisis oma esimesele koosolekule 16. I 1920.

Pariisi rahukonverentsil osalenud Eesti välisdelegatsioon taotles suurriikidelt Eesti kuulutamist sõdivaks pooleks. See oleks võimaldanud Eestil pääseda ka Rahvasteliidu asutajaliikmete hulka. Välisdelegatsiooni diplomaadid rõhutasid, et Eesti valitsus oli pidanud Saksa võimu Eestis okupatsiooniks ning Eesti väed olid *Landeswehr*'i sõjas sõdinud sakslaste vastu. Ühtlasi põhjendati Eesti iseseisvuse ja sõdivaks pooleks oleku tunnustamise vajadust ka Tšehhoslovakkia pretsedendiga.²

Rahukonverentsi ajaks olid välisdelegatsiooni sees juba orientatsioonivaidlused läbi ning rõhk oli pandud *Entente*'i suurriikide, eriti Suurbritannia ja Prantsusmaa toetuse võitmisele. Rahvasteliidu liikmeks astumine sai selle suuna paratamatuks osaks. Rahvasteliitu minek näis Eesti jaoks 1920. aastate alguses mõneti ka paratamatu valikuna. Neutraliteediideest oli 1919. a loobunud ja liitumine Moskva süsteemiga ei tulnud samuti kõne alla. Saksamaa oli siis veel liiga nõrk, et enda ümber mingit alternatiivset süsteemi luua. Eesti välispoliitikale avas Rahvasteliit võimaluse kindlustada uue maailmaorganisatsiooni abil seda kasu, mida Eesti lootis saada koostööst Suurbritannia ja Prantsusmaaga: julgeolekugarantiisid, rahvusvahelise tunnustuse hankimist, poliitilist ja majanduslikku toetust.

Julgeolekugarantiide, tunnustuse ja *Entente*'i orientatsiooni kõrval tuleb silmas pidada veel ühte olulist seika. Rahvasteliit oli Eesti jaoks niihästi globaalse välispoliitilise informatsiooni allikas kui ka võimalus olla osaline maailmapoliitiliste küsimuste arutamisel. Rahvasteliidu Täiskogu iga-aastased koosolekud Genfis oli kohaks, kuhu kogunesid enamiku riikide juhtivad poliitikud — diplomaadid, kõrgemad riigiametnikud, valitsuste liikmed, sh välis- ja peaministrid, riigipead. Eesti esindajatel oli

²Juunis 1918, kui veel Tšehhi, Määrimaa ja Slovakkia aladel kehtis Austria—Ungari võim, kuulutasid USA, Suurbritannia, Prantsusmaa ja Itaalia Venemaal asunud tšehhi ning slovaki sõjavangidest moodustatud korpuse liitlaste poolel sõdivaks väeosaks ja tunnustasid Pariisis tegutsenud Tšehhi Rahvusnõukogu Tšehhoslovakkia riikluse kandjana *de facto*. (ERA, 1619-1-34, 14-8.)

võimalus täiskogudel oma maa probleeme tutvustada, teiste maa-de arvamuste ja probleemidega tutvuda ja ka läbirääkimisi pidada. Oluliseks informatsiooni ja suheteloomise allikaks kujunes ka Rahvasteliidu Sekretariaat.

Lühidalt oli Rahvasteliit Eesti jaoks ainus globaalse poliitika tegemise võimalus. Eesti välispoliitika jaoks nii tähtsad suhted oma naabritega — Venemaa, Läti ja Leedu, Skandinaavia maa-de, Soome, Poolaga — jäid paraku üksnes regionaalse poliitika tasandile.

Vene küsimus ja Eesti tunnustuse probleem

Eesti astumist Rahvasteliitu on võimatu käsitleda, puudutamata Eesti riikliku iseseisvuse *de jure* tunnustamise probleemi, mis oli omakorda väga tihedalt seotud nn Vene küsimusega Pariisi rahu-konverentsil.

Kommunistlikku Venemaad ei olnud rahukonverentsile kutsutud. Lääneriigid lootsid, et bolševikud kaotavad seal võimuvõitluse, mille järel on võimalik Venemaa tuleviku üle läbirääkimisi pidada mittekommunistliku valitsusega. Et aga bolševikud suutsid Venemaal võimu säilitada, tekkis lääneriikide jaoks keeruline olukord. Ühest küljest nõudis reaalne olukord, et Venemaa tuleviku suhtes midagi otsustataks, määrataks kindlaks selle riigi piirid, loodaks selgus majandusküsimustes jne. Teisest küljest olid lääneriikide enda huvid erinevad. Mitmed sealsed poliitilised jõud kartsid jääda tulevase Vene valitsuse ees piinlikku olukorda, kui nad n-ö tagaselja Venemaa asjad ära otsustavad. Venemaast maailmasõja tulemusel eraldunud riikide tunnustamisega karde-ti kaotada kommunistidejärgse Venemaa kui potentsiaalse liitlase toetus.

1918. a tunnustasid Suurbritannia ja Prantsusmaa Eestit ja Lätit *de facto*. Suurriikidele oli Balti riike aastail 1918–1919 vaja eelkõige kaitseks idast ähvardava bolševismiohu vastu. Lääneriikide suhtumises Eesti, Läti ja Leedu iseseisvusesse oli aga mitmeid erinevusi.

Tartu rahulepingu sõlmimise eelõhtul oli Prantsusmaa seisukohal, et Saksamaa vastu on vaja tugevat Venemaad. Viimase väikesed piiririigid olid küll vajalikud võitluses Vene bolševike

vastu, kuid nende kaotuse järel poleks uute riikide püsijäämine tulnud kõne alla. Prantsusmaa toetus oma poliitikas väga paljuski vene emigrantlikule propagandale. Läände põgenenud vene monarhistide ja demokraatide arusaamad piirirahvaste iseseisvusest olid üsnagi ühesugused. Sõjajärgne Venemaa pidi nende arvamusel kohaselt olema ühtne ja jagamatu. Prantsusmaad ähvardati väitega, et Venemaa ei ole kohustatud abistama lääneriike Saksa-maa vastu, kui Prantsusmaa nõustub Venemaa "tükeldamisega". Balti riikide osas oli Prantsuse poliitikute hulgas levinud veendumus, et need väikeriigid lähevad peatselt omavahel tülli ning siis on võimalik nende vahel korda luua vaid neid Venemaaga ühendades.

Suurbritannia oli vene emigrantide propagandast vähem mõjutatud. 17. XI 1919 pidas peaminister David Lloyd George Alamojõel kõne, kus ta pidas Venemaa lagunemist Briti huvide seisukohalt isegi kasulikuks. Lloyd George põhjendas oma seisukohta Briti—Vene vana koloniaaltülga India pärast ning avaldas lootust, et lagunenud Venemaa Suurbritannia võimu Indias enam ei ohusta (Laaman 1920: 127–131). 1919. a teisel poolel toimus muudatus Suurbritannia idapoliitikas. Sisemised probleemid sundisid lõpetama interventsioonipoliitikat Venemaal. Et inglased soovisid lahendada Taani väinade ja Ahvenamaa saarte probleemi, hakkas Suurbritannia suhtumine ka Balti riikide tunnustamisse muutuma positiivsemaks. Leedu sai septembris 1919 *de facto* tunnustuse, mis võrdsustas ta teiste Balti riikidega. Inglased toetasid Leedu püüdlusi saada lahti Saksa vägedest, London loobus Poola—Leedu uniooni mõtte toetamisest. Lõpetati majandusblokaad Venemaa vastu. Suurbritannia laevastik Läänemerele koondati Kopenhaagenisse ning Balti riikidele anti mõista, et nende iseseisvuse küsimuse lahendab kas rahukonverents või Rahvasteliit (Hovi 1980: 164–206).

Samas ei tõtanud Suurbritannia Balti riike *de jure* tunnustama. Londonis Suurbritannia välisministeeriumis *Foreign Office*'is (edaspidi FO) kui ka Briti esindajate hulgas Baltimaades oli levinud arvamus, et tunnustuse andmiseks pole aeg küps. Suurbritannia Tallinna esindaja Vivian Bosanquet' teate peale, et Suurbritannia otsuse järel tunnustada Leedut *de facto* valitsenud seal suur entusiasm ja lootus saada peatselt ka *de jure* tunnustus ja

pääs Rahvasteliitu, leidis FO Põhja-Euroopa ja Venemaa osakonna juhataja James Gregory, et leedulased kiirustavad liigselt. *De facto* tunnustus ei tähendanud tema sõnul veel Leedu iseseisvuse tunnustamist, kusjuures Leedu valitsusele olid inglased Gregory sõnul ka eelnevalt öelnud, et iseseisvuse tunnustamine on Pariisi rahukonverentsi või Rahvasteliidu ülesanne (*Public Record Office* (= PRO), *Foreign Office* (= FO) 371/3609/No.135780).

Peaminister Jaan Tõnisson ja välisminister Ado Birk lähetasid 4. detsembril *Entente*'i Ülemnõukogule³ memorandumi Eesti iseseisvuse tunnustamise kohta. Seda kommenteerides leidis FO Põhja-Euroopa ja Venemaa osakonna 3. sekretär Oliver Harvey, et Suurbritannia valitsus ei peaks esialgu väljendama mingit kindlat seisukohta Eesti iseseisvuse küsimuses (PRO, FO371/3611/No.168624).

Juba novembris 1919 leidis Suurbritannia välisminister George Curzon, et Rahvasteliidu peasekretärile Drummondile oleks vaja saata kiri selle kohta, et Balti riike ei saa võtta vastu Rahvasteliidu liikmeks senikaua, kuni suurriigid pole neid *de jure* tunnustanud. Kui Eesti aprillis 1920 esitas Rahvasteliidule oma ametliku liitumistaotluse, saatis Curzon Drummondile vastava kirja (PRO, FO371/3633/No.191190).

USA keeldus Balti riikide tunnustamisest väga kaua. Sarnaselt Prantsusmaaga soovis ka USA hoida häid suhteid Venemaa mittekommunistlike jõududega juhuks, kui need peaksid võimule tulema. Ka Washingtonis leiti, et Venemaad ei tohi "jagada". Ameeriklased pidasid silmas, et Venemaast võib neile kujuneda potentsiaalne liitlane Jaapani vastu. Loodetava liitlase sõprust tuli hoida Venemaa territoriaalse terviklikkuse kaitsjana esinedes.

³*Entente*'i Ülemnõukogu (ingl.k *Allied Supreme Council*) oli *Entente*'i kõrgeim poliitiline organ, mille raames liikmesmaad koordineerisid ühist tegevust. Ülemnõukogusse kuulusid Suurbritannia, Prantsusmaa, Itaalia, Jaapan ja Belgia diplomaatiliste esindajate, välisministrite ning valitsus- või riigijuhtide tasemel. Eriti oluline oli Ülemnõukogu roll Pariisi rahukonverentsi ettevalmistamisel ja Euroopa poliitika kujundamisel pärast rahukonverentsi. 1923. a lõpetas Ülemnõukogu tegevuse ja tema asemele moodustati *Entente*'i riikide koostöö organiks Saadikute Konverents.

USA andis Balti riikidele *de jure* tunnustuse alles 28. VII 1922, kusjuures ka siis lisati igale tunnustusnoodile järgmine tekst: "USA on kogu aeg kinnitanud, et Venemaa rahutut sisemist olukorda ei saa tuua põhjenduseks Venemaa territoriaalse terviklikkuse ohustamisele, ja seda põhimõtet ei muudeta ka praegu, tunnustades Eesti, Läti ja Leedu valitsust." Sellest lisamärkusest ei loobunud ka siis, kui USA 1934. a tunnustas NSV Liitu (Bilmanis 1970: 338).

Siiski ei tohi Balti riikide tunnustamisest kõneldes Venemaa legitiimsuse ja territoriaalse terviklikkuse põhimõtet üle hinnata. 1917. a lõpus olid Suurbritannia ja Prantsusmaa jaganud Kesk- ja Ida-Euroopa omavahel mõjusfäärideks. Skandinaavia maad, Soome ja Baltimaad läksid Briti ning Poola koos ülejäänud Kesk-Euroopa maadega Prantsuse huvipiirkonda. See jaotus mõjutas suurriikide Balti-poliitikat palju rohkem kui Venemaa riikluse juriidilised nüansid. Heaks näiteks on siin Soome *de jure* tunnustamine *Entente*'i ja USA poolt 1919. a.

De jure tunnustuse probleem tõusis Balti riikide puhul teravalt üles ka 1920. a detsembris, Rahvasteliidu I Täiskogul. Selleks ajaks oli juba nii Suurbritanniale kui Prantsusmaale selge, et Venemaa sisepoliitilist olukorda nemad enam muuta ei suuda. Balti riike aga ei soovitud ikka veel tunnustada, sest kardeti, et mõningase kosumise järel asub Venemaa neid oma endisi provintse tagasi vallutama. Balti riikide pärast ei soovitud Venemaaga hakata sõdima.

De jure tunnustusest sai sellises situatsioonis ettekääne Balti riikide liitumistaotluste tagasilükkamiseks. Spetsiaalne kolmeliikmeline juristide komisjon eesotsas Hollandi välisministri Herman van Karnembeeckiga moodustati Sekretariaadi poolt selleks, et selgitada, kas Rahvasteliitu vastuvõtmine tähendab automaatselt ka riigi *de jure* tunnustamist või mitte. Komisjon leidis üksmeelselt, et Rahvasteliitu vastuvõtmine tähendab *de jure* tunnustamist, kuid ei teinud sellest otsusest mingisugust ühest järeldust ega andnud uute liikmete vastuvõtmisega tegelnud Täiskogu 5. komisjonile soovitusi. Kuigi Täiskogu delegaatide hulgas oli palju vastupidise seisukoha pooldajaid, lükkas Täiskogu Balti riikide liitumistaotlused tagasi. Seda põhjendati *de jure* tunnustuse puudumisega (ERA, 957-11-654, l 65; 957-11-657, l 10, 27-29).

Julgeolekugarantiide küsimus

Nagu juba eespool märgitud, oli eesmärk hankida Eestile julgeolekugarantiid peamiseks põhjuseks, miks Eesti valitsus otsustas esitada Rahvasteliidule liitumisavalduse. *De jure* tunnustuse probleemi on julgeolekugarantiidest võimatu lahus hoida ning õigupoolest moodustaski tunnustuse saamine Eesti jaoks osa julgeolekugarantiidest.

Tunnustuse kõrval kerkis julgeolekugarantiide probleem samuti teravalt üles Rahvasteliidu I Täiskogul. Seal väitsid paljude maade esindajad, et Balti riike ei saa võtta Rahvasteliitu, sest pole võimalik tagada nende julgeolekut vastavalt 10. artikli kohustustele. Eriti kindlalt seisid selle väite taga Suurbritannia delegatsiooni juht haridusminister Herbert Fisher ja Prantsuse delegatsiooni liige René Viviani. Nemad andsid Eesti esindajatele otse mõista, et Eesti vastuvõtmine võib toimuda ainult siis, kui Eesti loobub 10. artikliga ettenähtud julgeolekugarantiidest (ERA, 957-11-654, l 55; 957-11-657, l 6, 14, 31, 38, 42–44).

Julgeolekugarantiide andmisest hoidumise taga oli sama põhjus mis tunnustamisega viivitamise puhul: lääneriigid ei soovinud Baltimaade pärast Venemaaga sõdida.

Eesti ja Läti maareformi rahvusvaheline mõju

Vaadeldes Balti riikide sisepoliitika mõju nende vastuvõtmisel Rahvasteliitu tõusevad peamise küsimusena üles Eestis ja Lätis läbiviidud maareformid. Maareformiseadused võeti Eestis vastu 10. X 1919 ja Lätis 16.–17. IX 1920, Leedus tunduvalt hiljem — 15. II 1922. Maareformide tulemusena likvideeriti Eestis baltisaksa aadli maavaldus, kusjuures alguses ilma rahalise kompensatsioonita. Lätis ja Leedus puudutasid maareformid oluliselt ka poola päritolu suurmaamanikke.

Ilmselt eestlastele ja lätlastele endalegi ootamatult kujunes ühiskonna tipust alla langenud baltisakslaste ja nende välismaiste aatekaaslaste protest ja vastupropaganda palju visamaks ja mõjusamaks, kui oli osatud oodata. Baltisakslased ei jätnud oma piiritaguses propagandas kasutamata ka Rahvasteliitu ja neil oli edu. Isegi sedavõrd Baltikumi-sõbralik poliitik nagu Suurbritannia li-

beraal Robert Cecil arvas, et Eesti ja Läti maareformid olid liiga radikaalsed ja endisi omanikke diskrimineerivad. Baltisakslaste õnnestus küllalt hästi levitada kujutlust Eestist ja Lätist kui poolbolševistlikest maadest, kus ei austata eraomandit ning represseeritakse väikest ja kaitsetut vähemusrahvust. Vähemusrahvuste ja maaküsimust kasutati argumendina takistamiseks Eesti ja Läti pääsemist Rahvasteliitu. Hiljem tõstasid baltisakslased maaküsimuse Rahvasteliidus uuesti sealse vähemustekaitse süsteemi kaudu.

EESTI ESIMESED SAMMUD TEEL RAHVASTELIITU

Eesti Rahvasteliidu ühingu

30. VI 1919 asutati Londonis Briti Rahvasteliidu Ühingu juurde 30-liikmeline Eesti osakond, mis omakorda valis enda seast välja 20 tegevliiget. Osakond seadis endale ülesandeks propageerida Rahvasteliidu ideid eestlaste seas nii Suurbritannias kui Eestis. Ühtlasi püüti kaasa aidata sellele, et ka Eestis loodaks samasugune ühing. Välisminister Birki paluti sealjuures kaasa aidata. Londonis loodud organisatsiooni juhtivateks tegelasteks olid sealne Eesti saadik Ants Piip, saatkonna sekretär Jaan Kopvillem ning saatkonna töötajad ja kohalikud eestlased V. Reinvaldt, A. Puhk, J. Piigert, J. Palmer, O. A. Tomberg, A. Kuldner, J. Laretei ja A. Altenbrun.

Esialgul ei järgnenud Londoni eestlaste algatusele Eesti välisministeeriumi poolt mingeid samme. J. Kopvillem saatis Tallinna kaks meeldetuletavat kirja, milles rõhutas Rahvasteliidu ühingu loomise tähtsust ja märkis, et Eestis on viimane aeg hakata tegema Rahvasteliidule propagandat (ERA, 957-11-123, l 56-57, 104, 122-123).

Novembris 1919 algas tegevus Rahvasteliidu seltsi asutamiseks ka Eestis. Asja tegi kiireks see, et J. Kopvillem oli saanud kutse osaleda Eesti esindajana detsembris Brüsselis alanud Rahvasteliidu seltside ja ühingute esindajate konverentsil (ERA, 957-11-166, l 35). Et Eestile oli tähtis esindatus igasugustel rahvusvahelistel foorumitel, tuli ka puuduv selts luua. J. Kopvillem

sai juba ette loa Brüsselisse sõita ja 23. XI 1919 asutatigi Tallinnas Eesti Rahvasteliidu Selts (ERA, 957-11-187, l 20).

Eesti esitab Rahvasteliidule liitumisavalduse

1920. a jaanuaris lõppes sõjategevus Eesti ja Venemaa vahel ning 2. II 1920 sõlmiti Tartu rahuleping. Eesti riigi stabiilsus ja rahvusvaheline aktsepteeritus kasvasid. Avardusid tunduvalt välissuhtlemise võimalused ja pääsemine Rahvasteliitu muutus reaalseks.

Juba alates jaanuarist 1920 hakkas välisministeeriumi saabuma eri kanalite kaudu teateid selle kohta, et mitmed poliitilised ringkonnad Euroopas on valmis toetama Eesti taotlust saada Rahvasteliidu liikmeks. Eesti saadik Pariisis Karl Robert Pusta oli kohtunud Rahvasteliidu ühe allorganisatsiooni, Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni (*International Labour Organisation* = ILO) presidendi Albert Thomas'ga ning viimane oli igati toetanud Eesti pääsemist ILO liikmeks (ERA, 827-1-14, l 295–300). Eesti püüdlustele avaldas toetust ka mitu Suurbritannia Liberaalse Partei poliitikut ja parlamendisaadikut. Mainimist vääriavad neist Briti esindaja Rahvasteliidus ja endise välisministri Herbert Asquithi erasekretärina töötanud Robert Cecil, Briti esindaja Rahvasteliidu Nõukogus Henry Wade ja liberaalide parlamendisaadik Cecil Malone. Veebruaris ajutiselt Londonis A. Piipu asendanud Eduard Virgo teatas välisministeeriumile, et "meil on palju sõpru, kes hoolitsevad, et meie palve ei satuks kalevi alla" (ERA, 31-1-1578, l 65, 86; ERA, 1583-1-250, l 162).

Märtsis teatas Londonisse naasnud A. Piip, et Briti Rahvasteliidu Ühingust lausa nõutakse Eestilt liitumistaotluse esitamist. Piip leidis, et Asutav Kogu peaks andma valitsusele volitused Rahvasteliiduga liitumiseks vajalike sammude astumiseks (ERA, 1624-1-103, l 82; 957-11-239, l 216).

E. Virgo teatas veebruaris Londonist, et Suurbritannia parlamendi alamkojas toimunud debattidel läheneva Rahvasteliidu Täiskogu küsimustes oli puudutatud ka *de jure* tunnustamata riikide võimalust pääseda Rahvasteliitu. Virgole andis see põhjust oletada, et Eestil oleks võimalik saada Rahvasteliidu liikmeks, kui vastav taotlus esitada. Virgo palus välisminister Birki, et see

küsimust kaaluks ja teeks valitsusele ettepaneku, et Piip saaks volituse esitada Rahvasteliidule Eesti liitumistaotlus (ERA, 957-11-47, 131).

Londonist tuleva informatsiooni mõjul otsustas Eesti valitsus kiiresti tegutseda. 17. III 1920 tegi välisminister A. Birk valitsusele ettepaneku, et Eesti taotleks Rahvasteliidu liikme staatust. Valitsus kiitis ettepaneku 30. III heaks ja 6. IV teatas Birk valitsuse otsusest Londoni esindusele. 10. IV informeeris A. Piip otsusest ka Suurbritannia välisministrit Curzonit ja Rahvasteliidu peasekretäri Drummondit ning telegrafeeris välisministeeriumile veel kord, et lisaks valitsuse otsusele on vaja Rahvasteliiduga liitumise taotlusele ka Asutava Kogu heakskiitu. 13. IV otsustaski peaminister Tõnisson kutsuda Eesti Rahvasteliitu astumise küsimuse arutamiseks kokku Asutava Kogu erakorralise koosoleku (ERA, 31-1-625, 1 2; ERA, 1583-1-250, 1 132, 272; ERA, 957-11-96, 125; ERA, 1624-1-17, 1 60b; *Päevaleht*, 14. IV 1920).

Asutava Kogu istung toimus 15. IV 1920 (*Asutav Kogu...* 1920: vrg 58–66). Sissejuhatavas ettekandes tutvustas välisminister Birk parlamendi liikmetele Rahvasteliidu põhikirja ja neid kaalutlusi, miks Eesti valitsus oli otsustanud asuda taotlema Rahvasteliidu liikmestaatust. Birgi sõnavõtt on oluline, sest annab põhilise ülevaate nendest argumentidest, mida Eesti valitsus 1920. aastal tõi Rahvasteliitu astumise kasuks.

Esmalt rõhutas Birk Rahvasteliidu rolli sõdade ärahoidmise ja desarmeerimise alal. Välisministri kinnitusel oli liidu eesmärgiks konfliktide ärahoidmine ja lahendamine nii oma liikmesriikide kui ka Rahvasteliitu mittekuuluvate riikide vahel. Seejärel osutas Birk sellele, et kui Eesti soovib püsida rahvusvahelisel areenil, siis peab ta kindlasti Rahvasteliidu tegevusest osa võtma. Kuigi välisministri sõnavõtus puudus siinkohal otsene viide Eesti tunnustamisele, oli arusaadav, et maailmapoliitikas osalemise all pidas ta silmas just Eestile täieõigusliku riigi staatuse kättevõitlemist. Lõpetuseks rõhutas Birk Rahvasteliidu tähtsust sotsiaalprobleemide lahendamisel ning märkis, et välisministeeriumi andmetel olid ka Gruusia, Läti ja Leedu hakanud astuma samme Rahvasteliiduga liitumise suunas. Välisminister soovis, et Asutav Kogu annaks valitsusele volitused liitumiseks vajalike sammude astumiseks.

Birki toetas ka Asutava Kogu väliskomisjon eesotsas sotsiaaldemokraat Mihkel Martnaga.

Birgi ja Martna sissejuhatusele järgnes kolm sõnavõttu. Es-malt Hans Kruus iseseisvate sotsialistide fraktsioonist, siis Karl Ast sotsiaaldemokraatide fraktsioonist ja lõpuks Jüri Uluots Maa-liidust. Nii nagu sõnavõtjate parteiline kuuluvus liikus vasakult paremale, nii erinesid ka nende seisukohad Rahvasteliidu suhtes.

Hans Kruus oli üheselt Eesti Rahvasteliitu astumise vastu. Ta leidis, et Eesti töörahval on Kommunistliku Internatsionaali näol juba olemas "oma rahvasteliit" ning et Versailles' süsteemiga loo-dud Rahvasteliit on mõeldud üksnes revolutsioonilise Saksamaa allasurumiseks ja tulevikus uute sõdade tekitamiseks.

Karl Asti arvamused olid mõõdukamad. Ta märkis, et Eestil oleks kasulik osa võtta niihästi Rahvasteliidust kui ka Moskva ümber koondunud internatsionaalist. Ast avaldas lootust, et tu-levikus Versailles' süsteemi muudetakse, misjärel ka Rahvasteliit muutub paremaks.

Jüri Uluots kritiseeris H. Kruusi ja K. Asti ning tähendas, et Eestil puudub vajadus liituda Moskva ümber kujunenud jõukes-kusega. Uluots kinnitas, et parem on hoida Versailles' süsteemi ja Rahvasteliidu poole, sest nii saaks Eesti ka rahvusvahelise tun-nustuse.

Uluotsa sõnavõtu järel läks valitsuse pakutud resolutsioon hää-letusele ja võeti vastu seitsme vastuhäälega iseseisvate sotsialis-tide poolt. Asutava Kogu otsus kõlas järgnevalt:

Oma istumisel 15. aprillil 1920, Eesti Asutav Kogu ära kuulates Vabariigi Valitsuse seletusi Eesti Vabariigi Rahvasteliidu liikmeks astumise kohta ja leides, et Rahvasteliit aitab kõige paremini ning võimsamini üksikute rahvaste koostöötamist edendada, igale rahvale rahu ning puutumatust kindlustada, otsustas:

Volitada Vabariigi Valitsust astuma tarvilikke samme Eesti Vaba-riigi vastuvõtmiseks Rahvasteliidu liikmeks ennastvalitseva rippu-matu riigina ja selleks Eesti Vabariigi nimel vastavaid kindlustusi andma ja vastavaid kohustusi Eesti Vabariigi peale võtma.

17. IV saatis Birk Londonisse telegrammi, millega tegi seal-
sele esindusele ülesandeks hakata tegutsema Eesti Rahvasteliidu
liikmeks saamise nimel. 19. IV andiski Piip E. Drummondile

üle Eesti Rahvasteliidu liikmeks astumise memorandumi. Selle teksti oli välisministeerium saatnud Londonisse juba 10. IV. Drummond kinnitas, et Eesti palve tuleb arutlusele Rahvasteliidu Täiskogu I istungil (ERA, 1583-1-250, l 144, 145, 266 ja 957-11-653, l 11; ERA, 31-1-625, l 2, 4, 6; *Päevaleht*, 19., 20. IV 1920).

Samal päeval, kui Piip oli andnud Drummondile üle Eesti liitumistaotluse, sai Drummond Curzonilt memorandumi, milles viimane kinnitas, et kuna Eestil puudub *de jure* tunnustus ja üksnes Eesti valitsusel on Suurbritannia *de facto* tunnustus, ei saa Rahvasteliit võtta Eestit oma liikmeks. Näib, et Drummond tundis end Curzoni kirja järel veidi ebamugavalt, sest ei teadnud täpselt, mida tuleks Eesti liitumisavaldusega teha, kui Suurbritannia välisminister on liitumisele vastu. Curzoni kirja kommenteerides avaldas Drummond arvamust, et oleks mõttekas panna Eesti liitumistaotlus Rahvasteliidu Nõukogu liikmetele tutvustamiseks lähetatavate materjalide hulgas samasse paketti Luksemburgi, Gruusia, Islandi ja San Marino avaldustega. Viimaseid kutsus peasekretär "niinimetatud avaldusteks". Seega oli ta juba ette kindel, et Eestil ei õnnestu esimesel katsel Rahvasteliitu pääseda (*League of Nations Archives* (= LNA), Secretariat-R1450/28/3776/3776).

Eesti tegevus aprillist detsembrini 1920

Nimetatud ajavahemikus esitasid Eesti välisesindajad Rahvasteliidule ning välisriikide poliitikutele ja diplomaatidele hulgaliselt memorandumeid ja pöördumisi, milles selgitasid Eesti liitumistaotluse tagamaid ja kinnitasid Eesti riikluse stabiilsust. Üldjoontes on nende dokumentide sisu võetud kokku Ants Piibu ettekannetes Rahvusvahelise Õiguse Assotsiatsiooni (*International Law Association* = ILA) konverentsil Portsmouthis 27. V ja Hugo Grotiuse Seltsi koosolekul Londonis 8. VII 1920 ning sama aasta novembris Eesti delegatsiooni poolt Genfis levitatud brošüüris *Miks peab Eesti saama Rahvasteliidu liikmeks?* (ERA, 1583-1-256, l 17–24; ERA, 957-11-96, l 55 ja 31-1-1578, l 195; ERA, 1583-1-250, l 63–65; *The Estonian Review*, 1920, No. 11, 12; *Päevaleht*, 9. VII 1920). Nendes rõhutati järgmisi seiku:

— Eesti autonoomiat ja eristaatust tunnustas juba Vene tsaarivõim (1721. a Uusikaupunki rahu);

— Venemaa Ajutine Valitsus moodustas 1917. a Eestist ühtse administratiivüksuse ja lubas kokku kutsuda Ajutise Maanõukogu;

— Eesti Asutav Kogu on maailmasõja tulemusel iseseisvunud riikides esimene vabalt valitud rahvaesindus. Eestis on vastu võetud demokraatlik konstitutsioon;

— Eesti on oma iseseisvust edukalt kaitsnud sõdades Nõukogude Venemaa ja saksa *Landeswehr*'i vastu. 2. II 1920 sõlmitud Tartu rahulepinguga tunnustas Nõukogude Venemaa tingimusteta Eesti iseseisvust *de jure*;

— Eesti iseseisvust on *de jure* tunnustanud ka Soome; enamik suurriike ja paljud väikeriigid on tunnustanud Eestit ka *de facto* ning avanud Tallinnas oma esindused; Eesti lipp, vapp, kodakondsus ja diplomaatilised esindajad on leidnud rahvusvahelist tunnustust; Eesti on valmis täitma talle rahvusvaheliste lepingutega pandud kohustusi; Eesti on juba astunud mitme rahvusvahelise organisatsiooni liikmeks (ILO, Punane Rist jt);

— Eesti piirid on kindlad ja täpselt määratletud ning mingeid territoriaalseid pretensioone Eestil oma naabritele pole;

— eestlased on ühtne ja teistest erinev etniline rühm; Eestis on kõrge kultuur ja rahvas on haritud; Tartus asub rahvuslik ülikool.

Lisaks propagandamaterjalide levitamisele jätkasid Eesti välisdiplomaadid aktiivselt *de jure* tunnustuse taotlemist. K. R. Pusta ja A. Piip osalesid *Entente*'i Ülemnõukogu konverentsidel San Remos (19.–26. IV) ja Spas (5.–16. VII), kuid edu seal ei saavutanud. Balti riikide iseseisvuse tunnustamist neil konverentsidel ei toimunud (ERA, 1624-1-17, l 29, 48).

Peatselt pärast Tartu rahulepingu sõlmimist palus Piip Londonis kokkusaamist peaminister Lloyd George'iga, kellelt soovis rahulepingule viidates taotleda Suurbritannia-poolset *de jure* tunnustust. Oma kommentaarides Piibu kirjale toetasid nii Gregory kui Harvey Eesti tunnustamise mõtet, mis näitas, et 1920. a alguses oli Suurbritannia suhtumine Balti riikide tunnustamisse muutunud positiivsemaks. Mõlemad FO diplomaadid rõhutasid, et Koltšaki ja Denikini lüüasaamise järel lõppes Venemaa kodusõda

bolševike võiduga, mis tegi oluliseks Venemaa läänepiiride määramise. Mõlema diplomaadi arvates oli Suurbritanniale oluline tunnustada ka Leedut, sest nii oleks pandud piir Poola laienemiskavadele põhja suunas ja loodud võimalus Klaipeda probleemi lahendamiseks. Leiti, et aeg, mil Balti riikide tunnustamine pandi üksnes Pariisis rahukonverentsi või Rahvasteliidu ülesandeks, on läbi saanud. Piibule saadeti 8. IV aga optimistliku sisuga kiri, milles kinnitati, et Briti valitsus on Eesti *de jure* tunnustamise tähtsusega täielikult kursis. Peaministriga kokkusaamist Piibule siiski ei võimaldatud (PRO, FO-371/3611/No.185724).

FO vastuse optimistlikust sisust tiivistatuna saatis Piip FO-le 15. IV 1920, San Remo konverentsi eel, uue memorandum, milles uuesti taotles Eestile *de jure* tunnustust. Gregory lähetas Piibu memorandum, juba San Remosse sõitnud Curzonile, rõhutades, et aeg Eesti tunnustamiseks on küps ning et Suurbritannia võiks selles küsimuses võtta omale liidrirolli (PRO, FO-371/3611/No.192211). Gregory soovitas Piibule sõita San Remo konverentsile ning püüda seal mõjutada Prantsusmaad, mille suhtumine Balti riikide tunnustamisse pidi Gregory sõnul samuti olema muutumas soodsamaks (ERA, 957-11-284, l 40).

San Remosse sõitsid Pusta ja Piip. Pustale oli Suurbritannia delegatsioonist öeldud, et Briti välisminister Curzon on vahepeal meelt muutnud ja toetab Balti riikide tunnustamist. Eesti diplomaadid lootsid, et Suurbritannia või Itaalia tõstavad San Remos Balti riikide tunnustamise küsimuse päevakorda. Seda aga ei juhtunud. San Remo konverents lõppes 26. IV, ilma et Balti küsimust oleks arutatud.

Pustal olid konverentsi järel kõnelused Itaalia peaministri Nitti ja välisminister Scialojaga. Viimane kinnitas, et Itaalia on hoidunud tunnustamisküsimuse tõstmisest ainult Suurbritannia vastuseisu tõttu. Nitti lubas Pustale tõstatada Balti küsimus esimesel võimalusel pärast konverentsi lõppu (ERA, 957-11-239, l 43-44, 46; ERA, 957-11-239, l 75). Scialoja leidis aga, et ka järgmisel, Belgias Spas koguneval Ülemnõukogu konverentsil pole oodata Balti riikide tunnustamist (ERA, 957-11-239, l 47-50).

Curzon polnud leidnud kogu konverentsi jooksul aega Pusta ja Piibu vastuvõtmiseks. Nii jääbki selgusetuks, kas esindasid Gregory ja Curzon Balti riikide tunnustamises diametraalselt eri-

nevaid vaateid või püüdis Gregory olla Balti esindajate suhtes lihtsalt sõbralik. Ta väljendas Piibule oma pettumust San Remo konverentsi tulemuste osas ja arvas, et peaks lootma Spa konverentsile (ERA, 957-11-222, l 5). Piip oli San Remo konverentsi järel aga veendunud, et Balti riikide tunnustamise küsimus ei tule iialgi rahukonverentsil arutlusele (ERA, 957-11-239, l 244).

Spa konverentsi eel näis Curzon jällegi täiesti tõsiselt kaaluvat kõigi kolme Balti riigi tunnustamist. Suurbritannia saadikud Pariisis Edward Derby ja Roomas George Buchanan said käsu uurida Prantsusmaa ja Itaalia seisukohti tunnustamise küsimuses ja seda, kuidas need maad suhtuksid sellesse, kui Suurbritannia tõstaks tunnustusküsimuse üles Spa konverentsil. Oma tunnustamiskavatsustest informeeris Curzon ka Itaalia saadikut Londonis Gabriele Preziosit (PRO, FO-371/3618/No.199288).

Kindel vastuseis tuli aga Suurbritannia sõjalise missiooni juhitl Riias kolonel Stephen Tallentsilt. Viimane leidis, et tunnustus ei saa tulla enne, kui Balti riigid pole saavutanud omavahelisi kokkuleppeid piiriküsimustes ega loonud stabiilset majandust. Näib, et Tallentsi seisukohal oli Curzonile tugev mõju (PRO, FO-371/3618/No.207410,207834). Spa konverentsil ta tunnustamise küsimust ei üles ei võtnud ning teised liitlasriigid järgisid Suurbritannia eeskujult.

Poola seisukohti

Täiskogu eel hakkasid Poola diplomaadid aktiivselt levitama teateid selle kohta, et Poolal on kavas Eestit ja Lätit peatselt tunnustada, kuid rõhutasid samas, et see eeldab teatud tingimuste täitmist. Need puudutasid peamiselt Lätit. Poola soovis rentida 99 aastaks Lätilt üht sadamat (Liepāja või Ventspils), mille baasil oleks loodud vabakaubandustsoon. Poola kinnitas lätlastele, et sadam on Poola kaubandusele eluliselt vajalik, sest Danzigi sadamast jäi selle vajaduste katmiseks väheks.

Sadama rentimisele lisaks tahtis Poola Lätilt veel kaitslepingu sõlmimist Venemaa vastu, Läti maaseaduse muutmist poola maaomanike kasuks ning autonoomia andmist poolakeelsetele koolidele. Vastust oma nõudmistele soovis Poola Lätilt enne Rahvasteliidu I Täiskogu. Lätlased olid Poola nõudmiste vastu. Gregory

kommentaar kirjeldatud infole Riias ja Varssavist näitab, et ka Suurbritannia oli Poola nõudmiste vastu (PRO, FO-371/5373-N1271/2/59, 587/2/59, 1364/2/59, 1497/2/59, 1605/2/59).

FOs avaldati imestust poolakate kiirustamise pärast ja leiti, et Poola ei tohi tunnustusotsust teha mingil juhul enne liitlasi. Inglise ja prantslaste surve lükkasid poolakad tunnustusotsuse edasi (PRO, FO-371/5373-N2358/2/59, 2656/2/59, 2871/2/59, 3198/2/59, 3828/2/59). Novembris-detsembris oli Suurbritannia suhtumine Balti riikide tunnustamisse muutunud taas tõrjuvaks. Oma vahepealsest toetavast joonest oli loobunud ka Taani, kus andis tunda välisminister Harald Scaveniuse seisukoht, kes oli olnud Taani saadikuks Peterburis (PRO, FO-371/5373-N1767/2/59).

Pusta kohtumised de la Rocca ja Leygues'iga

Enne sõitu Genfi Rahvasteliidu Täiskogule tegi K. R. Pusta Pariisis veel hulga visiite eri maade esindajatele. Oma poolehoidu Eestile kinnitasid Hispaania, Portugali ja Brasiilia esindajad. 15. XI toimusid kohtumised ka Prantsuse pea- ja välisministri Georges Leygues'iga ning Prantsuse välisministeeriumi poliitilise osakonna direktori Peretti de la Roccaga.

Viimaselt küsis Pusta otse Prantsusmaa suhtumise kohta Eesti vastuvõtmisse Rahvasteliitu. Kui de la Rocca mainis, et Prantsusmaa on sellele vastu, sest Eestil puudub *de jure* tunnustus, süüdistas Pusta Prantsusmaad, et viimane esitab Eestile selliseid liitumisenõudeid, mida Rahvasteliidu põhikiri ei tunne. Muu hulgas märkis Pusta, et Rahvasteliidu liikmeks on saanud Briti dominiioonid. De la Rocca tõrjus Pusta süüdistused väitega, et Briti dominiioonide vastuvõtmise vastu ei vaielnud ükski riik, aga Eesti vastuvõtmise vastu võib välja astuda Venemaa. Prantsuse diplomaadile ei mõjunud ka Pusta argument, et Venemaal võimul olev valitsus on Eesti iseseisvust tunnustanud ning ükski teine Venemaa esindaja pole seni veel Balti riikide Rahvasteliitu astumise vastu välja astunud. De la Rocca juhtis Pusta tähelepanu hoopis USA Balti riikide tunnustamise vastasele seisukohale (ERA, 1622-1-391, l 1-9).

Kohtumine Leygues'iga kulges hoopis teises õhkkonnas. Pusta palus peaministrilt toetust Eesti pääsemisele Rahvasteliitu ning

märkis muu hulgas, et Prantsusmaa võiks mõjutada Poolat Eesti poolt hääletama. Leygues oli Pusta vastu ülisõbralik. Ta kinnitas, et Prantsuse valitsus tunneb ainult rõõmu Eesti pääsemise üle Rahvasteliitu ning et Eestit toetav seisukoht edastatakse ka Prantsuse delegatsioonile Genfis. Ta kinnitas, et Poolat on juba mõjutatud Eestile soodsas suunas. Kõige tipuks lubas Leygues kutsuda Pusta peatselt enda juurde *de jure* tunnustuse küsimuses. Hiljem selgus, et Genfis ei teadnud Prantsuse delegatsioon oma peaministri lubadustest ja soovitudest mitte midagi.

Informatsioon Pusta visiidist imbus aga poolakateni. Läti välisminister Zigfrids Meierovics jutustas hiljem Pustale, et Poola pea- ja välisminister Ignacy Paderewski oli Pusta ja Leygues'i kõnelusest kuulnud siis, kui käis novembri lõpus Pariisis alla kirjutamas Danzigi vabalinna staatust puudutavat konventsiooni. Paderewskile ei meeldinud Pusta soov, et Prantsusmaa mõjutaks Poolat Eesti poolt hääletama, ning ta hoidis end kogu Täiskogu aja eestlastest eemale (ERA, 957-11-657, l 2–5).

RAHVASTELIIDU I TÄISKOGU

Ettevalmistused

Rahvasteliidu peasekretär E. Drummond saatis 25. VIII 1920 Eesti valitsusele ametliku teate, milles kinnitas, et Eesti liikmeksastumise küsimus tuleb arutlusele 15. XI algaval Täiskogul (ERA, 1583-1-250, l 231). A. Piip ja J. Kopvillem kohtusid veel oktoobris Drummondiga ning said viimaselt kuulda rahustavaid sõnu. Peasekretäri arvates polnud vastuvõtmiseks formaalseid takistusi, sh ei pidanud Drummond oluliseks *de jure* tunnustuse puudumist. Eesti esindajatel soovitas ta vaid koguda võimalikult suure hulga riikide toetuse (ERA, 1624-1-12, l 29; ERA, 1583-1-250, l 191 ja 957-11-653, l 83).

Valitsus otsustas 20. X, et K. R. Pusta ja J. Kopvillem peavad astuma Genfis kontakti kõigi Rahvasteliidu liikmesmaade esindajatega, kellelt tuli paluda Eesti *de jure* tunnustamist. Erandiks olid Skandinaavia maad, millelt tunnustuse nõutamine jäi Stockholmi

saadiku Karl Menningu hooleks (ERA, 957-11-653, l 106, 112 ja 1583-1-250, l 81–82; ERA, 957-11-654, l 18).

Oktoobris 1920 asuti moodustama ka Täiskogule sõitvat Eesti delegatsiooni. Algul kavatseti selle etteotsa panna peaminister Jaan Tõnisson (*Postimees*, 28. X 1920), kuid viimane loobus liiga suure töökoormuse tõttu ja uueks kandidaadiks sai Londoni saadik A. Piip. Kui aga 26. X vahetus Eestis valitsus, sai A. Piip uueks peaministriks, hiljem riigivanemaks, ning pidi Tallinna sõitma, ja siis otsustas valitsus 4. XI kindral Johan Laidoneri kandidatuuri kasuks (ERA, 957-11-654, l 32; ERA, 1583-1-250, l 48; *Päevaleht* ja *Vaba Maa*, 4. XI 1920). Muide viibis A. Piip valitsuskriisi ajal Rahvasteliidu Ühingu Föderatsiooni konverentsil Milanos, kust 16. X lähetas Tallinna üsna mureliku sisuga telegrammi. Tema arvates oli valitsuskriis otse enne Rahvasteliidu Täiskogu algust täiesti soovimatu nähtus, mis tuli ruttu likvideerida. Soov vähendada Eestist välismaale jäävat negatiivset muljet tähtsa välispoliitilise sammu astumise eel sundis teda ka riigivanema kohta vastu võtma (ERA, 1624-1-7, l 244, 246, 247, 248–267).

Peatselt pärast delegatsiooni moodustamist saatis välisminister Otto Strandman K. R. Pustale kirja, milles andis näpunäiteid, kuidas Laidoneriga tuleb Genfis ümber käia. Strandman manitses Pustat suhtuma Laidonerisse ülimalt austusega. “Kuna härra Laidoneri isik meil kodu suures lugupidamises, siis on meil valitsusriingondades arvamine, et Teil korda läheb oma diplomaatilise vilumusega asja nii korraldada, et hr. Laidoneril, kelle nimi ka väljamaal tuttav peaks olema, mitte ei tuleks esineda osas, mis tema seisukohale ei vastaks.” Kirjas tuletati Pustale meelde ka Eesti delegatsiooni tegutsemist Pariisi rahukonverentsil, kus “kadunud Jaan Poskat ainult harukordadel välja saadeti”. (ERA, 957-8-204, l 55.) Loomulikult ei olnud Pusta vaimustuses teadmisest, et tema koos Kopvillemiga peab põhilise töö Genfis ära tegema ning Laidoneri ainult “harukordadel” kasutada saab. Ehk peituvad siin selle konflikti idud, mis 1925. a lõi Laidoneri ja Pusta vahel lõk-kele, kui viimane oli välisministriks. Strandman ise keeldus Genfi sõitmast Pusta palvest hoolimata (ERA, 957-11-654, l 28).

Enne Londonist lahkumist oli A. Piip jätnud J. Kopvillemile veel viimased näpunäited Genfis tehtava kohta. Muu hulgas pika nimekirja mitmesuguseid dokumente, memorandumeid ja

pöördumisi, mida Kopvillem pidi Genfis riikide esindajatele väl- ja jagama (ERA, 1583-1-412, 86–88). Kopvillem jõudis Genfi novembri alguses, kus asus Piibu jäetud materjale levitama. Tal oli muu hulgas kohtumine Rahvasteliidu põgenike ülemkomissari ja tuntud norra polaaruurija Fridtjof Nanseniga, kes avaldas pessimistlikult arvamust, et selline eeltöö delegaatide hulgas ei tasu ennast ära, sest lõpliku otsuse langetavad nood ikkagi vastavalt oma valitsuste näpunäidetele (ERA, 957-11-654, 150).

Täiskogu töö algus

Rahvasteliidu I Täiskogu alustas oma tööd Genfis 15. XI 1920. Uute liikmesriikide vastuvõtmise küsimus tuli arutlusele Täiskogu 5. komisjonis, mis omakorda jagunes veel kolmeks alamkomisjoniks. 1. alamkomisjon arutas Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Luksemburgi liitumise küsimust, 2. alamkomisjoni alla kuulusid Austria, Bulgaaria, Albaania, San Marino, Monaco ja Liechtenstein ning 3. alamkomisjon tegeles Gruusia, Armeenia, Aserbaidžani, Ukraina ja Costa Rica liitumistaotlustega. 1. alamkomisjoni juhatas Belgia raudteede minister Prosper Pouillet.

Uutele riikidele seati Rahvasteliidu poolt järgmised vastuvõttingimused:

— Rahvasteliidu Sekretariaadile tuli esitada liituda sooviva riigi valitsuse poolt avaldus liikmestaatuse taotlemise kohta;

— lisaks avaldusele tuli esitada hulgaliselt liituda soovivat riiki iseloomustavaid dokumente: loetelu taotlevat maad tunnustanud riikidest, liituda sooviva riigi riigikorra kindlust ja piiride määratletust tõestavad dokumendid, andmed riigi pindala ja rahvaarvu kohta, tõendid selle kohta, et riik on täiesti suveräänne, kinnitus rahvusvaheliste kohustuste täitmise ja Rahvasteliidu poolt sõjavägede kohta statistiliste andmete andmise osas ette nähtud ettekirjutuste täitmise kohta.

Eesti delegatsiooni esimesed muljed

Eesti delegatsiooni Rahvasteliidu I Täiskogul kuulusid Riigikogu liige kindral J. Laidoner, saadik Pariisis K. R. Pusta ja ajutine asjur Londonis J. Kopvillem. Delegatsiooni sekretärina tegutses

K. R. Pusta erasekretär Louis Villecourt. Pusta jõudis Genfi pärast Täiskogu algust.

Kuni 17. detsembrini saadeti jätkuvalt laiali mitmesuguseid kirju ja pöördumisi eri riikide poliitikutele ja diplomaatidele. Väga tihedalt tehti visiite, millest olulisematena tasuks mainida keskustelusid E. Drummondi, R. Viviani, H. van Karnembeecki, P. Pouillet', H. Fisheri, A. Balfouri ja C. Hurstiga (ERA, 957-11-656, l 33-41; ERA, 1583-1-253, l 54-63, 67, 70, 73, 77, 81, 83, 89).

Oma kirjas välisministeeriumile kirjeldab J. Laidoner neid meeleolusid, mis teda esimestel Genfi-päevadel valdasid. Tema sõnul oli uutel riikidel ehk "palujatel" üsna "narr seisund". Kuigi Eesti delegatsioonil oli lubatud võtta osa Täiskogu tööst, ei tohtinud eestlased olla istungisaalis, vaid pidid istuma ajakirjanike jaoks määratud rõdul. Kui Laidoner oli esmakordselt ilma igasuguste dokumentideta sisenenud Täiskogu istungite hoonesse, oli ta kohe juhata tud diplomaatide looži ("mul oli ju silinder peas!" kirjutas Laidoner). Hiljem, koos dokumentidega, saadeti ka tema ajakirjanike rõdule.

Eesti delegatsioonile oli peatselt selge, et peamisteks otsustajateks Täiskogul olid Suurbritannia ja Prantsuse delegatsioonid, kuid mingit ühest seisukohta nende delegatsioonide liikmed ei väljendanud. Osa leidis, et põhikirja 10. artikli julgeolekugarantiide tõttu ei saa Eestit Rahvasteliitu vastu võtta. Teised kinnitasid taas, et Eesti vastuvõtmiseks takistusi pole (ERA, 957-11-654, l 520-56p). Enamiku riikide delegaadid andsid põiklevaid vastuseid. Eestit toetas Portugali delegatsioon, oma kindlat vastuseisu andsid mõista Šveitsi, Belgia, Hollandi, Rootsi, Taani, Jugoslaavia (siis veel Serblaste-Horvaatide-Sloveenide Kuningriik, edaspidi SHSK) ja Tšehhoslovakkia esindajad. Ülejäänud kinnitasid, et kuigi neil Eesti vastu midagi põhimõtteliselt ei ole, järgivad nad lõplikul hääletamisel siiski Suurbritannia ja Prantsusmaa eeskuju (ERA, 957-11-657, l 1-2; ERA, 957-11-654, l 66-68p). Meierovics mainis Pustale, et Šveitsi presidendi Giuseppe Motta sõnul ei tasu Balti riikidel enne tunnustust ja Rahvasteliitu vastuvõtmist loota, kui nad pole tasunud proportsionaalset osa Tsaari-Venemaa võlgadest. Siinkohal tasub märkida, et endine Tsaari-Venemaa saatkond Pariisis saatis Pouillet'le ka pro-

testikirja seoses Balti riikide liitumistaotluste aruteludega tema juhitud alamkomisjonis. Kirjale jäeti Rahvasteliidu poolt vastamata (ERA, 957-11-657, l 13, 15).

Tõrksad Skandinaavia maad

Erinevalt Soomest ei olnud Rootsi, Norra ja Taani Eesti iseseisvust enne Täiskogu algust veel tunnustanud. Kui Rootsi ja Norra delegatsioonid jäid Täiskogul Eesti suhtes viisakalt neutraalseks, siis Taani esindajad näitasid Eesti suhtes välja lausa vaenulikkust. Kasu ei olnud ka K. Menningu aktiivsest tegevusest Skandinaavia maade pealinnades. Ka tema märkis taanlaste reserveeritud suhtumist Eesti püüdlustesse. Muu hulgas seletas ta seda vene monarhistide propagandaga (Taanis elas Venemaa leskkeisrinna Maria Fjodorovna) ning taanlastele Eestis kuulunud mõisate ja kinnisvarade võõrandamisega (ERA, 957-11-654, l 56–57p, 60–60p, 70, 73–74p, 76, 78; ERA, 957-11-657, l 6). Nii Rootsi, Taani kui Norra hääletasid Eesti Rahvasteliitu vastuvõtmise vastu.

Ladina-Ameerika riikide sõbralikkus

Ootamatult positiivselt olid aga nii Eesti kui teiste Balti riikide suhtes meelestatud Ladina-Ameerika maade esindajad. Balti riikide kohta käiva ettekande valmistas Täiskogule Brasiilia esindaja Octavio, kes kinnitas Pustale, et suhtub eestlastesse suure sümpaatiaga.

Argentina soovitas anda Balti riikidele Rahvasteliidus vaatele jastaatuse kuni 1921. a Täiskoguni. Lisaks tegi Argentina delegatsioon Täiskogule kolmest punktist koosneva avalduse, milles nõudis, et kõigile suveräänsetele riikidele antaks automaatselt Rahvasteliidu liikmestaatus. Argentina nõudis, et liitumiseks Rahvasteliiduga peab piisama üksnes riigi enda sooviavaldusest. Et Suurbritannia, Šveits ja Skandinaavia maad olid selle ettepaneku vastu, lahkus Argentina delegatsioon protestiks Täiskogult. Argentina tunnustas Eestit *de jure* 10. I 1921.

Kolumbia esindaja Antonio Restrepo teatas 5. komisjoni istungil 9. XII, et kuna Balti riikide tunnustamine aitab tugevdada võitlust bolševismiga, on Kolumbia nõus nende maade vastuvõt-

misega Rahvasteliitu. Restrepo lisas, et kui Kolumbiale antaks kaks sõjalaeva, oleks ta valmis saatma vägesid Balti riikide kaitseks (ERA, 957-11-657, 19, 10, 45).

Ladina-Ameerika riikidel oli ilmselt soov demonstreerida Genfis oma mässumeelsust USA, Suurbritannia ja Prantsusmaa vastu. Argentina delegatsiooni lahkumine ja Kolumbia esindaja üliemotsionaalne esinemine olid selle mässumeelsuse parimateks näideteks.

Olukord selgineb

Detsembri alguseks oli selge, et Eesti vastuvõtmist Rahvasteliitu I Täiskogul ei toimu. Suurbritannia ja Prantsusmaa olid sellele kindlalt vastu. Selgus ka, et SHSK, Tšehhoslovakkia ja Poola ei kavatse Balti riike toetada. Skandinaavia maade vastuseisust oli juba juttu. Mitteametlikult oli arutlusel mitmeid kompromissvariante:

— Balti riikide vastuvõtmise küsimus lükatakse lihtsalt edasi, ilmselt II Täiskoguni;

— Balti riigid saavad Rahvasteliidu Nõukogu loaga võtta osa Rahvasteliidu organite tööst ja seal omi probleeme selgitada;

— Balti riigid võidakse võtta vastu suurte kitsendustega, ilma 10. artikli julgeolekugarantiideta ning võimalusega, et Rahvasteliidu Nõukogu võib need riigid vajaduse korral ilma Täiskogu loata liidu liikmete hulgast välja arvata;

— Balti riigid osaleksid Rahvasteliidu töös hääleõiguseta. (ERA, 957-11-654, 172.)

Oluliseks kujunes Suurbritannia positsioonide selgitamisel vestlus Laidoneri ja Pusta ning Fisheri vahel 3. XII. Viimane teatas, et Suurbritannia delegatsioon soovib Eesti vastuvõtmise edasilükkamist, sest Eestil puudub *de jure* tunnustus. Pusta soovitusel, et Suurbritannia võiks ju siis Eestit esimesena tunnustada ja avada nii tee ka teistele riikidele, vastas Fisher üsna demagoogiliselt. Ta märkis, et Eesti on veel noor riik, mille puhul tuleb veel aasta oodata ja vaadata, kuidas sealne põhiseaduslik kord toimima hakkab. Fisheri sõnul ei saanud Rahvasteliit võtta enda hulka liikmesriike, mis võiksid liitu nõrgestada.

Pusta viitas vastuseks 5. komisjoni otsusele, millega oli soovitatud Armeenia vastuvõtmist Rahvasteliitu. Pusta sõnul puudusid Armeenial üldse igasugused riigi tunnused. Fisheri vastus oli ühene: Armeenia küsimus pole veel lõplikult otsustatud, mistõttu ei tasu ka Eestil viidata Armeeniale kui pretsedendile (ERA, 957-11-657, l 36–39). Veel samal päeval nõudis Fisher 5. komisjoni Armeeniat puudutava otsuse muutmist ning järgmisel päeval otsustas *Entente*'i Ülemnõukogu, et Rahvasteliidus hääletatakse Armeenia ja Gruusia vastuvõtmise vastu.

5. komisjoni otsus

4. XII toimus Täiskogu 5. komisjoni istung, kus arutati Balti riikide liikmeks võtmise küsimust. Ettekandega esines Brasiilia delegaat Octavio, kes peatus algul igal Balti riigil eraldi ning rääkis siis nende maade iseseisvusvõitlusest ja probleemidest, mis seotud nende maade tunnustamisega.

Octavio ettekande järel esines R. Cecil, kes pakkus Balti riikidele võimalust osaleda Rahvasteliidus ilma 10. artikli kaitseta. Tšehhoslovakkia pea- ja välisminister Edvard Beneš hoiatas Rahvasteliitu, et Balti riigid asuvad kommunistliku Venemaa naabruses, mis teeb nende kaitsmise väga problemaatiliseks. Beneš tegi ettepaneku lubada Balti riikidel osaleda Rahvasteliidu tehniliste komisjonide ja organisatsioonide töös.

Rootsi peaminister Hjalmar Branting märkis küll Beneši sõnavõtu peale, et Balti riigid ootavad Rahvasteliidult kindlamaid lubadusi, kuid omalt poolt midagi konkreetset ei pakkunud. Kanada esindaja, parlamendi kaitsekomisjoni esimees Newton Rowell vaidles kohe Brantingile vastu, et kui Venemaal peaks tulema võimaluse mittekommunistlik valitsus, hakkab see kohe otsima väljapääsu Läänemerele, mis jällegi seaks Rahvasteliidu ette kohustuse Balti riike kaitsta. Kolumbia esindaja Restrepo nõudis avalikku hääletust Balti küsimuses, et oleks selgelt näha, millised riigid väikerahvaste tunnustamise vastu seisavad. Mõneti võttis tema etteaste koomilise varjundi. Ta oponentis nimelt Paraguai esindajale, justitiis- ja haridusminister Eladio Velasquesele, kes oli nõudnud Balti küsimuses salajast hääletust, et väikeriigid saaksid hääletada vabalt, suurriikide kontrollita.

Itaalia ja Portugal, Balti riikide kõige tugevamad toetajad, aktiivselt välja ei astunud. Poola oli enne komisjoni istungit nõudnud Lätile lausa kirjalikku kinnitust selle kohta, et kui kunagi võetakse Rahvasteliitu Venemaa, tuleb Läti liikmeks olek uuesti ülevaatamisele. Meierovics keeldus sellist kinnitust andmast. (ERA, 1583-1-378, 1 86–87p.)

Pustal oli komisjoni istungi järel kohtumine Ceciliga, kes uuesti küsis, kas Eesti oleks nõus saama Rahvasteliidu liikmeks ilma 10. artikli garantiideta. Pusta oli põhimõtteliselt nõus, lisades, et Eesti ei kavatse niikuinii paluda Rahvasteliidult relvaabi Venemaa vastu. Ühtlasi andis Pusta Cecilile nõusoleku, et Eestile võib vajaduse korral hankida ka hääleõiguseta liikme staatuse, kui muud võimalust ei tule. Pusta seisukohtadega nõustus ka Laidoner, kelle arvates ei tasunud kõiki kompromissettepanekuid kohe tagasi lükata (ERA, 957-11-657, 1 40–47). Siiski otsustamise lõppfaasis Eesti delegatsioon sellisele liikmestaatuse "lahjendamisele" ei läinud. Peeti paremaks lasta Täiskogul liitumistaotlus tagasi lükata kui võtta vastu samahästi kui õigusteta liikmelisus.

9. XII langetas 5. komisjon oma lõpliku ja eitava otsuse Balti riikide ja Gruusia osas. Eesti kohta märgiti komisjoni lõppotsuses, et hoolimata kindlast valitsusest, parlamentaarsest süsteemist, kindlalt fikseeritud piiridest ja võimest täita rahvusvahelisi kohustusi ei saa seda riiki veel Rahvasteliitu vastu võtta. Komisjon soovitas lubada nii Balti riikidel kui Gruusial võtta osa Rahvasteliidu tehniliste komisjonide ja organisatsioonide tööst (Beneši ettepaneku põhjal).

Veel 11. XII üritas Kopvillem mõjutada Suurbritannia välisministrit G. Curzonit, et viimane annaks Briti delegatsioonile Rahvasteliidus korralduse ikkagi Eesti poolt hääletada. Kopvillemile oli Briti valitsusringkondadest mõista antud, et Fisher ei esinda veel kogu Briti delegatsiooni arvamust ning et delegatsiooni asejuhataja, eksvälisministri Arthur Balfouri seisukoht olevat teine. Nii lootis Kopvillem Whitehalli kaudu (FO asupaik Londonis) Briti suhtumist enne lõpphääletust Genfis Eestile soodsamaks muuta. Muu hulgas rõhus Kopvillem argumendile, et kui Eestit Rahvasteliitu ei võeta, suureneb Venemaal taas Eesti-vastase agressiooni soov. Kuivõrd mõjuv see argument oli, on raske hinnata. Ilmselt saavutas Kopvillem vaid soovitudle vastupidise tulemuse, rõhuta-

des Eesti ebakindlat julgeolekuseisundit, mis inglastele niigi selge oli. Curzon Kopvillemile vastust ei saatnud, Fisher märkis vaid viisakalt, et Eesti uued argumendid on "mõjuvad" ja "vastuvõtmise küsimus võetakse taas üles". (ERA, 1583-1-250, 179-80; ERA, 957-11-654, 184-84p, 86-87p, 92-94; ERA, 1583-1-250, 18.)

I Täiskogu otsus

Komisjonist jõudis uute liikmete vastuvõtmise küsimus Täiskokku arutelule 16. XII. Esimesena arutati Soome kandidatuuri. Soomest sai Rahvasteliidu liige. Soome nõustus Rahvasteliidu vahendusega oma tülis Rootsiiga Ahvenamaa saarte pärast.

Eesti kandidatuur tuli arutlusele Soome järel. Toetavate sõnavõttudega esinesid Restrepo, Portugali esindaja Chagos, Pärsia esindaja Zoka Dowleh ja Itaalia esindaja Carlo Schantzer. Viimase sõnul oli Eestil nagu kõigil vabadel rahvastel õigus Rahvasteliitu pääseda ning ta teatas, et hääletab Eesti vastuvõtmise poolt.

Vastuhääled tulid esmalt Rumeenia ja Poola esindajatelt. Poola peaminister Paderewski teatas, et Poola küll toetab Balti riikide, ka Leedu vastuvõtmist Rahvasteliitu, kuid ei saa minna vastuollu suurriikidega. Branting teatas, et Rootsi hääletab vastu, sest ei saa tagada Balti riikidele põhikirja 10. artikli kohast kaitset. Kui Itaalia oli teatanud oma toetusest Eestile, tõusis ärritatult püsti Prantsuse delegatsiooni juht René Viviani, kes teatas, et need riigid, kes hääletavad Balti riikide poolt, võtku ka vastutus 10. artikli eest enda peale. Fisher sekundeeris talle käsi plaksutades.

Hääletusel toetasid Eestit Kolumbia, Itaalia, Paraguai, Portugal ja Pärsia. Vastu oli 27 riiki. Poola jäi erapooletuks. Kui saabus Leedu liitumisavalduse arutelu, võttis Restrepo uuesti sõna ja ründas teravalt Vivianit, süüdistades Prantsusmaad Vene kommunistide kartmises. Gruusia kaitseks võtsid sõna Nansen ja Cecil.

Ükski teine Venemaa küljest iseseisvunud riik peale Soome siiski I Täiskogul Rahvasteliitu ei pääsenud. Eesti kogus kõige rohkem vastuhääli: 27:5. Läti ja Leedu lükati tagasi hääletega 24:5, Armeenia 21:8 ja Gruusia 14:10. Prantsusmaa ei osalenud

Armeenia hääletusel. Kompromissina andis Täiskogu ühehäälselt Balti riikidele ja Gruusiale õiguse osaleda Rahvasteliidu tehniliste komisjonide ja organisatsioonide töös. (ERA, 1583-1-250, l 23-24.)

Eesti esimene katse Rahvasteliitu pääseda oli ebaõnnestunud.

ENTENTE ANNAB DE JURE TUNNUSTUSE

Meierovicsi Euroopa-turnee

Kaks päeva pärast Balti riikidele ebasoodsalt lõppenud hääletust Täiskogus, 18. XII 1920, alustas Läti välisminister Z. Meierovics ringsõitu Itaalia, Prantsuse ja Suurbritannia pealinnades. Meierovicsi eesmärgiks oli veel kord isiklikult mõjutada sealseid juhte Balti riikide iseseisvust tunnustama. Ilmselt oli Meierovics teadlik eelseisvatest suunamuutustest Prantsuse välispoliitikas.

Esmalt läks Läti välisminister Rooma, kus teda väga soojalt vastu võeti. Roomas kohtus Meierovics kuningas Vittorio Emanuele III, peaminister Giovanni Giolitti ja välisminister Carlo Sforzaga. Viimane oli Meierovicsile kinnitanud, et Itaalia parlamendi mõlemad koad toetavad Läti *de jure* tunnustamist, ning arvanud, et küsimus tuleks tõsta üles *Entente*'i Ülemnõukogu konverentsil Pariisis. (PRO, FO-371/6720-N306/43/59.)

Hea vastuvõtt oli Meierovicsil ka Pariisis. Tal oli kaks kokku-
saamist president Alexandre Millerand'iga. President kinnitas, et Prantsusmaa toetab Läti iseseisvuse tunnustamist. Prantsuse juhid olid samuti leidnud, et olukord on muutunud ja et Prantsusmaa suhtub soodsalt *de jure* tunnustusse ning kavatseb oma liitlastega selles küsimuses läbi rääkida.

Halvemini läks Meierovicsil Londonis. Suurbritannia, täpsemalt välisminister Curzon, oli endiselt Balti riikide tunnustamise vastu. Curzon põhjendas oma eitavat seisukohta sellega, et USA ei soovi Baltimaid tunnustada, ning märkis ka, et Balti riikidel puudub iseseisev majandus, neil puuduvad lepingulised vahekorrad teiste riikidega ning et Leedu piirid pole veel kindlaks määratud. Eesti ja Läti tunnustamine Leedust eraldi ei olnud Curzoni arvates võimalik (ERA, 31-4-269, l 83).

Et muuta Suurbritanniat tunnustamise suhtes vastutulelikumaks, andis Meierovics Suurbritannia välisministeeriumile Läti valitsuse salajase noodi, milles kinnitati, et Läti on Rahvasteliitu pääsemise nimel nõus loobuma liidu põhikirja 10. artikli kaitsest. Meierovics oli küsinud ka Pustalt, kas Eesti oleks nõus samasugust nooti andma, kuid Pusta soovitusel keeldus Eesti valitsus sellest (ERA, 31-4-269, l 37).

Kõnelustel peaminister Lloyd George'i ja viimase erasekretäri Philip Kerriga sai Meierovics aga mulje, et Lloyd George on Curzoniga Vene küsimuses eri arusaamadel. Et Curzoni gruppi peeti tugevamaks, polnud Lloyd George'il algselt soovi sõita Pariisi ja ta nõudis, et Ülemnõukogu koguneks Londonis. Peaminister muutis aga meelt, kui kuulis, et prantslasedki on oma senisest Vene poliitikast loobumas (ERA, 957-11-956, l 9). Oma visiidid lõpetas Meierovics 23. I 1921.

Pusta läbirääkimised ja inglaste ebakindlus

Meierovicsi visiit äratas Eestis suurt tähelepanu. Eesti ajalehed kritiseerisid Pustat, et viimane polnud samasugust visiitide seeriat teinud. 25. XII viibis Pusta aga Roomas, kus talle sai osaks sama hea vastuvõtt kui Meierovicsilegi. Roomas kuulis Pusta itaallaste enda arvamust Rahvasteliidus toimunud hääletuse kohta. Välisminister Carlo Sforza oli veel enne Täiskogu lõpphääletust tõstatanud Londonis *Entente*'i Ülemnõukogu konverentsil Balti riikide tunnustamise küsimuse. Kui inglased selle taas tagasi lükkasid, oli Sforza telegrafeerinud Genfi Itaalia delegatsiooni juhile Schanzerile ja käskinud tal hääletada Balti riikide vastuvõtmise poolt (ERA, 957-11-239, l 85a).

Jaanuari alguses olid Pustal läbirääkimised Pariisis Peretti de la Roccaga, kes selgitas, et Prantsusmaa ei saanud Genfis Eesti poolt hääletada, sest Eestil polnud *de jure* tunnustust. De la Rocca kinnitusele oli aga Prantsusmaa poliitika vahepeal muutunud, kusjuures Pariis oli soovitanud ka Londonil Balti riike ja Gruusiat tunnustada. Tema sõnul olid inglased tõrksad peamiselt USA seisukoha tõttu. Itaalia aga toetas tunnustamist, selles oli de la Rocca kindel.

Pusta arvates tulenes Suurbritannia tõrksus ka sellest, et neil olid parajasti käimas salajased läbirääkimised Venemaaga kaubandussuhete taastamiseks. Selle seisukohaga võib nõustuda, sest Suurbritannia ja Venemaa sõlmisid 16. III 1921 kaubanduslepingu. Inglased ei soovinud, et Balti riikide tunnustamine muutuks lepingu sõlmimisel takistuseks (ERA, 1583-1-580, 191-92).

Et inglaste suhtumine polnud Balti riikide suhtes üheselt eitav, sellest said eestlased sarnaselt Meierovicsiga peatselt aru. Nagu Kopvillum 1921. a jaanuari alguses Londonist teatas, olid inglaste hulgas Balti riikide tunnustamise vastu Curzon, Fisher ja koloniaalajade minister Winston Churchill. Vastupidisel seisukohal oli peaminister Lloyd George (ERA, 31-4-269, 118). Viimane mõistis, et Suurbritannial pole võimalik tunnustamisele enam eriti kaua vastu seista, kui juba Prantsusmaa ja Itaalia selle poolt olid. Teatud mõju oli ka Poola poolt 31. XII 1920 tehtud Eesti ja Läti *de jure* tunnustamise otsusel, mida poolakad inglaste vastuseisu kartes hoidusid enne *Entente*'i Ülemnõukogu poolse tunnustuse andmist avalikustamast.⁴

Pusta kohtumine Prantsuse president Millerand'iga sai teoks 19. I. Sõnum, mille Millerand edastas, oli sarnane seisukohaga kohtumisel Meierovicsiga. Prantsusmaa oli nõus Eestit tunnustama. President nõustus Pusta palvega panna Balti riikide tunnustamine arutlusele *Entente*'i Ülemnõukogu istungil Pariisis, mis pidi algama 24. I. Millerand andis Pustale ka lubaduse, et Prantsusmaa tunnustab Eestit ka siis, kui Suurbritannia ei peaks seda tegema (ERA, 1583-1-580, 1388-390).

Pariisi konverents

Entente'i Ülemnõukogu kogunes Pariisis 24. I 1921. Kohe samal päeval tõstatas Prantsuse peaminister Aristide Briand ka Balti riikide ja Gruusia tunnustamise küsimuse, soovides nende tunnustamist konverentsi päevakorda lülitada. Curzon oli vastu ning soovis arutada esmalt Saksamaa, Austria ja Lähis-Idaga seotud küsimusi.

⁴Nii kinnitas Pariisis peetud kõnelusel Pustale Poola saadik Sofias Adam Tarnowski (ERA, 1583-1-580, 1221).

Briand kordas oma ettepanekut uuesti 26. I. Curzon esitas teistele liitlastele seepeale kaks küsimust: kas kommunistlik Venemaa hakkab tulevikus nende arvates täitma piiririikidega sõlmitud lepinguid ja mida võiks tulevane mittekommunistlik Vene valitsus arvata Balti riikide ja Gruusia tunnustamisest. Briand vastas, et Balti riigid ja Gruusia on leidnud viisi, kuidas Vene kommunistidega suhelda, aga milline võiks tulla tulevane Vene valitsus, seda olevat väga raske öelda. Igal juhul, märkis Briand, peab see valitsus mõistma olukorda, milles liitlased tunnustasid Balti riike ja Gruusiat.

Briand'i järel võttis sõna Itaalia välisminister Sforza, kes teatas, et kui teised liitlased Balti riike ja Gruusiat ei tunnusta, teeb Itaalia seda eraldi. Seepeale sekkus vaidlusesse ootamatult ka Lloyd George, kes vastupidiselt Curzoni senisele seisukohale teatas, et ega keegi ju otseselt tunnustamise vastu olegi. Seepeale otsustasid liitlased tunnustada *de jure* Eestit, Lätit ja Gruusiat. Leedu puhul otsustati tunnustamine edasi lükata ja oodata Vilniuse konflikti lahenumist.

Tunnustusotsuse tegemise järel avaldas Lloyd George arvamust, et Eesti ja Läti pääsevad nüüd Rahvasteliitu. Briand nõustus sellega. Istungi lõppedes tõttas Curzon esimesena saalist välja ning surus ukse taga ootaval Pustal kätt, avaldades heameelt selle üle, et Suurbritannia olevat alati olnud Balti riikide tunnustamise esirinnas (ERA, 1583-1-580, 194-95).

Leedut tunnustas *Entente*'i Ülemnõukogu 20. XII 1922.

Tunnustuse tagapõhi ja järelkajad

Prantsuse idapoliitika muutumisel 1920. a lõpul mängisid peamist rolli kaks sündmust. Esiteks Vene—Poola sõda, mille tulemused jäid Poola jaoks oodatust tagasihoidlikumaks ning mis kommunistide võimu Venemaal ei kõigutanud. Teiseks põhisündmuseks oli Pjotr von Wrangeli vägede kaotus Punaarmeele Krimmi poolsaarel 1920. a lõpus. See tähendas kodusõja lõppu Venemaal ning kommunistide võimu lõplikku kinnistumist. Prantsusmaale sai selgeks, et sõjaliselt pole võimalik kommuniste niipea enam võimult kõrvaldada ning et nende valitsusega tuleb arvestada pikemat aega. Kommunistliku Venemaa ja Saksamaa vastastikune

lähenemine, mis 1920. a hakkas muutuma üha intensiivsemaks, tekitas Prantsusmaas muret. Venemaad ei saanud enam käsitada potentsiaalse liitlasena Saksamaa vastu. Tuli hoopis mõelda eraldava riikide vöö ehk "sanitaarkordoni" loomisele Venemaa ja Saksamaa vahele.

Omaette mõju oli ka valitsuse vahetusel, mis Prantsusmaal 12. I aset leidis. Peaministriks saanud Briand oli oma varasemast tegevusest tuntud tšehhide iseseisvuspüüdluste tugeva toetajana, mistõttu ka Balti riikide vastavad taotlused olid talle paremini vastuvõetavad. Meierovicsi ja Pusta diplomaatilisel surveel oli nii Briand'i kui Millerand'i juures olnud mõju. Selle tulemusel esitasid prantslased Balti riikide tunnustamise küsimuse Ülemnõukogu Pariisi konverentsi päevakorda. Oma viimase mõjutuskirja saatis Pusta Briand'ile veel 21. I (Pusta 1964: 101–102).

Pusta kohtus kohe pärast Pariisi konverentsi Prantsuse välisministri abi ja välisministeeriumi poliitilise osakonna uue juhataja Philippe Berthelot'ga. Viimane kinnitas, et pärast tunnustuse saamist toetab Prantsusmaa ka Eesti vastuvõtmist Rahvasteliitu (ERA, 1583-1-580, 1 275–278, 300; ERA, 1627-1-30, 1 15–18).

RAHVASTELIIDU II TÄISKOGU

Eesti hakkab osalema Rahvasteliidu töös

Et Täiskogu oli andnud Balti riikidele ja Gruusiale loa osaleda Rahvasteliidu tehniliste komisjonide ja organisatsioonide töös, otsustas Eesti seda pakkumist ka kasutada. Esimene võimalus avanes 1921. a märtsis-aprillis, mil Barcelonas toimus Rahvasteliidu egiidi all rahvusvaheline transpordi- ja sidekonverents. Balti riigid osalesid seal täie hääleõigusega, kusjuures Eesti valiti Rahvasteliidu alalise transiidikomisjoni liikmeks (*Päevaleht*, 3. III ning 10. ja 22. IV 1921; *League...* 1921). 1921. a oktoobris võeti Eesti ka Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni liikmeks (ERA, 31-3-5283, 1 1, 3, 7).

1921. a septembriks oli Rahvasteliidu Sekretariaadis registreeritud 10 Balti riikide poolt sõlmitud rahvusvahelist lepingut (*Treaty...* 1920, 1921). Tähelepanuväärne on seik, et Eesti ja Venemaa

vahel sõlmitud Tartu rahuleping registreeriti Sekretariaadis alles 12. VII 1922. Leedu, Läti ja Soome rahulepingud Venemaaga, mis sõlmiti Eesti omast hiljem, registreeriti aastail 1920–1922. Kui Läti ja Leedu 1921. a septembris Rahvasteliitu pääsesid, olid nende lepingud juba Sekretariaadis registreeritud, kusjuures Leedu polnud saanud veel *de jure* tunnustust. Eesti rahuleping registreeriti kõige viimasena. Seda nähtust võib muu hulgas põhjendada Sekretariaadi sooviga mitte minna vastuollu USAga, mis oli B. Colby noodis selgelt väljendanud oma negatiivset suhtumist Eesti ja bolševistliku Venemaaga vahel 2. II 1920 saavutatud leppimusse (Made 1995: 233–234).

Rahvasteliidu Sekretariaadi suhtumine Balti riikide vastuvõttu

Tunnustustest hoolimata polnud Rahvasteliidu Sekretariaadile sugugi üheselt selge, et Eesti ja Läti II Täiskogul liidu liikmeks saavad. Peasekretär Drummondi ette kerkis küsimus, kas Eesti ja Läti ning koos nendega ka Leedu peavad esitama II Täiskogu jaoks uued liitumisavaldused. Lisaks sellele oli mitmel Sekretariaadi liikmel endiselt arvamus, et ühtegi Venemaast eraldunud riiki (peale Soome ja Poola) ei tohiks võtta Rahvasteliidu liikmeks.

Sekretariaadi juriidilise osakonna liige Abraham esitas 31. V peasekretärile memorandumi, milles käsitles I Täiskogul tagasilükatud riikide võimalust uuesti kandideerida. 1920. a Täiskogul olid tagasi lükatud Eesti, Läti, Leedu, Gruusia, Armeenia, Aserbaidžani, Ukraina ja Liechtensteini taotlused. Neli esimest riiki olid samal Täiskogul saanud õiguse võtta osa Rahvasteliidu tehniliste organisatsioonide tööst. Lisaks oli nende riikide kohta I Täiskogu avalduses öeldud, et nende maade liitumistaotlust on käsitletud "sümpaatiaga". Täiskogu polnud seega neid taotlusi lõplikult tagasi tõrjunud, vaid oli selle lükanud edasi otsustamisele II Täiskogul. Sama mõte kõlas ka Brantingi, Pouillet' ja Fisheri sõnavõttudes I Täiskogul. Kõik nad leidsid, et Balti riikide ja Gruusia küsimus on üksnes edasi lükatud seniks, kuni need maad on saanud tunnustuse. Branting ütles otse, et asi on edasi lükatud kuni 1921. a septembrini.

Kuid uuesti kandideerimise formaalsused polnud selged. Kuni 1921. a augustini polnud Balti riikide ja Gruusia liitumise küsimust Täiskogu päevakorda lülitatud. Ning Abraham läks oma memorandumis veelgi kaugemale. Ta selgitas Drummondile, et Liechtensteini, Ukraina, Aserbaidžaaani ja Armeenia taotlused on I Täiskogul lõplikult tagasi lükatud ning et Gruusial pole 1921. a suveks enam valitsust, mis võiks teda rahvusvahelisel areenil esindada. See Gruusia valitsus, mida liitlased olid *de jure* tunnustanud, oli Punaarmee poolt kukutatud ning maalt põgenenud. Tema asupaiga kohta polnud Sekretariaadil infot ning Gruusia nõukogude valitsusega ei soovitud sidemeid luua.

Eesti ja Läti puhul tähendas Abraham järgmist: "Neid maid on suurriigid *de jure* tunnustanud ja kindlasti saaksid nad Rahvasteliidu liikmeks. Seetõttu peaks nende valitsusi informeerima, et neil tuleks esitada uued liitumisavaldused. Kuid ma arvan, et selline ettepanek saab olema nende maade liigne julgustamine liikmestaatuse taotlemisele. Kas me ka tegelikult soovime, et Eestist ja Lätist saaksid Rahvasteliidu täieõiguslikud liikmed? Ilmselt mitte eriti kauges tulevikus neelab Venemaa need kaks piiriäärset provintsi ning fakt, et need provintsid on Rahvasteliidu liikmed, ei teeks olukorda sugugi kergemaks. Kui nad taotlevad, siis otsustab neile liikmestaatuse andmise küsimuse Täiskogu, kuid kas on ikkagi arukas, et Sekretariaat julgustab neid liikmelisust taotlema?" (LNA, R1453/28/13779/13779.)

Abraham leidis, et ka Leedu olukord oli Eesti ja Lätiga enam-vähem sarnane. Leedul puudus tunnustus, kuid oht, et Venemaa ta uuesti vallutaks, oli Abrahami meelest väiksem. Ta soovitas Sekretariaadi liikmetel vaid äärmiselt informaaalselt teavitada Balti riikide esindajaid, et liitumise puhul on vaja esitada uus taotlus.

Taotluse uuendamise osas ei valitsenud Sekretariaadi juristide hulgas ühtset arvamust. Osa neist oli uute taotluste esitamise kindel pooldaja, samal ajal kui teised arvasid, et neid pole vaja, sest I Täiskogu lükkas küsimuse lõpliku otsustamise üksnes edasi.

Näib, et Drummond jäi pooldama viimast seisukohta ning pidas parimaks lahenduseks seda, kui Eesti, Läti ja Leedu valitsused esitaksid formaalse palve võtta liitumise küsimus II Täiskogu päevakorda, viidates samas sellele, et I Täiskogu polnud küsimust lõplikult otsustanud. Samas pole selge, kas andis Drummond

sellest mingil viisil mõista ka Balti diplomaatidele või nõustus Abrahami soovitusel, et Sekretariaat isegi mitteametlikult Balti riikide poole ei pöörduks.

Pusta teatas 6. VIII Drummondile, et Eesti ei esita Rahvasteliitu astumiseks uut taotlust, sest käsitab I Täiskogu otsust kui liikmestaatuse küsimuse otsustamise edasilükkamist. Samas avaldas Pusta soovi, et Eesti küsimus pandaks II Täiskogu päevakorda. Veel samal päeval andis Drummond Pustale positiivse vastuse. Ta leidis, et kuna Eesti pole vahepeal oma eelmist avaldust tagasi võtnud, on Rahvasteliidul võimalik seda aluseks võttes Eesti küsimust arutada. Rahvasteliidu Nõukogu ametlik otsus tuli 16. VIII. Nõukogu soovitas Balti riikide liitumissoovide arutelu võtta Täiskogu päevakorda (ERA, 957-11-655, I 67; 957-11-654, I 107-110). Drummond teatas oma nõusolekust Pustale ametlikult 13. VIII ning välisminister Piibule 16. VIII (LNA, Secretariat-R1450/28/14478/3776).

Ettevalmistused II Täiskoguks

Juulis 1921 kohtus Pusta Rahvasteliidu Nõukogu esimehe brasiilase Gaston da Cunchaga, kellelt uuris Eesti Rahvasteliitu pääsemise perspektiive pärast Pariisi konverentsi otsusi. Muu hulgas ütles Pusta da Cunchale, et Eesti ei kavatse esitada Rahvasteliidule uut liikmeksastumise taotlust enne, kui pole üheselt selge, et Eesti Täiskogul Rahvasteliitu vastu võetakse (ERA, 1585-1-103, I 62). Välisministeeriumil oli plaanis korraldada enne Täiskogu istungit ka välisministri ja valitsusdelegatsiooni ringsõit Eestit tunnustanud riikides (ERA, 957-11-655, I 67), kuid see plaan jäi siiski raha- ja ajapuudusel teostamata.

Plaanis oli ka taotleda Rahvasteliidult tagatist suurema välislaenu võtmiseks (ERA, 1624-1-29, I 20). Kavatsusest kaugemale esialgu ei jõutud. Ametlikult taotles Eesti Rahvasteliidult välislaenu tagatist alles 1924. aastal.

Täiskogule sõitva delegatsiooni koosseisu kinnitas valitsus 25. VIII. Selle juhiks oli välisminister Ants Piip ning liikmeteks Riigikogu liikmed Jaan Lattik ja Eduard Tennmann. Viimane küll lahkus Genfist enne Täiskogu lõppu. Delegatsioonile saadeti hil-

jem abiks veel Berliini saatkonna töötajad Karl Toffer ja August Schmidt (hiljem Torma) (ERA, 80-1-484a, 19p).

Täiskogu töö algus

Rahvasteliidu II Täiskogu alustas Genfis tööd 1. IX 1921. Uute liikmete vastuvõtmisega hakkas tegelema Täiskogu 6. komisjon. Sellele esitas Eesti delegatsioon veel 8. IX memorandumi, milles korrati üle kõik Eesti riikluse edusammud, sh *de jure* tunnustatus ja piirilepingute olemasolu, ning senine tegevus Rahvasteliidu raames (ERA, 957-11-655, 167-69).

Balti riikide liitumistaotluse arutamiseks moodustas 6. komisjon veel eraldi alamkomisjoni. Ettekande Eesti, Läti ja Leedu kohta koostas Prantsusmaa parlamendi Senati väliskomisjoni esimees Georges Reynald (ERA, 957-11-831, 175).

Viimane esines oma ettekandega 6. komisjoni ees 15. IX. Reynaldi ettekandes leiti, et Eesti on andnud positiivsed vastused kõigile Rahvasteliidu esitatud küsimustele Eesti riikluse kohta. Reynald kinnitas, et kuigi I Täiskogul Eestit vastu ei võetud, on olud teise Täiskogu ajaks muutunud, mistõttu ta võis soovitada Täiskogule võtta Eesti ja Läti Rahvasteliidu liikmeks. Reynaldi kõnele järgnes kohe 6. komisjoni liikmete hääletus, kes ettekande ühehäälselt heaks kiitsid ning andsid Eesti ja Läti vastuvõtmisele omapoolse soovitusel. Vaid Tšehhoslovakkia ja SHSK jäid hääletusel erapooletuks.

Hääletuse järel sõna võtnud Suurbritannia delegatsiooni juht Fisher kinnitas, et pärast *de jure* tunnustuse saamist tunneb Suurbritannia Eesti ja tema taotluste vastu suurt sümpaatiat. Gregory aga teatas hiljem Pustale, et tal on hea meel, et Eesti võeti Rahvasteliitu Suurbritannia ettepanekul!

Vastuvõtmine hakkab venima

Robert Cecil märkis 11. IX kohtumisel kolme Balti riigi esindajaga, et Eesti ja Läti pääsemine Rahvasteliitu oli otsustatud, kuid Leeduga oli veel probleeme. Cecil nimetas põhiliste probleemidena seda, et Leedul puudub *de jure* tunnustus, kindlad piirid ning

piisav koostöotahe Rahvasteliiduga Vilniuse küsimuses. Kõhk-
lusi Leedu vastuvõtmise osas väljendas ka peasekretär Drum-
mond (ERA, 1624-1-48, 13).

Leedu vastuvõtmine tuli 6. komisjonis arutlusele 20. IX, kus-
juures vastuvõtmist toetasid Poulet, Hymans, Fisher, Branting,
Motta, Imperiali ja Restrepo. Askenazy nõudis Leedu vastu-
võtmise edasilükkamist, teda toetasid ka SHSK esindaja Miros-
lav Spalaikovics ja Rumeenia esindaja Ionescu, hääletades Leedu
vastuvõtmise vastu (ERA, 1624-1-48, 15–6). Eesti delegatsioon
otsustas jääda Poola—Leedu konflikti arutamisel Rahvasteliidus
neutraalseks (ERA, 1624-1-48, 111).

Reynald oli Piibule ka vihjanud, et Balti riikide vastuvõtmist
tahetakse lükata edasi ja otsustada alles siis, kui Täiskogu täht-
samad valimised ja hääletamised on läbi, sest kardetakse jõu-
vahekordade muutumist (ERA, 1624-1-48, 14). Mitu suurriikide
esindajat arvas, et Balti riikide vastuvõtmine tuleks edasi lükata
veel III Täiskoguni 1922. aastal. Otsus Leedu vastu võtta muutis
siiski selliseid plaane (ERA, 957-11-655, 173).

Eesti saab Rahvasteliidu liikmeks

Eesti, Läti ja Leedu vastuvõtmine Rahvasteliitu tuli arutlusele
Täiskogu plenaaristungil 22. IX hommikul. Varajase kellaaja
tõttu puudusid Eesti vastuvõtmise hääletuselt Haiiti ja Portuga-
li delegatsioon, mis Läti hääletuseks juba kohale jõudsid, ning
Luksemburgi delegatsioon. Poola delegatsioon puudus samuti,
sest ei soovinud osaleda Leedu vastuvõtmisel. Tšehhoslovakkia
ja SHSK delegatsioon istusid ilma kommentaarideta demonstra-
tiivselt Sekretariaadi toolidele. Hulk Ladina-Ameerika riike —
Argentina, Honduras, Guatemala, Nikاراagua, Peruu ja El Sal-
vador — boikoteerisid parajasti Rahvasteliidu Täiskogu, nii et ka
nende delegatsioone polnud kohal.

Ainsana esines sõnavõtuga Pärsia esindaja Zoka Dowleh, kelle
järel G. Reynald luges ette 6. komisjoni otsuse. Mingeid vastu-
väiteid sellele polnud ning kohe asuti hääletama. Eesti Rahvaste-
liitu vastuvõtmise poolt hääletasid Albaania, Austraalia, Austria,
Belgia, Boliivia, Brasiilia, Bulgaaria, Costa Rica, Hiina, Hispaa-
nia, Holland, India, Itaalia, Jaapan, Kanada, Kolumbia, Kreeka,

Kuuba, Libeeria, Lõuna-Aafrika Liit, Norra, Panama, Paraguai, Prantsusmaa, Pärsia, Rootsi, Rumeenia, Siiam, Soome, Suurbritannia, Šveits, Taani, Tšiili, Uruguai, Uus-Meremaa ja Venezuela. Tšehhoslovakkia ja SHSK jäid erapooletuks. Eesti sai seega 36 poolthäält ja kuulutati Rahvasteliidu liikmeks. Läti ja Leedu said 38 poolthäält. Samal päeval kinnitati Rahvasteliidu Sekretariaadis kolme maa delegatsioonide volitused. 23. IX kinnitas volitused ka Täiskogu ning Eesti delegatsioon võttis sisse kohad Täiskogu istungisaalis. Esialgu Hondurase delegatsiooni tühjad el pinkidel. (ERA, 957-11-655, l 73–75.)

Eestist oli saanud Rahvasteliidu liige.

Poola, Tšehhoslovakkia ja SHSK käitumise tagamaadest

Poola delegatsiooni juht Szymon Askenazy saatis 24. IX Piibule kirja, kus seletas oma puudumist Eesti ja Läti hääletustelt. Askenazy sõnul oli ta kartnud, et kõigi kolme Balti riigi vastuvõtmise küsimus läheb korraga hääletusele ning et ta peab siis osalema ka hääletusel Leedu vastuvõtmise küsimuses. Oleks ta teadnud, et hääletamine toimub riikide kaupa eraldi, oleks ta Eesti hääletusel osalenud ja poolt hääletanud (ERA, 957-11-655, l 113–114).

Niihästi tole aja diplomaadid kui ka hilisemad autorid on avaldanud arvamust, et Tšehhoslovakkia ja SHSK delegatsioonid jäid Balti riikide hääletusel erapooletuks, sest olid haaratud suurslaavi ideedest ning soovisid jätkuvalt hoida lahti võimalust seada tulevikus sisse soojad suhted mittekommunistliku Vene valitsusega. Oma mõju avaldas ka see, et Prahast oli kujunenud Venemaalt põgenenud esseeride ja Belgradist Vene monarhistide keskus. Belgradi asus muu hulgas ümber Krimmist põgenenud kindral Wrangel koos oma armee staabiga. Tema mõju SHSK valitsusele oli väga tugev.

Tšehhoslovakkia esindajad selgitasid hiljem, et vene esseerid olid küll andnud E. Benešile loa Balti riikide vastuvõtmise poolt hääletada, kuid hääletusel olid Tšehhoslovakkia esindanud Beneši-vastased poliitikud, kes olid otsustanud jääda erapooletuks (ERA, 1582-1-93, l 39).

Tšehhoslovakkia tunnustas Eestit 1922. a, sidudes tunnustusotsuse Eesti vastuvõtmisega Rahvasteliitu. SHSK tunnustus tuli

aga alles 1926. a, kusjuures seda tehti siis ka selleks, et saada Eesti toetust SHSK valimiseks Rahvasteliidu Nõukokku (Pusta 1966: 111).

Järelokajaid

Kõikjal Eestis toimusid Rahvasteliitu vastuvõtmise puhul suured pidustused. Rahvasteliidu peasekretär E. Drummond ja Eesti riigivanem K. Päts vahetasid õnnitlus- ja tänutelegramme (ERA, 957-11-831, l 42, 43).

3. X 1921 esines välisministri kohusetäitja kaubandusminister Juhan Kukk erakorralise teadaandega Riigikogu ees. Teadaande tekst oli järgmine: "Lugupeetud rahvasaadikud! Riigikogu vaheajal on Eesti Vabariik täieõigusliku liikmena vastu võetud Rahvasteliitu. Sellega on jällegi edasi astunud teatav samm Eesti Vabariigi rahvusvahelisel arenemisel, samm, mille tähtsus niihästi meie rahvusvahelise, kui ka meie riigi sisemises elus suuremate tagajärgedega on. Mul on au teatada seda Vabariigi Valitsuse nimel." Riigikogu istungi protokoll kinnitab, et aplaus tuli selle teadaande peale saali paremalt poolt ja keskelt (*I Riigikogu...* 1921).

KOKKUVÕTE

Eesti astumise Rahvasteliitu võib jagada mitmesse faasi. Kuni Pariisi rahukonverentsini 1919. a oli Rahvasteliit Eesti diplomaatide jaoks abstraktne mõiste. Eesti välispoliitiliste eesmärkide hulgas võistles Rahvasteliidu liikmestaatus nii neutraliteedi kui ka näiteks mittekommunistliku Venemaaga ühinemise võimalusega.

Pariisi rahukonverents andis Rahvasteliidule konkreetse kuju ning Eesti jaoks muutus liitumine Rahvasteliiduga üheks osaks poliitilisest suunast, mis pani Eesti välispoliitika põhirõhu koostööle *Entente*'i suurriikide, peamiselt Suurbritannia ja Prantsusmaaga. Rahvasteliidus nägid Eesti juhid võimalust hankida oma riigile julgeolekugarantii ning rahvusvaheline *de jure* tunnustus.

Tegelik võimalus Rahvasteliiduga liitumiseks tekkis Eestil pärast rahulepingu sõlmimist Venemaaga 2. II 1920. Ametliku liitumisavalduse esitas Eesti Rahvasteliidule 19. IV 1920.

Rahvasteliidu I Täiskogul 1920. a ei õnnestunud Eestil siiski veel liikmestaatusesse pääseda. Nii Suurbritannia kui Prantsusmaa lähtusid Eesti ja teiste Balti riikidega suheldes eelkõige Venemaast. Londonis ja Pariisis kardeti kaht asja: et Rahvasteliidu liikmeks saanud Balti riike tuleb hakata abistama Venemaa võimaliku agressiooni korral ning et Balti riikide iseseisvust tunnustades võib rikkuda suhted uue Vene valitsusega, mida loodeti võimule asuvat kommunistide kukutamise järel. I Täiskogu hääletas Balti riikide vastuvõtmise vastu.

Venemaa kodusõja lõppemine kommunistide võiduga 1920. a lõpul sundis nii Prantsusmaad kui Suurbritanniat oma idapoliitikat muutma. 26. I 1921 tunnustas *Entente*'i Ülemnõukogu Eesti ja Läti iseseisvust *de jure*. See avas nendele maadele võimaluse pääseda Rahvasteliitu. Lõpliku otsuse langetas 22. IX 1921 Rahvasteliidu II Täiskogu, mis võttis kõik kolm Balti riiki Rahvasteliidu liikmeks.

Rahvasteliitu kuulumise fakt iseenesest andis suuremat kaalu Balti riikide iseseisvuspüüdlustele Teise maailmasõja järel. 17. IX 1991 said Eesti, Läti ja Leedu Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liikmeks. Mõlemasse maailmaorganisatsiooni astumisel oli Balti riikidel vaja saavutada organisatsiooni juhtivate suurriikide toetus. 1921. a piisas Suurbritannia ja Prantsusmaa nõusolekust, 1991. a oli lisaks vaja hankida veel USA, NSV Liidu ja Hiina "jah"-sõna. Samaselt Rahvasteliiduga peab Eesti ka ÜROd oma julgeolekut tagavaks rahvusvaheliseks organisatsiooniks.

Kirjandus

- A s u t a v K o g u*. IV istungjärk. 1920. Protokollid. Vrg 58-66
B i l m a n i s, A. 1970. *A History of Latvia*. Greenwood
I R i i g i k o g u. IV istungjärk. Protokoll nr 64, vrg 5
H o v i, O. 1980. *The Baltic Area in British Policy 1918-1921*.
Vol. 1. (Studia Historica 11.) Helsinki
L a a m a n, Eduard 1920. *Eesti lahkumine Vene riigist 1917-1920*.
Tallinn
*L e a g u e of Nations. Barcelona Conference. Verbatim Reports and
Texts Relating to the Convention on Freedom of Transit*. 1921.
Geneva

- M a d e , Vahur 1995. Miks Rahvasteliidule ei meeldinud Tartu rahu-
leping? — *Akadeemia*, nr 2
- P u s t a , Kaarel Robert 1964. *Saadiku päevik* I. Stockholm
*Treaty Series and International Engagements Registered with the
Secretariate of the League of Nations*. Vol. 1, 1920, No. 3; Vol. 2,
1920, No. 1–4; Vol. 3, 1921, No 2; Vol 5, 1921, No. 1–4

VAHUR MADE (sünd. 1971) lõpetas Tartu ülikooli ajaloolasena. *Mag. phil.* 1995. Töötab lektorina TÜ ajaloo osakonnas. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Miks Rahvasteliidule ei meeldinud Tartu rahu-
leping?” (1995, nr 2, lk 227–235) ning “Ida-Karjala ülestõus 1921–1922
ja Eesti” (1997, nr 9, lk 1930–1941).

EESTI VABARIIGI RAHVUSKOMITEE

Tegevuse lühiülevaade

Enn Sarv

Eesti Vabariigi Rahvuskomitee (EVRK) tegevust on väga vähe uuritud. Seni trükkis ilmunud info on mitmeti puudulik ja vigane. Tuleb arvestada, et EVRK oli salajane üritus, mille vastu võitlesid mõlemad okupatsioonivõimud. Vangistatute ülekuulamisprotokollides on tegelikkust tublisti moonutatud. Pagulased on kodumaale jäänute säästmiseks paljust vaikinud. Seevastu on EVRK kohta poliitilist laimu levitanud nii natside kui ka kommunistide käsilased, aga kahjuks ka mitu Pätsi-aegset tegelast. Nende vastandlikud seisukohad küll tühistavad üksteist, kuid asjast kaugemal seisnud kaasaegsete mälestustesse on ikkagi sattunud mitmesuguseid väljamõeldisi. Järgnevas artiklis püütakse anda tõest üldpilti EVRK tegevusest. Paar väidet on esialgu jäänud usutatavate oletuste tasemele. Säilinud materjali alusel on kõige raskem tuvastada üsna mitme mõõduandva üksikisiku tegutsemist. Seepärast on siin nimede esitamisest võimalust mööda üldse loobutud.

EVRK juhtkonna valdav enamik oli pärit president Konstantin Pätsi aegse demokraatliku vastasrinna ridadest. Kõige otsustavamatel hetkedel õnnestus neil kaasa tõmmata kogu eestimeelne poliitiline ladvik ja saada oma mõju alla suurem osa eesti rahvuslikust vastupanuliikumisest. Esimene niisugune hetk oli 1940. a juulis, kui N. Liidu saatkonnale alluv Johannes Varese okupatsioonivalitsus püüdis maa ja rahva saatuse määramiseks lavastada riigivolikogu valimisi. Opositsiooni juhi Jaan Tõnissoni ja erakondade liidrite eestvõttel organiseeriti valimisteks kolme päeva jooksul 66 valimisringkonnas 80 vastaskandidaati. Iga kandidaadi

kohta tuli esitada üks volimees ja 50 toetusallkirja; seega hakkas võõrvõimule avalikult vastu üle 4000 eestlase. Ždanovi käsul lasi Varese okupatsioonivalitsus 65 ringkonna vastaskandidaatide esitamiskirjad tühistada. See tõi selgelt nähtavale N. Liidu anneksioonikatse lavastusliku iseloomu: vastaskandidaatide kõrvaldamine tähendas, et riigivolikogu asemel "valiti" tegelikult mingisugust EKP parteilist kogu. EKP oli Kominterni kaudu Moskva otsealluvuses, mistõttu sellest kogust sai ühtlasi okupatsiooniorgan. Järelikult oli Eesti liidendamine N. Liidu koosseisu N. Liidu valitsuse leping iseendaga. See asjaolu kujunes hiljem Eesti riigi taastamisnõuete kõige tõhusamaks põhjenduseks. Kandidateerimisürituse organiseerijate ja vastaskandidaatide (s.t demokraatlike erakondade tuumrühmade) hulgast tuli palju edasise rahvusliku vastupanuliikumise juhte. Nad olid EVRK alusepanijad ja moodustasid seal kõige olulisema grupi. Kuid algusest peale tuli nende hulgast ka suur osa meie vabadusvõitluse märtreid.

Praeguseks on õnnestunud kindlaks teha vaid 42 vastaskandidaati. Juba esimesel okupatsiooniaastal pooled neist kas mõisteti surma, mõrvati juurdlusel või saadeti vangilaagrisse, kus nad ikkagi hukati või paari aastaga hukkusid. Ülejäänuid arreteeriti või küüditati pärast Punaarmee uut sissetungi peaaegu kõik, kes olid Eestisse jäänud. Muud organiseerimistöös osalenud mõnikümmed isikut pääsesid veidi kergemini, peamiselt tänu välismaale pagemisele.

Eesti 1939. a valitsusest jäi Saksa okupatsiooni alguseks alles peaminister Jüri Uluots üksinda. Enamlased likvideerisid esimese okupatsiooniaasta jooksul ka väga suure osa Pätsi-aegse Riigikogu liikmeskonnast, sõjaväe, Kaitseliidu ja politsei juhtkonnast ning kõrgemaist riigiametnikest. See seletab, miks vastupanu kandjaks pidigi saama viimastel iseseisvusaastatel avalikkuse vaateväljast eemale surutud opositsioon koos noorema põlvkonnaga. Neid teadis vaenlane vähem ja neid jäi rohkem alles.

Opositsioonierakondade aktiivi kõrvale kujunes teine EVRK lähteorganisatsioon Tartu haritlasnoorsoo, põhiliselt Üliõpilaseltside Liidu alusel. Järk-järgult laieneva vastupanuliikumise nn Tartu rühma tuumikuks sai Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS). Selts läks põranda alla juba 1940. a suvel. Kevadel 1941 võeti suund ahelrühmade moodustamisele ja relvade varumisele. Loodi side-

med muu üliõpilaskonnaga, sealhulgas ka korporatsioonidega, ja sõja alguses Lõuna-Eesti metsavendadega. 1941. a 10. juulil asuti Tartus paarist keskusest lähtunud rahvusliku ülestõusu etteotsa, võeti Emajõe lõunakaldal võim üle ja kaitsti seda relvajõul kuni Saksa vägede saabumiseni. Kontaktid Tartu teiste üliõpilasorganisatsioonidega laienesid Saksa okupatsiooni ajal veelgi, tekkis koostöö ka *Postimehe* toimetuses kujunenud põrandaaluse rühmitusega. Avaldati ja levitati Lõuna-Eesti põrandaalust väljaannet "Võitlev Eestlane", saadeti infot Eesti esindajaile Soome ning osaleti Lõuna-Eesti Omakaitse koosseisus loodud salarühmade töös, kes hakkasid koguma ja peitma relvi tuleviku jaoks.

Kolmas edaspidi ennast EVRKga sidunud organisatsioon tekkis samuti esimesel okupatsiooniaastal. Selle sõjaväeline tiib hõlmas alates 1939. aastast järjestikku tegutsenud "Sisu", "Erna" ja "Haukka" võitlus- ja luureüksusi, mis tihedas koostöös Soome võimudega püüdsid ette valmistada oodatavat vabadusvõitlust ja arendasid "soomepoiste" liikumist. Sellest annab ülevaate organisatsiooni ühe aktivisti Ülo Jõgi põhjalik raamat ("*Erna*" *legendid ja tegelikkus*, 1996). Nendega lõdvalt seotud poliitiline tiib, nn Tallinna rühm, koosnes peamiselt üliõpilasseltside Liivika ja Põhjala ning Tehnikaülikooli inimestest. Nad andsid välja põrandaalust ajakirja "Vaba Eesti" ja pidasid ühendust Eesti esindajatega Soomes.

1942. aastaks oli lõplikult selgunud, et Saksa võimud ei luba taastada Eesti iseseisvust ja takistavad Eesti sõjaväe organiseerimist. Sellal toimus meie poliitilistes ringkondades lahknemine. Viimase seadusliku valitsuse peaminister Jüri Uluots oli põhi-seaduslik presidendi kohusetäitja. Tema ümber koondusid allesjäänud tegelased president Pätsi autoritaarset režiimi kandnute hulgast. Nad moodustasid oma legaalse kattevarjuna Aktuaalse Ajaloo Komitee. Nad arvasid, et kuna Lääne demokraatiad toetavad N. Liitu, siis pole neilt Eesti riigi taastamiseks abi loota. Nad uskusid kaua aega Suur-Saksamaa võimsusse ja lootsid, et kui eesti mehed truult sakslase kõrval võitlevad, siis ehk saab Eesti enne sõja lõppu mingisuguse iseseisvuse, mida ehk õnnestub säilitada. Nad püüdsid luua ja kasutada kontakte Saksa okupatsioonivõimuga ning toetasid eesti üksuste moodustamist Saksa sõjaväe koosseisus. Seevastu Pätsi-aegne vastasrind oli veendu-

nud lääneliitlaste võidus. Nad arvasid, et Saksamaa ja N. Liit kurnavad teineteise välja ja et lõpuks pääseb võidule Atlandi hartas juba 1941. aastal töötatud rahvaste enesemääramise põhimõte. Ka vastasrind pidas Eesti peavaenlaseks N. Liitu. Soovitati hoiduda sakslase kahjustamisest, kuid ühtlasi säästa eesti mehi ja vältida nende ohverdamist Saksamaa huvides, kuni punaväed Eestit veel vahetult ei ohusta. Kõige tähtsamaks peeti Läänes toetuse taotlemist Eesti riigi taastamisele ning sel eesmärgil kas põranda all või välismaal rangelt demokraatliku Eesti valitsuse moodustamist, kelle nimel tegutseda. Demokraatlikkus eeldas valitsuse tuginemist laiale erakondlikule alusele.

Vastasrinnal olid aastavahetuseks 1941/1942 sisse seatud siidekanalid salajaseks kirjavahetuseks Soome ja Rootsi. Levitati välismaalt saadud võltsimata infot ja varustati Eesti välissaadikuid nende tööks vajalike andmetega. 1943. a alguses läkitati saadikuile abiks hulk noori võimekaid inimesi, kellest osa jäi Helsingisse, osa sõitis Rootsi. Eestisse jäi Jaan Tõnissoni endise lähedase kaastöölise Ernst Kulli juhtimisel tegutsev rühm, mis pidi hakkama valitsust looma, teavitama välissaadikuid olukorrast kodumaal ning nende diplomaaditöö ja N. Liidu vastase propaganda vajadusteks materjali koguma. Septembris tuli Rootsist mootorpaat, mis tõi 10 000 eksemplari miniväljaannet "Päris Eestis" (16 lk) ning sidepidamise hõlbustamiseks raadiosaatja. "Päris Eestis" oli muuseas avaldatud Atlandi harta tekst. Väljaande levitamist korraldas E. Kulli rühm eespool mainitud põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide kaudu ning lõi ka uusi sidemeid. Raadiosaatja läks proovisaadete käigus rikki. Asendusdetailid saadi alles aprillis 1944. Juba varem olid sõbralikud lääneriigid märku andnud, et Eesti riigil peaks olema sõltumatu demokraatlik valitsus väljaspool okupatsioonivõimu mõjupiirkonda. Et oli olemas juba kaks kollaborantide valitsust (J. Vares ja H. Mäe), siis sai kõne alla tulla vaid riigi järjepidevusele tuginev valitsus Eesti presidendi kt prof. Jüri Uluotsa juhtimisel. 1943. a varasügiseks jõudis E. Kull valitsuse asjus kokku leppida kõigi erakondadega, kaasa arvatud K. Pätsi endine erakond Põllumeeste Kogud (liberaalne tiib). Prof. Uluots aga keeldus valitsust moodustamast. Nähtavasti kartis ta rikkuda vahekordi sakslastega või lihtsalt ei soovinud end siduda põrandaaluse tegevusega. Välis-

saadikuil oli hädasti vaja riiklikku organit, mille nimel tegutseda. Seetõttu otsustati tekkinud valitsusliit nimetada Eesti Vabariigi Rahvuskomiteeks. See nimi avalikustati põrandaaluse väljaande "Vabadusvõitleja" nr 1 allkirjana oktoobris-novembris 1943. Komitee juhtkogu esialgu kokku ei kutsutud, sidemed käisid E. Kulli kaudu, kes ainsana teadis erakondade esindajaid. Oli kokku lepitud põhimõttes, et ükski neist ei tohi olla end kollaborantlusega häbistanud. Eesti välisdelegatsioon teadis, et neile saadetava info taga seisab nüüd suur, demokraatlikke erakondi seinast seinahõlmav organisatsioon. Saadetava info maht kasvas pidevalt ning sisaldas kõigi põrandaaluste väljaannete ja lendlehtede näidiseid, andmeid N. Liidu inimsusevastastest kuritegudest Eestis, kokkuvõtteid Saksa võimu tegevusest Eestis, eriti majanduse rüüstamisest, poliitilisest survest ja okupantide kuritegudest, analüüse rahva suhtumisest okupatsioonidesse, andmeid Omakaitse kohta ning Saksa vägedesse värvatud ja mobiliseeritud eestlaste arvu kohta, Punaarmee ületulnute teateid N. Liidu tagalas toimuvast ja üht-teist muud. Põhimõte oli mitte koguda infot, mis võiks idavaenlase kätte sattudes Saksa sõjapidamist kahjustada.

Olukord muutus 1944. a alguses, kui sõjategevus Eesti territooriumile kandus. Veebruaris kavandasid sakslased juba Eesti mandriosa mahajätmist. Mäe kuulutas välja üldmobilisatsiooni. Uluots otsustas mobilisatsiooni toetada, taotles sellele EVRK heakskiitu, kuulutades seetõttu EVRK ametlikuks "pseudoparlamentiks" ja saates sinna oma esindaja. Mobilisatsioon õnnestus Uluotsa toetuse tõttu ligi 90%. Rinne stabiliseeriti ja Saksa evakueerimisplaanid langesid ära. Rahvuslikud ringkonnad lootsid, et rinne jääbki nüüd Eesti, Läti ja Soome piiridel pidama, kuni liitlased teise rinde moodustavad ja Saksamaa kiiresti kaotab (tollal oli veel kõne all teine rinne Balkanil, mis oleks venelase peajõud lõunasse tõmmanud). EVRK salaplaan oli luua (välismaal?) Uluotsa valitsus ja haarata otsustaval hetkel eesti väeosad oma kontrolli alla. Selleks käis kolmes eri liinis radistide-sidemeeste väljaõpetamine. Valitsuse moodustamisega Uluots ei nõustunud ikka veel, kuid hiljem selgus, et ta oli 1. detsembril 1943 ülima saladuse korras enda kõrvale ametisse nimetanud sõjaministri sõjavägede ülemjuhataja ülesannetes. See oli ettevalmistus presidendi

valimiskogu moodustamiseks; teised nõutavad ametikandjad olid olemas.

EVRK hakkas nüüd eriti aktiivselt tegutsema. Komitee juhtkogu tuli kokku veebruaris ja teist korda märtsis. Juhtkogusse koopteeriti vastupanuliikumise Tallinna rühma esindajad, kellega tekkis tihe koostöö (Tartu rühmaga ja vähemal määral ka "Hauka" meestega oldi juba koostöös). Korraldati pidev välismaiste raadiosaadete kuulamine ja igakuiste EVRK infobülletäänide koostamine. EVRK uuest seisundist informeeriti Helsingit, mispeale saabus 10. aprilli paiku Stockholmist paat kulleriga, kes tõi välisesindajate järjekordse posti. Eraäri korras asus ta Rootsi viimiseks koguma paaditait pagulaseestlaste naisi ja perekondi. Üle lahe ühendused olid alates märtsi teisest poolest jääolude tõttu katkenud, ning Helsingisse jäidki EVRK läbirääkijad saatmata. Selle asemel sõitsid esindajad kaks korda Riiga, kus nad löid kontakti Läti ja Leedu põrandaaluste valitsustega. Koostöölastati tulevikuplaane. Innustati lätlasi arendama rahvuslikku vastupanuliikumist, mis seal peaaegu puudus. Leedu liikumisega olid EVRK tuumikul sidemed juba 1943. a sügisest saadik. Nüüd saabus Tallinnasse Rootsi pääsemist ootama Leedu sõjaväeline atašee. Eesti atašee oli meie välisdelegatsiooni soovil ja EVRK kaasabil Rootsi saadetud varem. Et muuta Uluotsa "pseudoparlament" seaduslikuks, alustasid tema nõudel kõik erakonnad tegevust oma EVRK esindajate juriidiliseks vormistamiseks.

Niivõrd teguderohke toimetamine ei saanud jääda Saksa luurele ja politseile märkamatuks. 17. aprillil 1944 algasid suured arreteerimised. Valdav enamik vangistati ilma süütõenditeta, varem koostatud "anglofiilide" ja "defetistide" nimestike järgi. Mitme arreteeritu korterisse seati üles löksud. Niiviisi saadi kätte kohver EVRK saatevalmis postiga, kaks Helsingist saadetistega tulnud kontaktisikut ja hulk "soomepoiste" kirju omastele. Ülestunnistuste väljapetmiseks lasi SD käiku võltskuulduse, nagu oleksid neil EVRK inimeste nimestikud. Tegelikult polnud arreteeritute enamikul EVRKga midagi pistmist. EVRK asjaosalistest pääses kaks kolmandikku, sest neile õnnestus hoiatus saata. Kogu selle loo kohta on kirjanduses käibel palju alusetat infot, tõetruu kirjelduse on ainsana esitanud Eesti välisdelegatsiooni esindajana Soomest sündmusi jälgima saadetud Eerik Laid (artiklikogumi-

kus *Paopaigad*, 1997). Saksa plaan oli korraldada suur spionaažiprotsess, kuid selleks polnud tõendeid. Rahva pahameele ja sõjasündmuste tõttu oldi sunnitud peaaegu kõik arreteeritud kevade ja suve jooksul järk-järgult vabastama. Kümnekond viimast meest lasid vangla töötajad omaalgatuslikult tulema vahetult enne Tallinna vallutamist septembris 1944. Vangi jäi 7 nooremat meest, keda SD ülem Ervin Viks viis oma tähtsuse tõstmiseks Saksamaale koonduslaagrisse. Kolm neist suri seal nälga. Neljas tollane surmaohver oli üks Patarei vanglas enesetapu sooritanud Helsingi eesti ringkondade saadik.

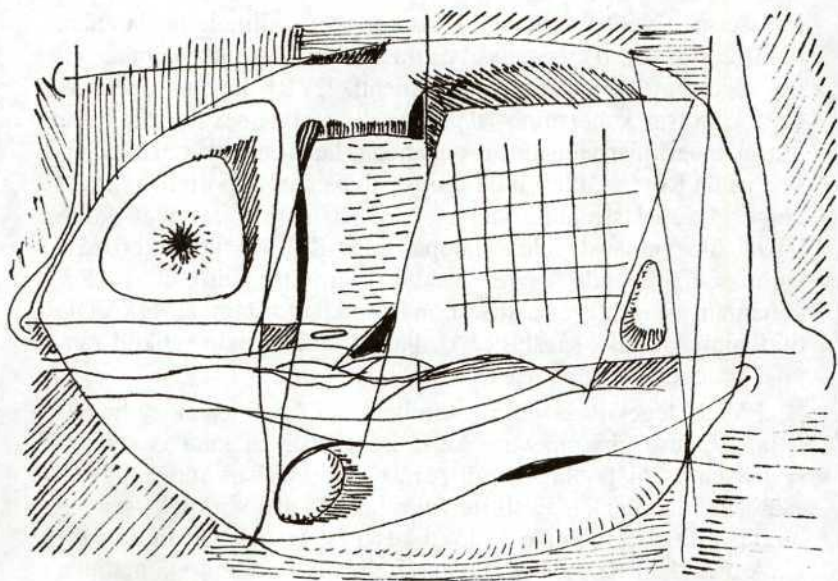
Aprillikuu arreteerimiste ajal kutsus prof. Uluots kokku presidendi valimiskogu koosoleku, kus protokolliti, et presidendi ülesannete täitmine on üle läinud peaminister J. Uluotsale. Järgmisel päeval nimetas ta salaja ametisse kaks ministrit (seega tekkis neljaliikmeline, põhiseaduse järgi teovõimeline valitsus). See kõik sai poliitilistele ringkondadele teatavaks alles paguluses pärast Eesti uut vallutamist. Tallinna rühmal õnnestus arreteerimistest enam-vähem puutumatul välja tulla. Nad võtsid EVRK juhtimise üle ja jätkasid pärast kahekuist vaheaega edukalt selle tegevust. Võidupühal 1944 avaldas EVRK üleskutse "Eesti rahvale", milles teatas enda olemasolust ja koostööst saadikutega välismaal ning kuulutas enda riikliku võimu teostajaks kuni põhiseaduslike organite tegevusseastumiseni. Oma peatülesandeks pidas ta riigi ja rahva kaitse organiseerimist idavaenlase vastu. 30. juulil tehti üleskutse Rootsis kogu maailmale teatavaks ning avaldati kodumaal levitamiseks üks number "Eesti Teatajat" (16 lk). Eestis trükiti "Manifest eesti rahvale" ja kaks EVRK korraldust ning kleebiti Tallinnas üles. Taastati info kogumine välisdelegatsiooni jaoks. Paadiliiklus Rootsi vahet muutus tihedamaks, korraldati püsiv raadioside. Augustis lepiti prof. Uluotsaga kokku kõiki erakondi ühendava Eesti valitsuse koosseis. EVRK ridadesse koopteeriti viis Uluotsa pakutud ministrit, keda seal veel polnud.

Olukord muutus äkitselt septembri teisel poolel, kui Soome alla andis. Oli käimas Vene suurrünnak. Sakslased tõmbasid oma väed ja relvastuse ootamatult mõne päeva jooksul Eesti mandriosast välja, reetlikult kasutades eesti väeosi kattejõuna. Peaminister presidendi ülesandeks J. Uluots kuulutas 18. septembril välja Otto Tiefi kui peaministri asetäitja juhtimisel tegutseva uue täis-

koosseisuga valitsuse. See jõudis endast maailmale teada anda, deklareerida Eesti riigi edasikestmist ja erapooletust käimasolevas sõjas ning avaldada mitu dokumenti. EVRK lõpetas tegevuse. Prof. Uluotsal, kahel ministril ja riigisekretäril õnnestus enne Eesti uut okupeerimist välismaale põgeneda, kaks ministrit asus algusest peale Rootsis, ülejäänud ministrid ja enamik EVRK liikmeid langesid venelaste kätte vangi. Mõisteti surma ja hukati kolm isikut, üks valitsustegelane hüppas enda KGB maja ülakorruselt surnuks, nõukogude laagreis hukkus kolm juhtpoliitikut. EVRK vähemate asjaosaliste saatusest on andmed üldistamata. NKVDle olid suureks abiks sakslaste "mahaunustatud" andmestikud rahvuslike tegelaste nimedega.

EVRK tegevus ja ohvrid kindlustasid Eesti presidendiameti ja valitsuse järjepidevuse kestmise välismaal kuni iseseisvuse taastamiseni poole sajandi pärast. See päästis meid SRÜst. Jääb teadmatuks, kas Eesti rahvusvahelist seisundit oleks saanud muuta valitsuse loomine 1943. a keskel. Arvatavasti mitte, sest USA president Roosevelt nõustus Balti riike Stalinile jätma juba Teherani nõupidamisel 1943. a detsembris (tõsi, rahvahääletuse korraldamise tingimusel).

ENN SARV (sünd. 1921) õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust 1939–1944, Moskvas mäetööstuse organiseerimist ja ökonomikat 1955–1961 ning TRÜs matemaatikat 1961–1965. EÜSi vilistlane. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee aktivistina arreteeriti aprillis 1944 Saksa okupatsioonivõimude poolt ja vabanes koonduslaagrist Saksamaal märtsis 1945. Pärast Eestisse naasmist vangistati ta 4. I 1946 NKGB poolt ning saadeti sunnitööle Vorkuta koonduslaagreis. Vangistusele järgnenud eluaegselt asumiselt vabanes 1958. a. On töötanud tõlkijana, Plaanikomitees arvuetspetsialistina, ENSV TA Küberneetika Instituudis laborijuhatajana ja Majandusmatemaatika Instituudis arvutioperaatorina. *Akadeemiale* tõlkinud Charles de Montesquieu "Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga" (1990, nr 3, lk 565–580) ja Maurice Maeterlincki "Üldise hääleõiguse" (1990, nr 4, lk 724–729) ning avaldanud artikli "Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis" (1997, nr 2–4, lk 245–285, 573–596, 675–692).

H. Viies 61.

HELDUR VIRES

KALA

Tegelase ja tegevuse küsimusi

Virve Sarapik

Ja Jumal ütles: "Vesi kihagu elavaist olendeist, ja maa peal lennaku linnud taevaalotuse poole!"

1 Mo 1:20

Mu õng lebas kuu purihammaste vahel ja äkki kargas liuakurgust suur kala ta sööda otsa. Tõmbasin ta välja ja viskasin oma kaelkoti näljasesse kõhtu, kust oli kuulda paar kord lopalapa, siis aga sirutas vaikus oma käe talle järele.

Albert Kivikas, "Laulvad kalad"

PILTJUTUSTUS

1960.–1970. aastate kunstimõte on kinnistanud arusaama literatuursuse, liigjutustavuse hukutavast mõjust heale kunstile. Visuaalne kunstiteos ei pea jutustama (või teistpidi, olema ümberjutustatav), vaid kasutama talle omaseid visuaalseid vahendeid. Nii tõusebki kõige puhtamaks kunstiks abstraktne kunst — sel-line kunst, mis kasutab jäägitult kunstile ainuomast visuaalset keelt. Mingil määral võib täheldada paralleelseid suundumusi Teise maailmasõja järgses kunstis ning kunsti- ja kirjandusteoreetilises mõtlemises. 1950.–1960. aastail oli esiplaanile nihkunud vähem "literatuurne" kirjandus (luule, lakooniline proosa, luuleteooria), kunstis paralleelselt abstraksionism, minimalism jne. 1970. aastate lõpul algab kunstis jutustuse hiiliv tagasitulek (ehkki selle algeid võib märgata ka juba varem, popiperioodil), mis kestab ja süveneb tänaseni. Teoreetilises mõtlemises asendus keskendumine luuleteooriale narratoloogia ekspansiooniga paljudel

aladel. Selle loogilise jätkuna vajaks üle kaalumist ka jutustuse probleem visuaalses kunstis. Kas ja kui võõras see on, kui palju välditav, mil määral paratamatu.

Selle artikli lähteteesid võikski sõnastada järgmiselt:

1. Narratiivi märksa suurem kohalolu visuaalses kunstis, kui seda seni on arvatud. Eelduseks on võetud, et jutustamine on kunsti olemuslik osa — niihästi figuratiivses kui ka abstraktses kunstis. Vähesed seni ilmunud pilt narratiivi käsitlused (nt James Elkins (1991), Nelson Goodman (1980), vähemal määral ka Mieke Bal (1991)) vaatlevad jutustusena vaid mingi kindla teema illustratsiooni, tõepoolest otseselt “lugu jutustavat” maali. Samas võib jutustust leida ka mittefiguratiivsest kunstist, selles võib osaleda ka näiteks must ruut. Tsitaat või vihje varasematele tuntud töödele on käsiteldavad ümberjutustusena.

2. Koos kunsti praegusele arengule iseloomuliku laiema kontekstiringi sulandumisega teose tekstiks (s.t teose piiride küsimusega) kasvab paratamatult ka jutustuse osakaal. Kunsti abil püütakse taas midagi öelda, anda talle sotsiaalset kaalu. Mõistagi piirab narratiivi mõiste kasutamist käsitluse seatud lävi, sõltuvus tõlgendamisest. Kaasneb mõiste liigavara kasutamise ja mõiste lahjenemise oht. Siinkohal oleks võrreldav Roland Barthes'i paa-tos: “[---] narratiiv võib tugineda nii artikuleeritud kõnele, suulisele või kirjalikule, kujutisele, fikseeritud või liikuvale, žestile ning nende substantside kõikvõimalikele organiseeritud ühendustele; seda esitatakse müüdis, legendis, valmis, jutustuses, tragöödias, komöödias, eepikas, ajaloos, pantomiimis, maalis (meenutades Carpaccio *Püha Ursulat*), vitraažis, kinos, koomiksis, ajalehesõnumis, vestluses. Edasi, nendes peaaegu lõpututes vormides esineb narratiiv kõikidel perioodidel, kõikides paikades, kõikides ühiskondades; narratiiv algab inimkonna ajalooga; pole olemas, pole iialgi olnud inimesi ilma jutustusteta [---] narratiiv ei eelista kunagi head kirjandust halvale: internatsionaalne, üleajalooline, ülekultuuriline, narratiiv on *seal*, nii nagu elu” (Barthes 1966/1994).

3. Visuaalne jutustus sõltub võrreldes sõnalise jutustusega tunduvalt rohkem “lugemisest”. Analoogiks võiks siinjuures olla

hea, s.t võimalusterohke hüpertekst, mille puhul samuti pole sündmuste esitamise või "lugemise" järjestus jutustuses autori tahtena üheselt määratud. Sellisel juhul oleks narratiiv juba loetud, teostunud hüpertekst. Iga lugemisega jutustatakse selles kätkev taas ümber. Hüpertekst ise oleks seejuures potentsiaalne narratiiv, motiivide kogum. Nõrgema analoogina võib veel pakkuda üht ja sama filmi kinos ja koduvideona vaadatuna. Videot võib kerida edasi ja tagasi, hakata vaatama keskelt, katkestada, paiguti kerida kiiremini edasi jne.

4. Üheks lähtepunktiks peaksin siiski narratiivi olemuslikku kuulumist verbaalse väljenduse juurde. Jutustust võib vaadelda verbaalse väljenduse äärmusliku manifestatsioonina, vahendina, mille abil luua võimalikke maailmu, mitteolemasolevat sõna abil. Teine verbaalne äärmus — luule — haakub oma sõna kõla ja rütmi poolest pigem muusikaga. Visuaalse väljenduse olemuslikuks avalduseks jutustus olla ei saa. *Literatuursus* on pildi võime olla sõna abil tõlgendatav, "ümber jutustatav", pildi lähenemine sõnale, pildi sõnastatav osa. Teisalt tähendab see aga siiski piltjutustuse võimalikkust, seda, et jutustus ei pea esinema puhtalt verbaalses vormis. Äärmuslikult visuaalne saaks olla vaid abstraktne kunst, abstraktne vorm, faktuur, arhitektuur — kuigi ka neis näeme kokkupuutepunkte muusikaga. Samas võib ka verbaalne narratiiv viidata teistele meeltele, olgu selleks siis nägemine või haistmine, ning seega puhtalt visuaalsest või verbaalsest väljendusest rääkida ei saa.

Teisalt kannatavad visuaalsed kunstid pahatihti keele terrori all — keel oma mõistete ja kategooriatega, kinnistunud seostega surub end peale mittediskreetsele nähtavale kogemusele, takistab puhtast vaatamisest saadud intuiitivset elamust, ahistab nähtavaid sümboolseid vorme — umbes nii võib kokku võtta taas ja taas sellel sajandil toimunud kunsti katseid vabaneda keele ahistavast süngist (vrd juba mainitud "literatuursuse" samastamist halva kunstiga poststalinistlikul perioodil; pildiallkiri *Nimeta*, abstraktne kunst tervikuna või kunstnike suur armastus Ludwig Wittgensteini *Tractatus*'e viimase lause vastu "Millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida" (Wittgenstein 1996)). Samas võib näiteid

leida ka vastuhoovustest — kontseptualism, kirja tungimine pilditeksti — seega keele-citus tervikuna pole ainuomane 20. sajandi kunstile.

LAOKOON

Klassikaline luule- ja maalikunsti eristamise kaanon pärineb kõige selgemalt Gotthold Ephraim Lessingi (1729–1781) tähtsaimast esteetikaalasest teosest *Laokoon oder Über die Grenzen der Malerei und Poesie* (Laokoon ehk maalikunsti ja poeesia piiridest, 1766; Lessing 1965: 329–449) kaudu. Põhijoontes oligi see suunatud nn hiilgava antiteesi vastu — *luule on kõnelev maalikunst* —, mis pärineb juba vanakreeka lüürikult Simonideselt, kuid sai üldtuntuks Horatiuse maksiiimina *ut pictura poesis* 'nagu maalikunstis, nii ka poeesias'. Lessingi teose alussüžeeks, nagu nimestki näha, on Laokooni legend ning ta lähtub õieti kahest varasemast sõnastusest: Winckelmanni tuntud skulptuurigrupi ja Vergiliuse *Aeneise* II laulu Laokooni hukkumise kirjeldustest.

“Niisugust hinge kõige raskema kannatuse hetkel peegeldab Laokooni nägu, ja mitte üksnes nägu. Valu, mis avaldub Laokooni keha kõigis lihastes ning kõõlustes ja mida ta näole või muudele kehaosadele pilku heitmata, juba üksnes valust kokkutõmbunud allkeha nähes, peaaegu nagu ise tunneks, see valu, rõhutan ma, ei too siiski ta näole ega kogu kehahoiakusse väikseimatki vihavarju. Laokoon ei hakka kohutavalt karjuma, nagu Virgilius meile jutustab; selleks on ta suu liiga vähe avatud: pigem on see ainult hirmunu mahasurutud ohe, nagu seda Sadoletto kirjeldab. Kehaline valu ja hinge suurus on kogu figuuri kaudu ühesuguse tugevusega edasi antud ja ühtlasi tasakaalustatud.” (Lessing 1965: 332.) Juba selles Winckelmanni kirjelduses muutub Laokoon omamoodi retooriliseks figuuriks ja see suund jätkub ka Lessingil, ehkki ta Winckelmanni seisukohtadega otsesõnu nõus pole.

Lessingi mõttekäigud võib kokku võtta järgmiselt:

- kunsti materiaalsed piirid lubavad jäljendamisel ainult üheainsa momendi kujutamist;

- maalikunstnik saab seda ühtainust momenti kujutada ainult ühest kindlast vaatenurgast;
- kunstiteos on loodud vaatamiseks ja pikaajaliseks vaatamiseks, seega valitud moment peab olema võimalikult viljakas;
- “Kuid viljakas on ainult see, mis jätab kujutusvõimele täieliku vabaduse.” (Lessing 1965: 341.) Lessing leiab, et äärmusliku afekti moment sellist viljakust ei võimalda. Näilik pidevus, see, mis on möödud, ei sobi kujutusvõime ergutamiseks.

Seega on Lessingi arvates maali aluseks igal juhul lugu, küsimus on ainult selle loo fikseerimise viisis. Kui me jutustamist ja siit edasi narratiivi määratleme loo esitamisenä, see tähendab, et nende olemasolu tingimuseks ja võimaluseks on loo olemasolu, siis on just Lessingi seatud raamidest lähtudes ainumõeldav maali käsitada narratiivina. Samas saab lugu eksisteerida ainult ajas, koos meie teadmiseega eelnenust ja järgnevast. Ja paratamatult tekivad ka temaatilisel maalil kujutatud HETKEL sellele eelnevate ja järgnevate hetkedega mingi suhe ning seeläbi jutustuse ajaline mõõde.

“Tõepoolest, poeet omab suure eelise, kui ta käsitleb üht tuntud lugu ja kõigile tuttavat karakterit. [---] Sama eelis on ka kunstnikul, kui teema ei ole meile võõras, kui me kohe esimesel pilgul tabame kogu ta kompositsiooni eesmärgi ja mõtet, kui me niihästi näeme, kuidas ta kangelased räägivad, kui ka kuuleme, mida nad räägivad.” (Lessing 1965: 380.)

Niisiis pole Lessingi meelest ei süžee originaalsus ega uudsus kunstnikule esmatähtis ja teiseks suurendab juba tuntud süžee kunstiteose mõju ning hõlbustab ta mõjulepääsu.

“Objekte või nende osi, mis üksteisele järgnevad, nimetatakse tegevuseks. Järelikult on tegevus poeesia tõeliseks aineks.” (Lessing 1965: 391.) Poesia kujutab kehi vihjamisi, tegevuse kaudu. Maalikunstis toimub kõik samal ajal, eksisteerib kõrvu ja tegevusest saab kujutada vaid ühte momenti.

Piltjutustuste puhul võib ilmselt konstateerida, et puudub kindel, autori tahtena avalduv sündmuste narratiivi organiseeritud viis, see on üsnagi avatud ja seega on klassikalise narratolo-

gia ühed põhikriteeriumid (vrd Genette 1980) — AEG (järjestus, tempo, sagedus) ja osalt ka AVALDUS — piltjutustuse puhul kas kasutud või siis ähmased. Pilt on loo läbilõige, eelnenud ja järgnevad sündmused hargnevad vaataja teadvuses lugemise käigus. Peamiselt on jälgitav jutustamine VIIS: distants, nii ajaline, emotsionaalne kui ka ruumiline.

Kolmandaks kindlamaks pidepunktiks võiks piltjutustuse puhul pakkuda TEGELASE. Hüpooteetiliselt väidaksin, et kuigi piltjutustus ise sõltub lugemisest, seega selle sündmuste organiseeritus on lõdvem kui verbaalsel narratiivil, on tegelaste süsteem temas märksa olulisem kui verbaalses narratiivis.

KALA

Järgnevalt on käsiteldavaks tegelasetüübiks valitud KALA, s.t kala kujutamine visuaalses kunstis. Sellesse üldmõistesse, põhikategooriasse, on hõlmatud ka alamliigid (lestad, säinad, haugid) kui kala konkreetseid esindajad. Miks on valik langenud just kalale ja mitte esmapilgul kõige loogilisemana tunduvale inimesele?

Eesti kunstis on süžemaal oma algaegadest peale olnud marginaalne. Enne Teist maailmasõda võib seda vaadelda teatud tahtliku enesetaandusena, tagasihoidlikkusena, selliste kõrvaliste žanrite varju pugemisena nagu natüürmort või maastik. 1950. aastate süžeelist maali tajuti tihti survena ja nii tuleb inimene täieõiguslikuna kunsti alles 1960. aastatel, ühtides kummatigi eelmainitud literatuursuse põluga. Samas võiks eeldada, et piltkunstile olemuslikku ja eriti varjatud jutustavat alget kannab kalakuju selgemini ja kindlamalt, kui seda teeb otseselt jutustav kunst. Seega peaksid kalategelase puhul leitavad suhted ja tüübid olema kasutatavad ka teiste tegelaste puhul.

Kala on olnud eesti kunstis üllatavalt sage kujutamisobjekt. Teiste maade kunstis ega maailma kunstis tervikuna sellist kalade kontsentratsiooni pole. Selle põhjuski jääb ähmaseks. Vaevalt et rannarahvaks olemine ja otsene kokkupuude kaladega siin ainumäärav on. Vaadeldes eri aegadel kujutatud kalu, torkavad selgelt silma teatud perioodid ja ikonograafiad.

1. tüüp — kala natüürmordis (mortkala)

Kõige iseloomulikum periood on 1950. aastate lõpp–1960. aastate algus. Tuntumate ja enam reprodutseeritud töödena võiks mainida järgmisi teoseid: Lydia Mei *Natüürmort kaladega* (1955, akva-rell), Aleksander Vardi *Natüürmort kalaga* (1960, õli, lõuend), Alo Hoidre *Lõhed* (1962, autolito), Avo Keerendi *Kalad vaagnal* (1964, plastiline linoollõige, sügavtrükk), Herald Eelma *Les-tad* (1964, värviline linool- ja kartonglõige) ning sellest reast ilmselt kõige tuntuma eesti kalapildina ja omamoodi üleminekutööna Peeter Ulase *Suur kammeljas* (1963, linool- ja vineerlõige). Kui 1960. aastani olid kalad ülevaatenäitustel küllaltki haruldased, siis 1960. aastal Tallinna kunstnike teoste näitusel (detsember 1960–jaanuar 1961) oli väljas neli kalaga natüürmorti, rekordiks olid 1961. aasta vabariiklik kunstinäitus (september–oktoober) ja Tallinna kunstnike kevadnäitus 1964. aasta aprillis viie kalamordiga. Seal alates hakkab kalade hulk näitusepildist kiiresti taanduma ning 1970. aastaks on nad samahästi kui kadunud.

2. tüüp — kala muutub iseseisvaks tegelaseks (isekala)

Tavaliselt on tegemist ühe suure kalaga, erinevalt eelmisest etapist on kala elus, iseseisev tegutseja, aeg — 1960. aastatest alates. Siia alla võiksid kõigepealt käia Ülo Soosteri kalad (vt nt Kabakov 1996). Küllalt lähedased neile olid mitme Tartu kunstniku, ennekõike Elmar Kitse ja Valve Janovi kalad. Siin võib hea tahtmise korral märgata üht Tallinna—Tartu koolkondliku erinevuse tunnusjoont: Tartu kalad olid kantud enam abstraktsionismi vaimust, õli- ja segatehnikas, Tallinna omad olid graafikas ja konkreetsemad (tuntumad Silvi Liiva *Kala* (1973, ofort) — suur kala vaatab väikesest tiigist välja, ümbritsevad inimesed püüavad teda, ja Marju Mutsu *Detsember* (1973, ofort) — suur kala horisontaali all). Elmar Kits kujutas kalu kõige varem, juba 1940. aastate lõpul ja seejärel taas 1960. aastatel. Valve Janovi kalaperiood langeb 1960. aastatesse.

3. tüüp — mütoloogiline kala

See on tegutsev kala, kellel on oma kindel maailm ning keda on tihti kujutatud ebakalalikult vertikaalis, aeg — 1980. aastatest alates: Andres Toltsi *Valaskala* (1989, õli, lõuend), Enno Halleki *Kalad* (1959–1985, õli, puit), Tiit Pääsukese *Suur valge lind ja suudlevad kalad* (1989, süsi, akrüül — kalad peaaegu loetamatud või näkineistunud), *KalaLind* (1991, akrüül, õli, lõuend), vähem kesksena on kalu kujutatud ka Tiit Pääsukese maalidel *Kollase tiivaga lind* (1990, süsi, õli, lõuend), *Altar '88* (1988, õli, lõuend), *Sinine* (1988, süsi, õli, lõuend), *Varjus on enam. I* (1997, õli, lõuend), *Varjus on enam. II* (1997, õli, lõuend), Ando Keskküla *Vaikelu müüdigaga* (1986, õli, lõuend), Enn Põldroosi *Kala maailm* (1989, õli, lõuend — vertikaalne kala koos sama suurte aktidega), Jüri Arraku *Valge kala, Kala, Sinine kala, Kalakandjad, Kala figuuris* (kõik 1992, õli, lõuend). 1990. aastate keskel on kalamotiivi kasutanud Raoul Kurvits, Kai Kaljo, Tiia Johannson, Jaan Toomik.

4. tüüp — kala kui püügiobjekt (kaluri kala)

Ajaliselt selge piir puudub, aga see oli menukas teema juba 1930. aastatel ja taas 1960. aastail ning on raskesti lahutatav kaluriteemast üldse: Arkadio Laigo *Kalurid* (1935, puulõige), Eerik Haameri *Angerjapüüdjad* (1942, õli, lõuend), Herald Eelma *Kuidas püüda kala* (1967, värviline linool) ja *Kes püüdis suurema?* (1967, värviline linool). Üsna seotud oli kalade kujutamiselega 1960. aastate rannatemaatika üldse, eriti graafikas (Ilmar Torni *Kaluri käed* (1958, linoollõige), *Läänemere isandad* (1958, linoollõige), Vive Tolli tööd jm).

Eesti kirjandusest on võrdväärset toetusainest leida raskem. Meenuvad Aadu Hindi *Angerja teekond*, Toomas Vindi *Suur isane kala akvaariumis*, Aime Hanseni *Kalade kuninga maa*, Kalju Lepiku rohked kalad, Henrik Visnapuu kalaluuletused kogust *Päike ja jõgi*, Albert Kivika “Laulvad kalad”, Johannes Barbaruse *Kalad kuival*.

Küsimus, kas selline 1960. aastate eesti kunstis võimutsev ka-laidee võis mingil määral lähtuda ka Ülo Soosterist või oli Sooster indikaatoriks, selle üldidee üks väljendajaid ja laviini alguspunkte, jääb siinkohal lahendamata. Maa ilma kunstist mingeidki paral-leele otsides võib sealt leida järgmist.

20. sajandi kunstis on kalamotiiv esile kerkinud ennekõike sür-realismihõngulistes teostes, nii võikski siis kala liigitada sürrea-listlike kujundite hulka. Muud kunstivoolud kala peaaegu kujuta-nud pole, välja arvatud ehk üksikud kalamordid kubistidelt. Tun-tumatest sürrealistikest kalapiltidest olgu mainitud André Masso-ni *Kalade lahing* (1927, segatehnika, lõuend, New York, Moodsa Kunsti Muuseum), *Kuldkala-naine* (1921, akvarell, Philadel-phia Kunstimuuseum), Paul Klee *Kuldkala* (1925, õli ja akvarell, Hamburg, Kunsthalle), *Kalamaagia (Suur kalapilt)* (1925, Phi-ladelphia Kunstimuuseum), *Ümber kala* (1926, tempera ja õli, lõuend, New York, Moodsa Kunsti Muuseum), ka Max Ernsti *Kalaluude mets* (1927, õli, lõuend, Basel, Galerie Beyeler) ning kõige rohkem meenub kalu René Magritte'ilt — *Kollektiivne leiutis* (1935, õli, lõuend, Belgia, erakollektsioon), *Erand* (1963, õli, lõuend, Brüssel, Galerie Isy Brachot), *Hommage à Alphonse Al-lais* (1964, guašš, Chicago, Harry G. Sundheimi kogu), *Tõelisuse otsingud* (1966, õli, lõuend, Brüssel, Kuninglik Kujutava Kunsti Muuseum). Viimase kunstilooliselt huvitav plagiaat on seejuures Varmo Pirgi *Kala* (1968, akvarell).

Kalu on kujutanud ka Kazimir Malevitš: *Aviaator* (1914, õli, lõuend, Moskva, Tretjakovi Galerii), kus keskseks elemendiks on vertikaalne valge kala, ja *Inglane Moskvas* (1914, õli, lõuend, Amsterdam, Stedelijk Museum), millel kohtame peaaegu sama-sugust valget kala.

Sürrealistlik kala on kõrvutatav linnuga. Tihtipeale segunevad lind ja kala nii vormilt kui temalt. Constantin Brâncusi linnud on saleda kala vormiga. Lindu ja kala ühendab ka "ebalooma-likkus". Piibli loomisloos tekivad kalad ja linnud paralleelselt, samal päeval, mõlemad liiguvad inimese jaoks irrealses kesk-konnas, mõlemad on edukalt kasutatavad üldnimena — erinevalt teistest elusolenditest, keda vaid LOOMANA nimetada ei saa.

Just üldklassidena kannavad LIND ja KALA kunstiloos sügavat sümboltausta. Eesti kunsti kaladel kohtab sellist linnu-paralleeli harva, erandina tuleks mainida Tiit Pääsukese töid.

Varasemas kunstiloos (kui jätta kõrvale varakristlik kala kui Kristuse sümbol ja kalurid kui tema jüngrid) on kala olnud menukas madalmaade kunstis, mis ongi ainsana võrreldav eesti fenomeniga. Esindatud on samad liigidki — kala natüürmordis (eriti armastatud Haagi maalijatel, nt Abraham van Beyeren), kalurid (mis tollases kontekstis olid otseselt sümboolse, kristliku loomuga) ja mütoloogilised ning eshatoloogilised tegutsevad kalad eelkõige Hieronymous Boschi ja Pieter Brueghel Vanema maalidel. Just viimatimainitud kunstnike kalades võib näha silda sürrealismiga. Nii võime Boschi *Püha Antoniuse kiusatuse* vasakul tiival *Püha Antoniuse võitlus ja nurjumine* näha kalade õhulahingut ja paremal tiival (*Püha Antonius mediteerimas*) ilusat lendavat kala mehe ja naisega turjal. Kalu nii õhus kui esiplaanil kohtame samuti keskmisel osal (*Püha Antoniuse kiusatus*). Ka Boschi teiste maalide üldises segasummas võib kohata palju kalu (nt *Lõbude aed*, *Heinakoorem*, *Viimne kohtupäev*). Vahest üsnagi palju Boschist inspireeritud on Bruegheli kalad: joonistused Hieronymus Cocki vaselõigete jaoks, sh *Suured kalad õgivad väikesi* (1556, pliiats, Viin, Albertina) ning maal *Mässava ingli langus* (1562, Brüssel, Kuninglik Kujutava Kunsti Muuseum). Kalureid kohtame Pieter Pourbusel — *Brugge kalurite triptühhon* (Brüssel, Kuninglik Kujutava Kunsti Muuseum) kujutab stseene kalameeste argipäevast koos Kristusega.

TEGU JA TEGELANE

Tuntumates narratiiviteooriates on tegelane olnud üsnagi teisejärguline. Vladimir Proppi *Muinasjutu morfoloogiast* (Propp 1928) alates on tegelast liigitatud TEGEVUSE põhjal, seega on ta vaadeldav tegutsejana. Tegu, selle mõju loo käigule on tõstetud esmaseks selle tegija suhtes: “Muutuvad tegutsevate isikute nimed (ja atribuudid koos nendega), kuid ei muutu nende tegevus või funktsioon. Siit tuleb välja, et muinasjutt omistab erinevatele

isikute ühelaadse tegevuse. See annab meile võimaluse uuri-
da muinasjuttu *tegutsevate isikute funktsiooni*
kaudu.” (Propp 1928: 29.) Oluline pole teo inimlik külg (ar-
mastus, vihkamine), vaid just selle liitumine sündmuste käiguga
või vastandumine sellele. Jutustuse algühikuks on funktsioon,
mis on küll määratletud tegutseva isiku kaudu, olles tolle suhtes
primaarne: “Funktsiooni all mõistetakse tegutseva isiku tegu
vastavalt selle olulisusele.” (Propp 1928: 31–32.) Propp taandas
muinasjuttu tegutsejad lihtsaks seitsmeseks tüpoloogiks (REE-
TUR, ANNETAJA/VARUSTAJA, ABILINE, PRINTSESS (OT-
SITAV) ja tema ISA, TEELESAATJA, KANGELANE (otsija,
ohver) ja VALEKANGELANE), kellel olid säilinud siiski inim-
likud jooned, viited konkreetsetele tegelastele. Need tegutsejad
või täpsemalt tegevussfäärid olid seotud kindlate funktsioonidega
elleitid kolmekümne ühe hulgast.

Järnevad, strukturalismi kõrgperioodi narratiiviteooriad on
teglasskeeme või -rolle lihtsustanud ja muutnud abstraktsemaks.
Näib, et ühena vähestest on tegelase taandumise küsimus huvita-
nud Roland Barthes'i, kes küll üksnes konstateerib probleemi ole-
masolu: “Aristotelese poetikas oli tegelane teisejärguline, täieli-
kult allutatud tegevusele: on võimalikud lood ilma “tegelasteta”,
ütleb Aristoteles, kuid ei saa tegelasi olla ilma loota.” (Barthes
1966/1994: 117.) Barthes leiab, et hilisemal perioodil omandas
tegelane, kes seni oli vaid nimi, tegevuse agent, küll ka n-ö psüh-
holoogilise liha luudele, muutus individuaalseks isiksuseks, kuid
“oma esimesest ilmumisest peale on strukturalistlik analüüs näi-
danud üles suurimat vastumeelsust käsitada tegelast kui jutus-
tuse olemuslikku osa, isegi tegelasi klassifitseerida.” (Barthes
1966/1994: 118.)

Nii oli tegelane allutatud tegevusele ka siis, kui ta ei olnud
veel sooritanud ühtegi tegu, enne tegutsemist ennast. Samas on
teo sooritaja olnud liigitusest või nimest sõltumata siiski vältimatu
narratiivi osa vähemalt agendina/toimijana.

Gérard Genette, ühe tuntuma ja süsteemsema narratiiviteooria
rajaja, on tegelase oma huviorbiidist samahästi kui välja jätnud
või täpsemalt, allutanud ta suhetele vaatepunkti ja jutustajaga (Ge-

nette 1980, 1989). Küll on küsimust üritanud vähemal või rohkemal määral lahendada Tzvetan Todorov, Roland Barthes, Mieke Bal, eriti aga Algirdas Greimas. Nii Todorovi kui Bali tegelastüübid toetuvad just Greimase mudelile ning selle interpreteerimisele jääb pidama ka eespool viidatud Barthes'i sissejuhatus narratiivi analüüsi.

Algirdas Greimase tegelaste käsitlus seondub tema juurutatud mõistega AKTANT. Aktantide teooriat arendas Greimas, alates ühest oma põhitööst *Sémantique structurale* (1966), mitmes teoses. Spetsiaalselt seda käsitleb 1973. a ilmunud essee "Les actants, les acteurs et les figures" (Greimas 1974; vt ka Greimas 1987).

Greimase tegelasteteooria aluseks on narratiivi kahetasandilisus. Greimase narratiivitasandid on seotud prantsuse strukturalismi kõrgaja üldise lingvistilise hoiakuga ning sealt pärit ideedega. Tegelaste kihistusi on kolm: algtüüpideks on aktandid (*actants*), kes osalevad narratiivi süntaksitasandil. Järgmised, osalised (*acteurs*), on äratuntavad ja esitatud narratiivi diskursusetasandil, mida Greimas peab raskesti analüüsitavaks kohase teooria puudumise tõttu. Diskursuse tasandil võib üks aktant realiseeruda mitme osalisena ja ka vastupidine on võimalik — üks osaline ühendab endas mitut aktanti. Osalistel põhinevad omakorda konkreetse loo tegelased (*figures*). Greimas pöörabki põhitähelepanu just aktantidele, "loo tegelaste aktantsele struktuurile", mis peaks looma sobiva aluse narratiivi grammatikale. Sellise struktuuri võimaluste osas on Greimas üsnagi optimistlik, leides, et see on võimeline üha enam seletama inimkujutluste organisatsiooni, mis on nii kollektiivsete kui ka individuaalsete maailmade projektioon (Greimas 1987: 106–107).

Aktant on "tegelaste" klass selle sõna laias tähenduses, mille funktsioonid vaatamata erinevatele manifesteerumistele narratiivis on on ühed ja samad. Seega paneb Greimaski ette kirjeldada ja klassifitseerida tegelasi mitte selle järgi, kes nad on isikuna, vaid selle järgi, mida nad teevad (sellest ka nimetus *aktant*). Aktandid ilmuvad konkreetsetes tekstis kindlasuunalise jõuna. Aktandid on

seega teatud tungid, mis jõuavad lausungisse ning mingil juhul ei vasta nad loo konkreetsetele tegelastele, kes on esitatud lausungis.

Selle põhjused on järgmised:

1. Aktant võib olla abstraktsioon (Jumal, vabadus), kollektiivne tegelane (nt mingi armee sõdurid), ka erinevate huvidega tegelased, kes teatud hetkel tegutsevad ühes suunas (nt Agathe Christie *Kümnnes väikeses neegris* kõik "süüdi" olnud tegelased).

2. Ühel tegelasel võib üheaegselt või erinevatel etappidel olla erinevaid aktantlikke rolle.

3. Aktant võib ilmuda püünele, kuid ei pruugi, temast ei pea isegi mitte räägitama — aktandiks võib olla ka vaid mingi üldine abstraktne idee, mõiste, mis avaldub jutustuse ideoloogilisel tasandil.

Greimas pakkus välja kolm binaarset opositsiooni, mis ühendavad endas kuut aktanditüüpi: subjekt—objekt (*sujet — objet*), saatja—vastuvõtja (*destinateur — destinataire*), abistaja—vastane (*adjuvant — opposant*). Nende kõigi kohalolek loos pole kohustuslik, küll aga on hädatarvilik subjekti olemasolu. Paar saatja—vastuvõtja on Greimase aktandimudelis kõige ambivalentsem. Kuna aktante saab määratleda vaid *a posteriori*, pärast kogu lausungiga tutvumist, on saatjat siiski võimalik käsitada näiteks kui subjekti teadmiste allikat ja vastuvõtjat kui inimgruppi või inimkonda üldiselt, kes saab sõnumi — objekti, mida subjekt otsib.

Need opositsioonid annavad teada kolmest narratiivi põhimustrist: soov või eesmärk; suhtlemine või kommunikatsioon; abistav toetus või takistamine.

Süntagmaatilisel lugu, mida Greimas käsitleb kui globaalset lausungit, võimalik lahti harutada narratiivsete lausungite ahelaks, mida võib omakorda esitada aktantidevaheliste suhetena. Need vastaksid omaaegsetele Proppi funktsioonidele. Struktuuri mõiste on kogu käsitluses implitsiitne, eeldades paradigmaatilise võrgustiku olemasolu (Greimas 1987: 108). Üks Greimase töid läbib alusmudel — semiootiline ruut — määrab aktantide puhul ära positiivse ja negatiivse telje, need omakorda kahekordistavad aktanditüüpe:

positiivne subjekt — negatiivne subjekt (ehk antisubjekt);
positiivne objekt — negatiivne objekt (ehk antiobjekt);
positiivne saatja — negatiivne saatja (ehk antisaatja);
positiivne vastuvõtja — negatiivne vastuvõtja (ehk antivastu-
võtja).

Positiivne ja negatiivne ei ole hinnangulised ega pruugi samastuda näiteks paaridega kangelane—reetur või hea—halb, kui-
gi võivad seda teha. Antisubjekt võib tegutseda subjektiga pa-
ralleelselt, kusjuures mingis punktis nende tegevused ristuvad.
Osaliste tasandil võivad subjekt ja antisubjekt moodustada ka ühe
terviku (nt Fausti siseheitlused). Greimas leiab, et sellise mudeli
abil saab aktantide paradigmaatilist järgnevust üldistada ja raken-
dada isegi minimaalsetele, ühe aktandiga lugudele. Nii võib tõket
või takistust interpreteerida antiaktandi metonüümse kehastuse-
na (Greimas 1987: 109).

Aktandimõõde esitab subjekti ja objekti, subjekti ja antisub-
jekti, subjekti ja saatja ning vastuvõtja vahelisi suhteid — seega
on subjekt alati määrav aktant. Neid suhteid saab kirjeldada mo-
daalsete lausungite abil. Esimene semantiline piirang, mis määrab
aktanti kui tõelist toimijat, on TAHTMINE (*vouloir*). Teised mo-
daalsused või semantilised piirangud on TEADMINE (*savoir*) ja
SUUTMINE (*pouvoir*), määrates subjekti olemise ja tegemise.

Greimas asendas narratiiviterminoloogias seni kasutusel ol-
nud ähmased terminid KATSE või RASKE ÜLESANNE mõis-
tega TEGU (*faire*). Sellise teo kaudu on võimalik subjekti ja
antisubjekti määratleda kui tegevat subjekti. Tegu nõuab viidet
kompetentsile, pädevusele, mida narratiivi tasemel võibki esitada
modaalsete lausungitena, kui *subjekti tahet ja/või võimet ja/või*
teadmist, kuidas toimida (Greimas 1987: 109). Pädev ja te-
gu sooritav subjekt võivad seejuures olla ühe aktandi kaks näidet.
Subjekt-aktant võib seega omandada narratiivi käigus erineva hul-
ga aktandirole.

Aktantide kehastumine osalisteks on suhteliselt keerukas prot-
sess ja analüüsivaid tagantjärele, pärast jutustuse kehastumist.
Võimalikud on kaks äärmust — osaliste struktuur on objektivee-
ritud, s.t igale aktandile vastab võimalikult iseseisev osaline, või

osaliste struktuur on subjektiveeritud — ühte osalisse on koon-
datud võimalikult palju aktante ja aktandirolle (Greimas 1987:
112).

Selline äärmuslik strukturalistlik lähenemine oli mõistetav
omas ajas, kuid praegu võib Greimase loodud aktandisüsteemi
ilmselt ka vabamalt ja paindlikumalt interpreteerida. Võimalusi
selleks näivad aktandid pakkuvat, eriti just tegelase kuju taas-
avastamiseks narratiivis. Greimase aktandimudeli vooruseks on
lihtsus ja süsteemsus ning näiliselt ammendamatu interpreteeri-
misvõimalus — tundub, et see kehtib väga paljude ja väga erinevat
tüüpi narratiivide puhul. Peamiseks nõrkuseks on see, mis kerkib
alati esile üldkehtivate skeemide puhul — väike kasutegur öelda
midagi uut tegelaste ammendamatus variaabluses. Mida erilist
ütleb sõna “subjekt” tegutseva peategelase kohta?

Roland Barthes on leidnud, et strukturalistlike tegelaseteo-
riate ühisjooneks on tegelase defineerimine piiratud hulga tege-
vussfääride kaudu. Samas tunnustab Barthes sellist lähenemist
ka ise, nimetades oma narratiivi kolmest kirjelduse tasandist teist
tegevuste tasandiks (1966/1994: 120).

Barthes'i arvates sobib loendamatu narratiivide kirjelda-
miseks vajamineva teooria lähtemudeliks kõige paremini ling-
vistika. Lingvistika peatub lausetasandil, sest lausest kõrgemal
asuvad samuti vaid laused (Barthes 1966/1994: 97). Nii nagu
iga konstateeriv lause on jämedalt võetuna lühike narratiiv, võib
see toimida ka überpöördult — narratiiv on käsiteldav pika lau-
sena (Barthes 1966/1994: 100). Seega võib öelda, et lausel ja
narratiivil on teatud fraktaalne sarnasus, mingi fraktaalmõõde:
väiksemas peegeldub suurem, suurem sarnaneb väiksemaga.

Narratiivi strukturaalanalüüsiks eelistab Barthes eristada kol-
me kirjelduse tasandit:

— “funktsioonide” tasand (Proppist lähtuva traditsiooni põh-
jal);

— “tegevuste” tasand (Greimase tähenduses, kui ta räägib
tegelastest kui aktantidest; sellel tasandil on olulised osalised);

— “jutustamise” tasand (mis laias laastus vastab diskursuse-
tasandile).

Need kolm tasandit on üksteisega vältimatult põimunud: funktsioonil on tähendus vaid aktandi tegevuses, mis saab oma tähenduse jutustamise kaudu. Tegelased on küll tegevuse tasandi ühikud, kuid tähendus on neil ainult kolmandal — jutustamise tasandil. Selle tasandi analüüs jääb Barthes'il paraku, analoogselt teistele strukturalistidele, pealiskaudseks. Nii võibki öelda, et hoolimata tegelaseküsimuse märkamisest ja esitamisest jääb Barthes püsima samasse strukturalistlikku ringi ega soovigi õieti sealt väljuda.

Kolmandana on tegelase, osalise ja aktandi küsimusi põhjalikumalt käsitlenud **Mieke Bal** oma *Narratoloogias* (1985). Bal määratleb juba sissejuhatuses teksti kui lingvistilise nähtuse: "...*tekst* on lõplik, struktureeritud keelemärkidest koosnev tervik" (1985: 5), ning narratiivse teksti kui loo, mis on jutustatud keeles, s.t muudetud keelemärkideks (Bal 1985: 7–8). Hoolimata sellest, et meie lähtehüpotees oli teine — narratiivne tekst ei pea tingimata olema väljendunud lingvistilises vormis, lingvistilisus võib peituda selle süvastruktuurides —, võib usutavasti mitmeid Bali järeldusi kasutada antud teema arenduses. Samas leiab ka Bal, et kui sündmused kantakse üle ühest märgisüsteemist teise, näiteks filmi, siis säilib nende põhiloomus, kuivõrd vaatajad elavad üldjuhul läbi samu emotsioone (1985: 5–6). See näitab, et sündmustel ja nende mõistmisel on mingisugune olemuslik mittelingvistiline struktuur (või kaasneb nendega mingi lingvistilise struktuuri lahutamatu tungimine teistesse süsteemidesse). Ka Bali jutustuseteoorias transformeerub lugu keelemärkideks alles narratiivse teksti kolmandal tasandil, seega süvastruktuurides on oluline miski muu.

Huvitaval kombel ongi just Bal ise hiljem taandunud sellisest rangest lingvistilisest alusest ja üritanud visuaalse kunsti teoseid nii narratoloogias, retseptiooniteoorias kui retoorikast lähtudes märksa vabamalt interpreteerida (Bal 1991). Bal väidab, et "narratiivsust loetakse verbaalse kunsti aspektiks, mida visuaalses kunstis saab kasutada ainult tugeva protesti ilminguna. Midagi võrreldavat võib väita visuaalse kujundlikkuse kohta, mille poole kirjandus võib püüelda, seda kunagi täielikult saavutamata. Pa-

nen ette vaadeldavaid mõisteid nihutada ja neid interpreteerivale teadusele tüüpilisi väljendusvahenditega seotud termineid ümber hinnata [...] pigem aspektideks kui millekski olemuslikuks ning nende aspektidega tegelevaid kunstiliigi-spetsiifilisi strateegiaid pigem meetoditeks ning mitte süsteemideks” (Bal 1991: 4). Vaatamata sellele, et narratoloogia on Bali interdistsiplinaarse käsitlemise üheks lähteks, jätab ta tegelase küsimuse visuaalses kunstis siiski kõrvale.

Narratoloogias leiab Bal, et strukturalismi tendents võtta sündmusi ja nende loogikat ainumääravana ja kõiki teisi jutustuse elemente neile täielikult allutada, pole päris õige. Nii nimetab ta sündmused, osalised (*actors*), aja ja koha faabula võrdseteks osadeks. Nendest elementidest moodustubki lugu. Juba sellest alguses kehtestatud süsteemist lähtudes on selge, et osalistel on Bali teoorias määravam roll kui teistes strukturalistlikes narratiiviteooriates. Hoolimata mõistete laenamisest Greimaselt (kolmeastmeline tegelaste kihistatus aktantideks, osalisteks ja tegelasteks, aktantide tüübid), kasutab ta neid märksa avaramalt. Siiski jääb ka Bali tegelane kindlalt seotuks tegevusega ja selle kaudu määratletuks. Osaline on agent, kes sooritab tegu, tegu ja tegevus on aga määratletud sündmuse põhjustamise või kogemisega (Bal 1985: 5–7). Nii on sündmus Balil defineeritud osaliste kaudu (“sündmus on osalise põhjustatud või kogetud üleminek ühest seisundist teise”) (Bal 1985: 13).

TEGELANE KUNSTIS

Pöördudes tagasi visuaalsete kunstide ja meie tegelase, kala juurde, peab ilmselt esmalt vaatlema tegelase probleemi kunstis laiemalt. Eelnenust selgus, et tegelasele lähenemisel on võimalik kaks teed — käsitleda tegelast vastavalt tema suhetele jutustajaga (kes jutustab, kuidas, milliselt distantsilt ja vaatepunktist) või aluseks võttes tema tegutsemise iseloomu. Esimene võimalus, s.t jutustaja positsiooni ja selle ning autori suhete kindlakstegemine, on kunstis üsna ähmane ja vähetõotav. Ka nendel perioodidel, kus jutustaja suhtumise esitamine oli oluline (nt sotsrealism, na-

turalism), annab selle kindlakstegemine meile üsna vähe teada jutustuse kohta. See aspekt kuulub just sellesse piltjutustuse kihistusse, mis võrreldes verbaalse esitusega võrratult vaesestub. Teine võimalus — käsitleda tegelast tema tegutsemise kaudu — tundub seevastu märksa paljutootavam. Igal juhul peab rõhutama, et piltjutustuses ei pea olema otseselt äratuntavaid või veelgi enam — inimlaadseid — tegelasi.

Peamiseks põhjuseks on see, et visuaalses kunstis on enamasti ikka kujutatud mingi tegevushetk, ka abstraktset tööd võib käsitada mingi protsessi, seisundi fikseerijana. Selle kujutatud hetke põhjal on võimalik restaureerida möödunud ja järgnevaid hetki, eriti lugu tundes. Kunstis on tegelaste hulk alati märksa piiratum kui verbaalses tekstis. Kõik reaalsed, otseselt kujutatud tegelased on korraga nähtaval (osalised mõistagi mitte, kuivõrd nendeks võivad olla ka mingid abstraktsed jõud). Ka kujutatud tegevus on küllaltki hõlpsalt äratuntav. Tegelaste hulga piiratus ja tegevuse hõlpsam määratlemine ongi üks tegelassüsteemis kätkevate võimaluste põhjusi kunstis.

Proovigem siinkohal eelmainitud kalakujutamise-perioode iseloomustada Greimase aktantidemudeli põhjal.

Esimene kalategelase tüüp, **mortkala**, näib esmapilgul olevat objekt. Kalaga on midagi tehtud, kala ise ei tee midagi, ei tegutse sihipäraselt. Mortkala objektsust rõhutabki kellegi teise poolt tegemine, mortkala on püügiobjekt, söögiobjekt, kujutamisobjekt. Kui pidada tegutseva subjekti olemasolu üheks narratiivi põhitingimuseks, näib natüürmort olevat subjektitu ja seega mittejutustav. Kui me aga laiendaksime tegevuse ja sündmustiku väljapoole pildi raamistikku, hõlmates sellesse ka autori (näiteks autori kui jutustaja), võiks autorit käsitleda subjektina ja pildiloomist tegevusena. Pildi loomine on õigupoolest autori lugu, pilt kui narratiiv jutustab seda lugu (kui tal midagi muud jutustada pole ja natüürmort pretendeerib vähemalt väliselt sellele). Nii teenib kala hoopis vahendi, s.t abistaja rolli, ja objektiks oleks pilt kui valminud teos. Saatjaks on soov kujutada, soov luua pilti, ja vastuvõtjaks publik, kriitik, kunstinõukogu, ostja. Vastasena võiks loodud mudelis tegutseda inimlike võimete piiratus, inimloomus,

mateeria allutamine kujutamisele. On selge, et iga natüürmort "jutustab midagi", peegeldab kindlat ajastut ja autori positsiooni. 1950. aastate nõukogude kunsti kalamordid väljendavad kainust ja realismi, 17. sajandi Hollandi omad rikkalikku saaki, kui mitte midagi enamat.

Mortkala puhul eksisteerib veel üks osaline — kala püüdja. Tema olulisus sellises tinglikus jutustuses on märksa problemaatilisem. Erandjuhtudel võib kalapüüdja astuda tegelaste nimistusse — nt soov jäädvustada püütud suurt, erakordset kala. Sellisel juhul on kalamees ilmselt siiski narratiivi teine, paralleelne subjekt. Mortkala kaudu võidi nõukogudeaegses kunstis viidata ka kaluritele ja kaluriteemale üldse, neile kui kollektiivsele subjektile. Kalale kui toidule viitamine lisab kalurile samaväärse, üksikjuhtudel esineva tegelase — sööja, inimsoo kui kalanautija. Tema roll osaliste süsteemis on aga teisejärguline. Suhtes kalaga on söömine kindlasti vastandpoolusel, suhtes kunstnikuga, kes mortkala puhul tundub olevat ainumõeldav subjekt, aga mitte. Ilmselt võiks sööja kehastuda paralleelse subjektina (kala kui oma lemmikroa kujutamine) või veelgi suurema tõenäosusega samastuda objektiga — vaatajaga.

Et mortkala ühe aspektina mängib kaasa ka kala kui püügiobjekt, ongi järgmisena põhjust vaadelda neljandat leitud tüüpi — **kaluri kala**. Kaluri kala puhul võib kõige kindlamalt rääkida kalast kui objektist. Selline kala pole enam ettekääne pildi loomiseks, vaid temas peegeldub ennekõike kaluri ootus ja soov püüda saaki. Pilt kätkeb endas juba otsest lugu ja aktantide nihutamine väljapoole pole vajalik, kuigi on võimalik. Objektsus on püügikala puhul näiliselt esmane — kala tahetakse püüda, kala on püügiobjekt. Siiski on võimalik liikuda ka edasi. Kala kui püügiobjekt võib olla kujutatud vähem või rohkem tinglikult, väiksema või suurema kaasaelamisega. Kalasse võib suhtuda kui võrdväärsele vastasesse või isegi suurema poolehoiuga kui kalurisse, tunnustada kala kui iseseisvat olendit. See on vahest küll rohkem kirjanduse kui kunsti tegevusväli, kuid ühe võimalusena kindlasti olemas ka kunstis. Kala võib saada seeläbi olulisemaks kalurist, muutuda antisubjektiks.

Ainult mortkala ja ka kaluri kala ei anna siiski erilist põhjust rääkida kalast kui tegelasest. Mortkala menukust saab põhjendada lisaks seletamatutele hoovustele, mis alati moe süvakihtides peituvad, ka kala pinna faktuuriga ja tema välise vormiga. Kala kujutamine andis võimaluse tasahilju väljuda realismi raamest, tegelda varjatult abstraktsele kunstile olemuslikuga. Kala välispind ja lakooniline vorm sobivad ennekõike graafikasse ning enamik eesti kalapiltidest on graafilised. Võiks öelda, et kala faktuuril on mingi olemuslik side kogu 1960. aastate eesti kunstiga.

Kala vorm on võrdlemisi universaalne. See meenutab lindu, huuli, silma, sihvakat puud. Kalaluustik sarnaneb raagus puuga. Ülo Soosteri lapikud kalad olid suguluses nii tema muna, linnu kui ümarate kadakatega. Saleda püstise kala falloslik vorm seostub teiste analoogsete kujunditega (kaugemad psühhoanalüütilised tagamaad jäävad selle käsitluse piirest välja). Kalas peitub inimõistuse jaoks mingi salapära: ta on vait, elab vees ja hingab lõpustega. 1960. aastate kunstis oli aga just kala pind oluline. Kalakäsitlus oligi enamasti pinnaline, selle varjus arendati tehnilisi väljendusvahendeid. Samas oli võimalik säilitada kohustuslikku viidet ajastu poolt aktsepteeritud teemadega — töö, rannaelu jne. Ei tahaks uskuda, et selle perioodi mortkala või kaluriteema taust oleks olnud otseselt sümboolne. Kaudseid, alateadlikke sümboleid pole muidugi võimalik vältida ning need võivad olla teiseks kalateema menukuse põhjuseks. Seega oli mortkala osalt ettekääne, kattevari millelegi muule.

1960. aastate lõpus, tartlaste töödes ka varem, **kala iseseisvub**, eraldub mordist, muutub **isekalaks**. See eraldumine on sujuv ja peaaegu märkamatu, ühe selgema üleminekutööna sai juba mainitud Ulase *Suurt kammeljat*. Õieti ei toimunudki midagi muud kui tausta muutus. Konkreetsele aluspinnale viitav (liud, taldrik) kadus ning kala hakkas ümbritsema keskkond, oletatavasti vesi. Selle perioodi kõige tüüpilisemateks kaladeks võib pidada Ülo Soosteri ja Elmar Kitse omi. Kala on tavaliselt üksi, keset pildi pinda ja horisontaalselt. Kõige tõenäolisemalt tegutseb ta oma loomulikus keskkonnas. Selle kala puhul on juba ilmselt tegemist iseolijaga, tegelasega, subjektiga. Just selle iseolemise tõttu võib

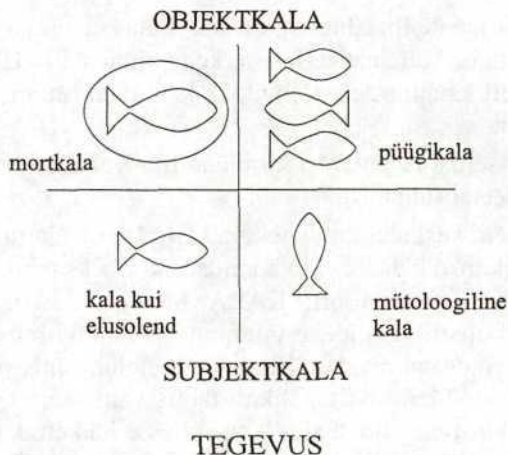
teiseks selle kalatüübi lähteks pidada ka kala kui püügiobjekti, niisii sellist kala, kellele elati kaasa, keda tunnustati. Tihti, ja eriti just Soosteri kalapiltidel, võib üksik kala täita ruumi, muutudes ise keskkonnaks.

Täpselt sellist lähenemist kirjeldab Ilja Kabakov Soosteri kalapiltide ideetaustana:

“Aga neid keskmeid, mis tekivad Ülo kunstis ja mis toituvad kogu tema kunsti kehast, võib koondada kolmeks punktiks. Need on kolm põhilist metafoori: KALA, MUNA ja PUU. [---] Kala kui sümbolistliku kujutise interpreteerimine viib meid seoses sümboli olemusega nende tähenduste loeteluni, mis on temasse kätketud. [---] Meile on tegelikult tähtis vaid see, et kõik need tähendused asuvad Ülo “kalas”, on sellesse kätketud. [---] Kohe torkab silma üks selle kujutise iseärasusi, ja nimelt ühine, üldine keskkond, mis temas asub, mis läbib seest ja väljast kala kujutist, kus kala piirjoon justkui eristab selle ühise, üldise keskkonnapiinna väikest tsooni, osa sellest. Tänu kala sellisele ehitusele saab Ülo juures eriti ilmsiks kala ja tema keskkonna ühtsus, ent üldisemas plaanis — eluskala ühtsus soodsa, omamoodi emaliku ümbrusega.” (Kabakov 1996: 109.)

1980. aastatel kalamotiiv taandub, ilmudes taas 1990. aastate alguses, nüüd aga sootuks teises vormis: **mütoloogilise kalana**, olles kas siis staatiline, üksik, horisontaalne või hoopis tegutsev, püstine. Nii võibki selle uue kala üheks põhitunnuseks pidada teatud ebakalalikkust — seda ju vertikaalne asend on, ning ka ümbritsev keskkond on mitmeti võetav. Püstine kala on antropomorfne, humanoidkala. Müütilised on Toltsi valaskala, juba nimigi viitab piibellikule vaala ja kala ühtsusele, ja Keskküla kala *Vaikelus müüdigaga*. Müütilised kalad kuuluvad tegelasstruktuuris enamasti subjektide, harvem ka objektide ja abiliste (Keskküla näide) hulka. Neid kujutanud pildid kannavad endas ilmselgelt narratiivi, mis võib olla ka väga staatiline.

Nelja kala aktandimudelit võib esitada ka skemaatiliselt (vt joonis).

Kahe jaotuse puhul (mütoloogiline kala ja kala kui püügiobjekt) asus tegelaste sekka vältimatult ka inimene. Inimene on alati olnud tegelase võrdkuju. Ka loomtegelased on tavapäraselt kas antropomorfseid või suuremal-vähemal määral lähendatud inimlikele arusaamadele tegutsemisest. Müütilised kangelased sarnanevad oma tegudelt inimestega, erinedes vaid võimete poolest. Taimtegelased ja kivitegelased seevastu on üsna haruldane nähtus.

Inimest eristab eluta loodusest võime iseseisvalt, tahtlikult tegutseda, mõelda ja tunda, seega intentsionaalsus. Kala kui tegelane peaks niisiis samuti olema võimeline iseseisvateks tegudeks või siis vähemalt tegevuse suunamiseks. Nii ei saa ka järgnevas kuidagi ümber tegelase ja tema poolt tehtava — tegevuse suhetest.

Küsimus, mis tegelase-osalise-aktandi puhul paratamatult õhku jäi, oligi nende suhe sihipärase tegevusega. Mis on siis primaarne ja kas tegelane on tegevusest üldse lahutatav? Strukturalistlik narratoloogia on veendunud, et ei ole, ning pooldab täielikult tegelase määratust tegevusega. Põhjus on selge — erinevaid tegelasi on lõputult ja ning tegevuse suunatus annab nende liigitusele kindla aluse.

Kunstis on võimalik, et kujutatud tegelane otsest tegu pildipinnal ei soorita. Kas sellisel juhul puudub ka lugu ja jutustus? Kujutavas kunstis on tahtlikku tegevust kindlasti märksa keeru-

kam analüüsida sõltuvalt just tegevuse kujutamisest ühe hetkena. See hetk kujutab sageli staatilist seisundit. Kui me ei tea selle juurde kuuluvat lugu ja kui pildi nimi selleks mingeid vihjeid ei anna, muutub tegelaseks olemine küsitavaks. Vaadeldud tüüpide puhul on tahtlikku tegutsemist kindlasti üsna hõlbus fikseerida nii kaluri püügikala kui ka mütoloogilise kala puhul. Keerukamateks juhtudeks võib lugeda isekala ja mortkala. Kas lihtsalt olemises, nn iseolemises, võib näha ka tegutsemist? Just siin tuleb appi viimase aja narratoloogia avaram tegevusekäsitus.

Nii leiab Donald E. Polkinghorne, et tänapäevane narratiivne lähenemine mõistab tegevust kui eksistentsi väljendust. Tegevus sarnaneb loo kirjutamisega ja tegevuse mõistmine loo interpreteerimisega. Tegevuse põhjus on füüsilisest liikunud väljenduslikuks. Väljenduslik põhjus on näiteks see, kui tähed paberil "põhjustavad" lugejas nendes kätkeva tähenduse mõistmise. See-ga puudub vajadus füüsilise kehade liikumise järele, pole tarvis arvestada, et miski lükkab või tõmbab keha. Inimlik tegevus on õieti kompetents: füüsilise liikumise mõistmine ja sooritamise oskus. Samal moel võib agentide tegusid kujutada sümboolselt räägituna või kirjutatuna. (Polkinghorne 1988: 142–143.)

Paul Ricoeur leiab, et inimestel on võime mõista tegevuste maailma niisamuti, nagu nad mõistavad, millised sõnadegrupid võivad moodustada tähendusega lauseid. Tähendusega jutustus-te äratundmine ja ülesehitamine nõuab inimese tegevuse liikide mõistmist, nende liikide ühendamist jutustuseks ja nende ajalist järjekorda. Selliseks tegevuse äratundmiseks toob Ricoeur kuus tingimust.

1. Tegevus eeldab sihti, seda sooritatakse mingi tulemuse saamiseks või lõpuleviimiseks.

2. Tegevus viitab motiividele, mis selgitavad, miks keegi teeb või tegi midagi. See selgitus erineb kindlasti füüsilise liikumise põhjustest.

3. Tegevust sooritavad toimijad (agendid). Tegevuse sooritajaks või autoriks on isik ja nii on tegevus nagu kellegi töö või tegu, mille eest too on vastutav.

4. Tegevused toimuvad suletud füüsilise süsteemi moodustavates situatsioonides ja toimija tunneb ära, et tegevuse toimumise situatsioon soodustab või takistab seda.

5. Tegevus toimub koosmõjus teiste isikutega, olgu selleks siis koostöö, võistlus või võitlus. Nood võivad tegevuse sooritamisele kaasa aidata või seda takistada.

6. Tegevuse toimumine võib mõjutada kellegi õnne või tundeid.

Lühidalt öeldes, erinevalt lihtsast füüsilisest liikumisest võime inimliku tegevuse puhul ära tunda küsimusi *mis, miks, kes, kuidas, kellega, kelle vastu*. (Ricoeur 1986: 59.)

Muu hulgas tasub meenutada ka Juri Lotmani sündmuse definitsiooni: “Sündmuseks tekstis on tegelase siirdumine läbi semantilise välja piiri.” (Lotman 1990: 109.) Selline piiriületamine on igal juhul tahtlik akt. Edasi jaotab Lotman tegelased “liikumata-teksteks” ja “liikuvateks”, s.t nendeks, kes tegu ei soorita, ja tegu sooritavateks ehk piiri ületavateks. Kui tegu ei sooritata, on tekst süžeeu, fikseeriv. Samas rõhutab Lotman sündmuse ja järelikult ka tegevuse suhtelisust. Mingil tasandil, mingist normist lähtudes võib tegu olla sündmuseks, teisel puhul mitte. (Lotman 1990: 109.)

Eeltoodud seisukohti narratiivse tegutsemise avaramaks mõistmiseks saab edukalt aluseks võtta ka kalategelase puhul ning kohandada eelkirjeldatud tüüpidele. Seega — kas tegutsetakse kala suhtes, kala ise tegutseb, põhjustab midagi, või on kala aitaja/vastane. Eeskätt just mortkala ja isekala omandavad nii võimalusi tegutsevaks tegelaseks olemisel. Ühtlasi võib veel kord meenutada Lessingi seisukohti: kõige olulisem tegevuse edasimismisel kunstis on sobiva hetke leidmine. See hetk ei pea sugugi olema sündmuse haripunkt. Lessing leiab vastupidist — parim hetk ei pea sedavõrd fikseerima sündmust, tegevust, emotsioone, kui edasi andma pinget, ootust, ergutama vaataja kujutlust eelnenud ja järgneva suhtes. Kõiki neid võimalusi kätkeb endas ka staatika. Kokkuvõttes võib mortkala olla objekt või abistaja, isekala subjekt, mütoloogiline kala võib täita ilmselt kõiki rolle ning kalurikala saab olla objekt või vastane.

KALA TEISPOOL KUNSTI

Kui jätta Kabakovi eeskujul kõrvale kala sümbolised tähendused kristluses ja teistes kultuurides (juba nimetatud eeldusel, et sellist ühtset sümboltausta oleks vaadeldud perioodi eesti kunstile raske leida), siis järgmise ringina võib leitud kalatüüpe võrrelda eesti keeles ja rahvaluules leiduvate kujutlustega. Vald kond on mõistagi teine ega ole kunstiga otseselt seotud. Võrdluse eemärgiks oleks uurida, kas kunstis leitud kalatüübid on iseloomulikud vaid sellele alale või esindavad laiemalt inimese suhtumist kalasse. Sellist võrdlust võiks matejali valiku hulga poolest muidugi kasvatada lõputult, antud juhul on tegemist vaid põgusa ja katsetelise vaatlusega. Et kalarohkus oli just eesti kunsti eripära, siis on piirdutud ka vaid eesti võrdlusmaterjaliga. Esimese allikana on kasutatud *Eesti kirjakeele seletavat sõnaraamatut*, mis peaks üsna hästi peegeldama viimaste aastakümnete keeleainest. Märksõna *kala* määratletakse: “vees elav kõigusoojane selgroogne, kes hingab lõpustega, liigub uimede ja saba abil ning on hrl. kaetud soomustega (kasut. ka kogumõistet märkivana).” Märksõna illustreerivad näited peegeldavad järgmisi kaladega seotud tegevusi (*Eesti kirjakeele*. . . 1992, sub *kala*).

1. **Kala kui toit:** *Kalu, kala suitsutama, soolama, kuivatama. Marineeritud, keedetud, praetud kala. Müügil on värske kala. Garneeritud kala. Söödi palju kala.*

2. **Kala kui iseseisev olend:** *Kala löi sulpsu. Kala otsib, kus sügavam, inimene, kus parem.*

3. **Kala kui sümbol (viitab millelegi muule):** *Ujub nagu kala. Tumm nagu kala. Külm nagu kala. Kogenud, vilunud kala. See mees on libe kala. Temasugune kala juba õnge ei lähe; vana kala, nagu kala vees, nagu kala kuival, sogases vees kalu püüdma.*

4. **Kala kui püügiobjekt:** *Kalu, kala püüdma, õngitsema, puhastama, rappima, rookima. Paat oli kalu täis. Tiikides kasvatatakse kalu. Kalurid said rohkesti kala. Eksporditi hulgaliselt kala. Kalale minema. Kalal käima, olema. Kalalt tulema.*

sh kala kui kaluri vastane: *Kala näkkab. Kala hakkas õnge. Kala ei võta.*

Nagu näha, koorub ka toodud näidetest välja nelja sorti suhtumist kalasse: kala kui toit, kala kui püügiobjekt, kala kui olend, muude asjade ajamine kala varjus ehk sümbolkala. Siiski pole need tüübid võib-olla nii selged kui kunstis ning kohati on piirid nende suhtumiste vahel ähmased. Nii on kindla piirita segatüüpideks kala kui kaluri vastane ja kala kui iseseisev olend ning viimane ja sümbolkala. Erinevusi võib näha näidete mahus. Eriti kõnekäändude hulgas on suur sümbolkala osakaal, oluline ja sagedamini esindatud on ka kala kui toit. Olemasolevate näidete põhjal seega ühtegi uut tüüpi ei lisandu ning kõik varasemad on esindatud. Samasugused on ka seosed aktanditüüpidega. Toit ja püügiobjekt samastuvad valdavalt objektiga (viimane ka vastasega, kui püütavat kala käsitatakse võrdväärse olendina), kala kui olend ja sümbol kuuluvad põhiosas subjektide hulka.

Leitud neli klassi on üsnagi edukalt jälgitavad ka rahvaluules. Antud juhul on vaadeldud vaid vanasõnu ja rahvalaule. Mõistatuste hulgas on kalu üllatavalt vähe, usunditeated keskenduvad ennekõike kalapüügile ja vähemal määral üleloomulikele veelanikele. Üheks põhjuseks on siin kindlasti pragmaatilisus — rahvausundis on elatusallikatega seotu üldse kõige enam esindatud. Kala huvitas inimesi ennekõike elatisena ja alles seejärel olendina. Teiseks võib aga olla ka teatud kristlik taust — uustestamentlik kalur kui hinnatud ja positiivne elukutse. Ivar Paulson on rõhutanud kalameestele omast lugupidavat ja austavat suhtumist kogu vetevalda (Paulson 1997: 70). Kalanäiteid võib leida muudugi ka teistes rahvaluule liikides (muinasjutud, legendid), kuid nende käsitlus väljuks meie vaatluse raamest. Pikemates vormides on tihti pühendunud erinevate kalade tekkelugudele, üks armastatumaid figure seejuures on lest. Kvantitatiivselt on tunda kalapüügi ja kaluriga seotu suur osakaal muu kaladega seonduva ainesega võrreldes kõikides rahvaluule liikides. Kaladest rääkivate vanasõnade hulgas võib kohata kohata juba *Seletava sõnaraamatu* põhjal leitud tüüpe. Kokku on kaladega seotud 113 vanasõnatüüpi, millest olgu toodud mõned iseloomulikumad (*Eesti vanasõnad*. . . 1980–1988; “Vanäsõnade elektrooniline arhiiv”):

1. Kala kui toit

Otav kala, laih liim (tüüp nr 7759 — 35 varianti).

Kouaks kala kassi ees (3057 — 4).

Kui on kala, siis põle tuhliid, ja kui tuhlist, siis põle kala (3065 — 1, Pöi).

Sool ei riku kala, seeme ei riku põldu (10611 — 1).

Läheb jahimees metsa, pane pada kummuli; läheb kalamees kalale, pane pada tulele (2373 — 25).

2. Kala kui olend

Kala otsib, kus sügavam, inimene, kus parem (3051 — 60).

Kala ütelnud: "Jumal hoidku mind üleliia vaese või rikka kätte sattumast, rikas nülib naha seljast, vaene silmad peast." (3055 — 22).

Suured kalad hoidavad sügävasse (3073 — 2).

Haug on kala hunt (871 — 1).

Kiiska ei peeta kalaks ega narri meheks (3708 — 15).

Kala ja külaline lähevad kolme päeva pärast haisma (14381 — 6).

Kala on vesi (s.t liigub kui vesi, 3037 — 2).

3. Kala kui sümbol

Ei linnust lendavast, ei kalast kargavast, ei piiast nauravast saa midägi hüäd (5879 — 4).

Lind ei tea, kus ta lastas; kala ei tea, kus ta püüdas; neiu ei tea, kus ta viias (5922 — 15).

Ega libe kala peos seisa (5780 — 1).

Ei seda kala panda patta, mis laenetes laksu lööb (3035 — 1).

Viha võtab vilja maast, kadedus kalad merest (14028 — 95).

Segases vees on hea kalu püüda (10258 — 25).

4. Kala kui püügiobjekt

Uutaja õnge hakkab kala (8066 — 4).

Kenes meri, sen kalad (6718 — 2).

Tuul ja torm on mere püha, vaga ilm toob kalaliha (12245 — 11).

Kala: Tegelase ja tegevuse küsimusi

Mis kala keelgi püüab, seda ta saab (3069 — 15).

Ida vieb kalad meresta, idakakku kattilasta (1894 — 14).

Kalamees toidab kassi, kütt ei toida kedagi (3080 — 40).

Mine adrata küündma ehk noodata kala püüdma (31 — 5).

Kel käed, sel kalad (4967 — 4).

sh võrdväärne vastane

Ega kala maale hiiüa (3033 — 2).

Ei kalal ole kella kaulas (3034 — 5).

Kes kala mõrran, tuu taht vällä; kes vällän, tuu taht mõrda (3059 — 15).

Ei verk kala etsi, kala etsib ise vergu üles (14336 — 1).

Rahvalauludes on kala nii nagu vanasõnades ja usunditeateiski kõige sagedamini mainitud kui püügiobjekti. Samas suhtutakse rahvalaulus kalasse siiski kui võrdväärsele olendisse, kes tegutseb iseseisvalt, omatahtsi. Kala tuleb veenda, meelitada. Kalu käsitatakse kui individuaalseid isendeid, kelle välimus, liik ja tegevus on olulised. Küllalt ilmne on muidugi ka maagiline, loitsulaadne taust. Järgnevad näited on valitud Ülo Tedre toimetatud *Eesti rahvalauludest (1969–1974)* :

280 (647) **Kalad vees**

*Kalad kallid kasvamaies,
vimmad veesta tõusemas,
haugid pikad, pead jämedad,
lutsud laiad, laugud otsas,
siid suured, seljad mustad —
need lõid laksu lainedesse,
laksu laenete vahele
ja lõid pauku paatidesse
ja pauku paatide vahele.*

(Märjamaa H II 17, 66 (73) 1889)

282 (651) **Täid kaladeks**

*Säält siis saavad suured kalad,
suured havid, armid kül'led,
lõhed laiad, laugud otsad,
purikad, pugalad kül'led.*

(Pärnu H II 20, 233 (2) 1889)

992 (2024) **Lõhe ootab lõhkujaid**

*Lõhe lõretab jõessa,
kala kaagub kalda'assa,
lõhe ootab lõhkujaid,
kala katkiraidujaid.*

(Harju-Jaani H II 34, 329 (29) 1892)

3254 (6959) **Kalapüügisõnad**

*Ürgami, ürgami, toimussilma,
karjakärssa, tõukapulli,
kilingu kirjad kõverad,
lutsu silmad loogelised,
purikal pugulad küljed,
ahvenal harjas terava,
särje soomus selga vastu.*

(Viljandimaa EKS 4⁰4, 311/2 (5) 1876–81)

KOKKUVÕTTEKS

Kui keele- ja folkloorinäiteid võrrelda eesti kunsti kaladega, on sarnasus silmatorkav ja hämmastavgi. Morkala vastab kalale kui toidule. Temasse suhtutakse üsnagi pragmaatiliselt ja peaaegu nagu elutusse objekti. Kalurikala on paralleeliks kalale kui püügiobjektile — suhtumine on lugupidav nagu ikka väärilise vastase puhul. Kõige austusväärsem on kala kui iseseisev olend — teda sai kunstinäidete puhul nimetatud isekalaks. Ning viimasele — sümbolikalale, püsti tõusnud humanoidkalale, vastab kala, kelle varjus aetakse muid asju. Ühine nii eesti kunstile kui keele- ja folkloori ainesele on ka see, et puudub kuri kala, kala kui vaenlane, kui hävitaja, keda peab kartma (see on olemas küll eesti filmikunstis, animafilms *Klaabu, Nipi ja tige kala* (1979, režissöör Avo Paistik)). Sellist kala võib kohata madalmaade kunstis Boschi piltidel ja Vanas Testamendis Joonas legendis (võttes vaala piibelliku valaskalana). Võimalik, et põhjuseks on seesama eestlase hingelaad, mis on loobunud Kuradi kujust ja asendanud selle Vanapaganaga. Üks pähetulev põhjus, ranna- ja kalapüüdjarahvaks olemine, ainsana ei sobi, sest ka madalmaalased on rannarahvas.

Leitud neljatisel tegelasskeemil, mis toetub kala kujutamisele Teise maailmasõja järgses eesti kunstis, on ühelt poolt toetav pinna inimese ürgsemates kujutelmades, keeles ja folklooris, teiselt poolt näib see sisaldavat arengupotentsiaali tegelase probleemi edasiseks vaatluseks nii visuaalses kunstis kui teistes kunstivaldkondades. Meie käsitlusest jäi välja kala kirjanduses, kuid pealiskaudne pilk veenab samalaadsete tüüpide esinemisele sealgi. Visuaalse kunsti poole pealt väärib järgneva sammuna vaatlust inimegelane. Inimese kujutamise võimalused — akt (s.t lihtsalt kehalise objekti kujutamine), portree, inimene tegutsemas, inimkujutis lihtsalt ikooni, sümbolina — viitavad aga üsna sarnasele jaotusele.

Kalade puhul leitud neli tüüpi ei vasta küll täpselt struktuurilistlikule kuuesele aktantide-skeemile. Paar saatja/vastuvõtja ei leia aluseks võetud töödest mingit tuge. Samas on kõik narra-

toloogid kinnitanud selle paari võimalikku abstraktset loomust, mingite üldiste taustideede kehastumist neis aktantides. Ilmselt on samasugused abstraktsed ideed ülekantavad ka kaladele.

Kirjandus

- Bal, M. 1985. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Trans. by C. van Boheemen. Toronto: University of Toronto Press
- Bal, M. 1991. *Reading "Rembrandt": Beyond the Word-Image Opposition*. Cambridge
- Barthes, R. 1966/1994. Introduction to the Structural Analysis of Narratives. — R. Barthes. *The Semiotic Challenge*. Los Angeles: University of California Press
- Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*. 1992. II köide, 1. vihik. Tallinn
- Eesti rahvalaulud*. 1969–1974. I–IV. Toim. Ü. Tedre. Tallinn
- Eesti vanasõnad*. 1980–1988. I–IV. Toim. A. Krikmann, V. Sarv. Tallinn
- Elkins, J. 1991. On the impossibility of stories: the anti-narrative and non-narrative impulse in modern painting. — *Word & Image*, 1991, vol. 7, no. 4, pp. 348–365
- Genette, G. 1980. *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca—New York: Cornell University Press
- Genette, G. 1989. *Narrative Discourse Revisited*. Ithaca—New York: Cornell University Press
- Goodman, N. 1980. Twisted Tales: On Story, Study, and Symphony. — *Critical Inquiry*, vol. 7, no. 3, pp. 103–119
- Greimas, A. J. 1966. *Sémantique structurale*. Paris: Larousse
- Greimas, A. J. 1974/1987. Les actants, les acteurs et les figures. — A. J. Greimas. *Sémiotique narrative et textuelle*. Eds. C. Chabrol, J.-C. Coquet. Paris, P. 161–176 (vt ka A. J. Greimas. Actants, Actors, and Figures — A. J. Greimas. *On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory*. Minneapolis, 1987, pp. 106–120)
- Kabakov, I. 1996. *Ülo Soosteri piltidest: Subjektiivseid märkmeid*. Tallinn: Kunst
- Lessing, G. E. 1965. Laokoon ehk maalikunsti ja poeesia piiridest. — G. E. Lessing. *Validud teosed*. Tallinn
- Lotman, J. 1990. Sõnakunsti teose kompositsioon. — J. Lotman. *Kultuurisemiootika*. Tallinn
- Paulson, I. 1997. *Vana eesti rahvausk: Usundiloolisi esseid*. Tartu: Ilmamaa

Kala: Tegelase ja tegevuse küsimusi

- Polkinghorne, D. E. 1988. *Narrative Knowing and the Human Sciences*. New York: State University of New York
- Пропп 1928 = Пропп, В. 1928. *Морфология сказки*. Leningrad: Academia
- Ricoeur, P. 1986. *Time and Narrative*. II. Chicago: University of Chicago Press
- Vanasõnade elektrooniline arhiiv (u 13 000 teksti) — <http://www.folklore.ee/ri/date/robotid/leht1.html>
- Wittgenstein, L. 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tartu

VIRVE SARAPIK (sünd. 1961) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia maali erialal 1989, Tartu ülikooli semiootikamagister 1996. Praegu Eesti Kunstiakadeemia õppejõud, võtab osa Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse kirjandusteooria töörühma tööst.

MIS ON KUNST?

Institutsionaalse esteetika kimbatus

Margit Sutrop

Analüütilised filosoofid hakkasid kunstiküsimustes aktiivselt sõna võtma 20. sajandi keskepaigas. Kohe algusest peale vastandati end nn traditsioonilisele esteetikale, mille all mõeldi kõiki teooriaid, mis tegelesid küsimustega: Mis on kunst? Mis on ilu? Mis on esteetiline elamus? Milline on kriitika funktsioon? Mis on esteetilise- ja maitseotsustuse kriteeriumiks? Kõigi nende küsimuste taga oletas analüütiline kunstifilosoofia püüet leida selline definitsioon, mis annaks adekvaatselt edasi kunsti ja ilu olemust. Just see pidavat aga olema "traditsioonilise esteetika" saatuslik eksitus, et usutakse kunsti sügavamasse olemusse, sellesse, et hoolimata erinevustest on kunstiteostel siiski mingid iseloomulikud omadused, *differentia specifica*, mis eristavad neid kõigest muust. Et see lootusetu on, näitavat kogu esteetika ajalugu, kust pole võimalik leida ühtki püsima jäänud väidet kunsti olemuse kohta, mida selle vastased poleks teinud maha kui kahtlastel kriteeriumidel põhinevat, ebatäiuslikku, tautoloogilist, ekslikku. Iga kord, kui keegi on arvanud olevat avastanud mingid tunnused, mis on tema meelest omased kõigile kunstiteostele, leitakse mingi kunstiteos, kunstivool või koguni kunstiliik, millel need tunnused puuduvad. Või siis osutuvad need tunnused nii üldiseks, et pole omased mitte ainult kunstiteostele, vaid ka mingitele muudele asjadele ja seepärast pole neist tegelikult abi kunsti defineerimisel.

KUNST KUI AVATUD MÕISTE

Eelkõige just Ludwig Wittgensteini filosoofia mõjul väitsid 1950. aastatel ja 1960. aastate algul mitmed angloameerika analüütilised filosoofid (Ziff 1953; Weitz 1956 ja Kennick 1958), et

küsimus "Mis on kunst?" on mõttetu. Selle asemel et ajada taga kunsti sügavamad loomused, tulevat hoopis küsida, missugune mõiste on "kunst" ja kuidas seda mõistet kasutatakse.

Neowittgensteiniaanlik esteetika kuulutas, et kunsti ei saa üldse defineerida, sest tegemist on avatud mõistega. Inspiratsiooni- allikaks oli siin Wittgensteini arutlus *Filosoofilistes uurimustes*, et ei saa eeldada, et ühe entiteedi kõigil eksemplaridel, mille kohta me tarvitame sama nime, peaks tegelikult olema mingeid ühiseid omadusi. Wittgenstein toob näiteks selle, kuidas tarvitatakse sõna "mäng". Ta väidab, et pole võimalik leida selliseid omadusi, mis iseloomustaksid kõiki mängu — pallimänge, lauamänge, võitlusmänge, kaardimänge. Wittgenstein soovib oletamise asemel, et neil mängudel *peab* olema midagi ühist, lihtsalt vaadata, kas neil tegelikult *on* midagi ühist. Ta väidab, et neid erinevaid mängu vaadates ei näe me midagi, mis oleks neile kõigile ühine, vaid üksnes seda, et nad on üksteisega mitmel viisil seotud. Me näeme kattuvate ja läbipõimuvate sarnasuste keerulist võrgustikku. Wittgenstein selgitab: "Ma ei oska neid sarnasusi paremini kirjeldada kui sõnaga "perekonnasarnasused", sest niimoodi kattuvad ja ristuvad ka mitmesugused perekonnaliikmete vahel esinevad sarnasused: kasv, näojooned, silmade värv, kõnnak, temperament jne, jne. — Ma ütlesin: "mängud" moodustavad ühe perekonna" (1958: 32).

Analoogilise arutluskäiguga kunsti suhtes tuli välja William Kennick, kes oma 1958. aastal ilmunud artiklis "Kas traditsiooniline esteetika põhineb eksitusel?" (Kennick 1958) väitis, et me võime küll uurida erinevaid kunstiteoseid, näiteks lugeda Keatsi luuletust, George Elioti romaani, Sophoklese ja Shakespeare'i näidendeid, kuulata Mozarti ja Stravinski muusikat ning vaadata Giotto ja Cezanne'i maale, aga see ei aita meil näha, mis kunst on. Viga ei peitu mitte kunstiteostes ega vaatajas, vaid valesti püstitatud küsimuses. Sõnal "kunst" on lihtsalt hulk erinevaid kasutusi. Kennicki meelest me üldjuhul teame, kuidas sõna "kunst" kasutada. Ja kui keegi teab, kuidas seda sõna kasutada, siis teab ta ka, mis kunst on. See, et me mõnedel juhtudel ei ole kindlad, kas tegemist on kunstiteosega, näitab lihtsalt, et sel mõistel on avatud struktuur. Selleks et märgata, et tegemist on kunstiga, pole vaja tunda mitte mingit definitsiooni või teooriat, vaid tuleb lihtsalt teada, et sellist ja sellesarnaseid asju kutsutakse kunstiteosteks.

Teooriad, mis väidavad, et kunstil on mingi ühine nimetaja — et kunst on “täenduslik vorm”, “väljendus”, “jäljendus” või “oskus luua stiimuleid esteetiliseks elamuseks” — võivad Kennicki meelest parimal juhul juhtida meie tähelepanu kunstiteoste teatud omadustele, nn perekonnasarnasustele (*family resemblances*). Aga kunsti defineerida nad ei suuda.

Artiklis “Teooria osast esteetikas” (Weitz 1956) väitis Morris Weitz, et nii nagu ei saa defineerida “mängu”, ei saa ka defineerida “kunsti”, sest mõlemal juhul on tegemist avatud mõistega. Suletud mõisted on Weitzi meelest võimalikud vaid loogikas või matemaatikas, kus mõisted konstrueeritakse ja defineeritakse lõplikult. Juhtumid, mille puhul me mõistet “kunst” kasutame, pole täpselt piiritletud, need kuuluvad pidevalt korrigeerimisele, selle mõiste kasutusala laieneb pidevalt. Kuidas see toimub? Weitz arutleb, et kui näiteks professionaalsete kriitikute ees seisab küsimus, kas Joyce’i *Finnegans Wake* on romaan, siis ei uuri nad mitte seda, kas see vastab romaani definitsioonile, vaid kas vaatlusalune narratiiv on mingis mõttes sarnane teiste tekstidega, mida juba kutsutakse romaanideks. Kui see tekst mõnes aspektis sarnaneb nende tekstidega, mõnes aga erineb neist, siis laieneb selle tulemusena mõiste “romaan” kasutusala. Samamoodi on lugu ka kujutava kunstiga, kriitikud küsivad: “Kas see kollaaž on maal või ei?” ja kui nad tuvastavad mingid perekonnasarnasused nende töödega, mida juba peetakse maalideks, siis laiendavad nad “maali” mõistet nii palju, et see hõlmaks ka vaatluse all olevat tööd. Sõna “kunst” kasutusala ei saa lõplikult kindlaks määrata, sest kogu aeg tekib uusi kunstivorme ja liikumisi, mis seavad professionaalsed kunstikriitikud küsimuse ette, kas kunsti mõistet tuleks jällegi laiendada. Nii identifitseeritakse kunstiteoseid “perekonnasarnasuse” meetodi abil: kunstiteos *A* on kunstiteoste klassi liige sellepärast, et tal on sarnaseid omadusi kunstiteosega *B*, kunstiteos *B* aga sarnaneb kunstiteosega *C*. Samal ajal ei pea kunstiteosel *A* ja kunstiteosel *C* olema midagi ühist. Kuigi kõigil kunstiteostel on sarnasust mingite teiste kunstiteostega, pole võimalik leida minigeid tunnuseid, mis oleksid ainult kunstiteoste spetsiifilised ja ühtlasi obligatoorsed — kunstiteoseks olemise tarvilikud ja piisavad tingimused — ning võimaldaksid kunsti defineerida.

Wittgensteini filosoofia mõjul loobusid analüütilised kunsti-filosoofid pikaks ajaks püüdest kunsti defineerida. Küsimus "Mis on kunst?" julgeti uuesti püstitada alles 1960. aastate keskpaigas, kui mitmed filosoofid (Danto 1964; Mandelbaum 1965) olid näidanud, et see, mis lubab meil rääkida teatud asjadest kui kunstiteostest, ei pea olema avastatav kunstiteoste vaatlemise teel. Nii võib Maurice Mandelbaumi meelest olla selleks ühisosaks ka mõni varjatud tunnus, nagu näiteks kavatsus, millega kõik kunstiteosed on loodud (1965: 222–223).

KUNST KUI INSTITUTSIOON

Mandelbaumi mõtet arendas edasi George Dickie, kes leidis, et kõiki kunstiteoseid iseloomustavaks tunnuseks on see asend, mis neil on institutsionaalses raamistikus ehk kontekstis. Rõhutades kunsti institutsionaalset loomust, pani Dickie aluse institutsionaalsele esteetikale. Dickie kritiseeris teravalt neowittgensteiniaanliku esteetika seisukohta, et kunstiteoseid saab identifitseerida vaid "perekonnasarnasuse" meetodi alusel. Tema vastuväide oli, et vähemalt ühel juhul ei saanud see meetod töötada: nimelt siis, kui identifitseeriti esimene kunstiteos, sest siis pidi olema teada, mis on kunst. Erinevalt "perekonnasarnasuste" meetodi pooldajatest on Dickie veendunud, et kunsti saab defineerida.

Dickie teeb vahet liigitavatel (*classificatory*) ja väärtuselistel kunstidefinitsioonidel. Liigitavad definitsioonid püüavad näidata, mis ühist on kõigel, mida nimetatakse kunstiteosteks. Väärtuselised definitsioonid esitavad oma käsituse sellest, mis on kunst, teadlikult arvestades sellega, et suur osa üldiselt kunstiks peetavast jääb sellise definitsiooni alt välja ja osutub seega mitte-kunstiks. Üks varasemaid kunsti liigitavaid definitsioone pärineb Platonilt, kelle järgi kunst on jäljendus. Hinnangulise kunstidefinitsiooni arvab Dickie leidvat Clive Bellilt, kes ütleb, et kunstiteos on artefakt, millel on tähenduslik kuju (*significant form*), aga ka Monroe Beardsley'lt, kelle järgi kunsti funktsiooniks on pakkuda esteetilist elamust. Liigitavates definitsioonides on "kunst" kategooriamõiste, väärtuselistes definitsioonides aga teatud väärtust kandev mõiste. Liigitavates definitsioonides kirjeldatakse kunsti kui kunstiteoste klassi, kusjuures kunstiteoseks olemine ei tähenda

veel väärtuslik olemist. Hinnangulised kunstiteooriad mõistavad kunstiteoseks olemist kui teatud väärtuse omamist, mistõttu kunstidefinitsioon peab ütlema midagi vaid nende teoste kohta, mis on väärt kunsti nimetust.

Dickie arvates pole õige rääkida kunstist ainult millegi väärtusliku tähenduses. Kunstiteooria peab tema sõnade järgi hõlmama kogu kunsti, pidades võimalikuks, et kunstiteoste klassi satuvad nii head kui halvad, nii väärtuslikud kui väärtusetud kunstiteosed. Kuigi sõna "kunst" tarvitatakse sageli väärtuse kandjana (arutletakse ju selle üle, kas miski on väärt nimetamist kunstiteoseks), pole kunstifilosoofia ülesandeks Dickie meelest öelda, mis on hea kunst, vaid mis on ühist kõigile, mida nimetatakse kunstiks.

Dickie näitas, et varjatud tunnuseks, mis on ühine kõigile kunstiteostele, on see, et nad võlgnevad oma staatuse teatud sotsiaalsele raamistikule või institutsioonile, mida ta Arthur Danto eeskujul nimetas "kunstimaailmaks" (*artworld*). Tuleb aga märkida, et Dickie mõistis kunstimaailma all hoopis midagi muud kui Danto. Danto jaoks oli kunstimaailm lihtsalt see õhkkond, mis kunstiteoseid ümbritseb — kunstiajalugu ja -teooria.

Kunstimaailma mõiste võttis Danto kasutusele selleks, et seletada, kuidas saavad seda laadi asjad nagu *readymade*'id muutuda kunstiteosteks. Küsimus, mille üle ta pead murdis, oli järgmine: miks Duchamp' "Fontään" ja Warholi "Brillo Box" on kunstiteosed, kui ometigi tavalised asjad, mis samamoodi välja näevad, seda pole. Artiklis "Kunstimaailm" (1964) väitis Danto, et selleks, et näha mingis asjas kunstiteost, on vaja kunstimaailma, teadmisi kunstiteooriast ja ajaloost. See, mis Danto sõnade järgi teeb Duchamp' eksponeeritud tavalisest pissuaarist kunstiteose ja hoiab seda tagasi muutumast jällegi reaalseks asjaks, on kunstiteooria (Danto 1964: 581).

Niisiis rääkis Danto kunstimaailmast kui õhustikust, mille moodustavad kunstiteooria ja -ajalugu, ent Dickie jaoks oli kunstimaailm teatud institutsioon. Oma 1974. aastal ilmunud raamatus *Kunst ja esteetiline* esitas Dickie järgmise definitsiooni: "Kunstiteos, liigitavas tähenduses, on (1) artefakt¹, (2) see, mille reale

¹Dickie väidab, et kuni selle ajani, kui Paul Ziff (1953), Michael Weitz (1956) ja William Kennick (1958) tulid välja seisukohaga, et pole

tahkudele on keegi isik või isikud, kes tegutsevad teatud sotsiaalse institutsiooni (kunstimaailma) nimel, andnud hindamise kandidaadi (*candidate for appreciation*) staatuse” (Dickie 1974: 34).

Dickie institutsionaalne kunstiteooria sai väga terava kriitika osaliseks, kusjuures isegi need, kes üldiselt jagasid tema püüdlust defineerida kunsti liigitavas tähenduses, kritiseerisid sõna “institutsioon” kasutust tema teoorias. Mitmed kriitikud (Cohen 1973; Beardsley 1976; Wieand 1981) heitsid Dickie’le ette, et “institutsiooni” tähendus on tal ebaselge või isegi kahemõtteline: kord räägib ta kunstimaailmast kui sotsiaalsest praktikast, teisel aga rõhutab, et artefaktidele kunstiteose staatuse omistamine on sarnane doktoritiitli andmisega või abielu sõlmimisega. Just see viimane asjaolu, et Dickie tõmbas paralleeli kunstimaailma ja selliste institutsioonide vahele nagu ülikool ja kirik, tekitas palju vastuväiteid, sest lasi arvata, et Dickie peab ka kunstimaailma niisuguseks formaalseks võimuks, kellele on antud õigus kuulutada teatud artefakte kunstiteosteks.

Tema enda sõnade järgi pole ta seda kunagi nii mõelnud. Väide, et artefaktile omistatakse kunstiteose staatus kunstimaailma kui institutsiooni esindaja poolt, ei tähenda Dickie jaoks seda, et kunstimaailm oleks mingi väljavalitud klikk, kes otsustab, missugust maali võib näitusele üles riputada, missugust muusikat võib esitada või muud sellist. Ta kuulutab, et teda ei huvita kunstipoliitika küsimus — kuidas kunsti tegijad saavutavad selle, et nende esitatud artefaktid saavad kunstiteose staatuse. Oma institutsionaalse kunstiteooriaga tahab Dickie vaid osutada, et kunstiteoste loomiseks on vajalik teatud sotsiaalne kontekst. Kunstimaailm pole mitte formaalne korpus, mis peab koosolekuid ja võtab vastu

olemas mingeid tingimusi, mis peaksid olema täidetud, et mingi asi saaks kuuluda kunstiteoste klassi, ei kahelnud keegi selles, et artefaktuaalsus on kunstiteoseks olemise tarvilik tingimus. Seega toob Dickie artefaktuaalsuse kunstidefinitsioonis välja vastusena neowittgensteiniaanlikult meelestatud kriitikele. Samas ei eita Dickie, et ka *readymade*’id võivad olla artefaktid. Näiteks Duchamp’ poolt “Fontääni” pealkirja all eksponeeritud pissuaar on Dickie meelest kunstiline artefakt, sest Duchamp kasutas seda hoopis teiseks otstarbeks valmistatud asja kunstilise meediumina, samuti nagu õlivärve ja marmorit kasutatakse maalide ja skulptuuride valmistamiseks.

otsuseid, kas aktsepteerida kunstnike esitatud artefakte kunstiteostena, vaid informaalne kultuuri praktika, taust, mis teeb kunsti loomise võimalikuks. Dickie meelet ei omista artefaktidele kunstiteose staatust mitte kunstimaailma ametnikud või kriitikud, vaid ikka kunstitegijad ise. Nendeks isikuteks, kes kunstimaailma nimel tegutsedes võivad omistada artefaktidele kunstiteose staatuse, on kunstnik või kunstnike grupp, nagu see on tavaks näiteks filmi tegemisel.

Hilisemates töödes (viimati 1997a; 1997b; 1998) on Dickie püüdnud oma institutsionaalset kunstidefinitsiooni korduvalt parandada. 1984. aastal ilmunud raamatus *Kunstiring* võtab ta tagasi oma väite, et kunstiteose staatus on midagi, mida keegi, kes tegutseb kunstimaailma kui institutsiooni nimel, saab artefaktidele omistada. Selle asemel rõhutab ta, et kunst on teatud sotsiaalne praktika, mis koosneb mitmesugustest konventsioonidest ja reeglitest, mis määratlevad eelkõige kunstniku ja publiku rolli. Ühe kunstidefinitsiooni asemel pakub Dickie nüüd välja terve rea omavahel põimuvaid definitsioone, mis peavad kirjeldama kunstipraktikat kui süsteemi: (1) kunstnik on isik, kes osaleb arusaamisega kunstiteose tegemises; (2) kunstiteos on teatud tüüpi artefakt, mis on loodud selleks, et esitada seda kunstimaailma publikule; (3) publik on isikute kogu, mille liikmed on mingil määral ette valmistatud selleks, et mõista objekti, mis neile on esitatud; (4) kunstimaailm on kõigi kunstimaailma süsteemide koguhulk (Dickie 1984: 80–81).

Ainus, mille juurde Dickie on kindlaks jäänud, on väide, et kunstiteoseks olemine on teatud staatus. Muutunud on see, et kui ta alul rääkis kunstiteose staatuse *andmisest*, siis hilisemates töödes räägib ta kunstiteose staatuse *saamisest*. Oma 1974. aastal ilmunud raamatus *Kunst ja esteetiline* ütleb ta, et omada kunstiteose staatust tähendab olla hindamise kandidaat. Ent pärast seda, kui mitmed kriitikud osutasid, et hinnata saab ka juveele ja paljut muud, loobus ta sellest formuleeringust. 1984. aastal ütleb ta, et kunstiteos esitatakse kunstimaailma publikule, kes on mingil määral ette valmistatud selle mõistmiseks. Aga mida tähendab kunstiteost mõista, sellest ei lausu ta sõnagi.

Ilmneb, et kuigi Dickie räägib kunstist kui praktikast, kus teatud konventsioonide ja reeglitega on sätestatud kunstniku ja

publiku rollid, pöörab ta tegelikult tähelepanu ainult ühele kunstipraktika aspektile — kunsti loomisele, püüdmata öelda midagi olulist kunstiteoste vastuvõtu kohta. Tema institutsionaalne kunstiteooria tegeleb vaid küsimusega, kuidas artefaktid saavad kunstiteose staatuse. Õigus on Stephen Daviesel (1991: 78–114), kes nimetab Dickie institutsionaalset kunstiteooriat “protseduuri-likes” teooriaks, mis defineerib kunsti selle protseduuri kaudu, kuidas artefaktid saavad kunstiteose staatuse.²

Ent väide, et kunst on sotsiaalne praktika, ei maksa midagi, kui pole kirjeldatud kõiki neid reegleid ja konventsioone, mis selle praktika konstitueerivad. Kunst on ju vaid üks paljudest sotsiaalsetest praktikatest. Selleks et eristada kunsti kui sotsiaalset praktikat näiteks teadusest või filosoofiast, tuleb tuua välja see, mis on kunstipraktikale spetsiifiline. Nii heidab Noël Carroll Dickie’le õigustatult ette, et tema institutsionaalne kunstiteooria ei ütle midagi kunsti kui *kunsti* kohta. Ta osutab, et Dickie pakutud kunstidefinitsioon on nii üldine, et kõlbab iseloomustama mis tahes kommunikatiivset praktikat. Carroll arutleb nii: “Näiteks me võiksime öelda, et ‘filosoofia teos on teatud diskursus, mis on loodud selleks, et esitada seda filosoofiamaailma publikule’, ja jätkata niimoodi, kohandades teisi sellega ühenduses olevaid muudetud propositsioone, süstemaatiliselt asendades sõna ‘kunst’ sõnaga ‘filosoofia’, sõna ‘kunstnik’ sõnaga ‘filosoof’ ja sõna ‘kunstimaailm’ sõnaga ‘filosoofiamaailm’ ” (Carroll 1996: 124).

Kui Dickie institutsionaalne kunstianalüüs osutub vaid tühjaks kestaks, mida võib täita oma suva järgi, siis näitab see, et ta pole tegelikult saavutanud seda, mida ta taotles: defineerida kunsti.

KUNSTITEOSE STAATUS JA FUNKTSIOON

Püüan järgnevalt näidata, et institutsionaalsel esteetikal ei õnnestunud kunsti defineerida sellepärast, et ta jättis ütleмата, milles seisneb kunstiteose staatus, s.o mida tähendab olla kunstiteos. Arvan, et Dickie intuitsioon oli õige: kunstiteosed on institutsionaal-

²Muuseas aktsepteerib Dickie ise täielikult Daviese poolt tema teooriale antud nimetust “protseduuriline teooria” (Vaata näiteks Dickie 1997b).

sed faktid, mis on saanud kunstiteose staatuse tänu sellele, et on osa teatud sotsiaalsest praktikast, milles valitsevad konventsioonid ja reeglid määravad, et selliseid asju loetakse kunstiteosteks. Institutsionaalse kunstidefinitsiooniga on ka öeldud, et need asjad, millele saab omistada kunstiteose staatust, on artefaktid, mis on loodud kunstniku poolt kunstimaailma publikule esitamiseks. Dickie määratleb ka (kuigi ülimalt formaalselt), keda saab pida kunstnikuks ja kes saab olla kunstimaailma publik. Aga kõige olulisema jätab ta ütlemata: mida kunstiteose staatus implitseerib, kuidas muutub asjade funktsioon, kui neile omistatakse kunstiteose staatust?

Raamatus *Sotsiaalse tegelikkuse konstruktsioon* (1995) näitab John Searle, kuidas inimeste omavahelise kokkuleppe alusel konstrueeritakse institutsionaalsed faktid. Searle analüüsib institutsionaalseid fakte kolme mõiste abil: (1) kollektiivne intentsionaalsus, (2) funktsiooni omistamine asjadele ja (3) konstitutiivsed reeglid, millel on järgmine kuju: " X toimib kui Y kontekstis C ". Konstitutiivsed reeglid mitte ainult ei reguleeri, vaid ka rajavad sotsiaalseid institutsioone. Searle näitab veenvalt, et institutsionaalsed faktid moodustatakse seeläbi, et lepitakse kokku, et teatud entiteetidele antakse uus staatust, mis tähendab, et neile omistatakse mingi uus funktsioon, mida need entiteetid ei hakka täitma mitte tänu oma füüsilisele konstitutsioonile, vaid tänu sellele, et kõik aktsepteerivad seda, et kõik X -d, millele on omistatud staatust Y , täidavad vastavat funktsiooni kontekstis C . Searle'i näide institutsionaalsete faktide kohta on raha: mingid paberilipakad hakkavad funktsioneerima rahana, kui kõik võtavad omaks, et neile on kollektiivse intentsionaalsuse poolt omistatud raha staatust ja kui see staatust annab neile funktsiooni toimida kui vahetusväärtust. Miski on raha, sest inimesed usuvad, et see on raha.

Kui on tõsi see, et kunstiteosed on institutsionaalsed faktid, siis peaks saama Searle'i poolt väljapakutud mõisteparadi abil kirjeldada ka kunsti sotsiaalset praktikat. Institutsionaalse kunstiteooria sõlmküsimuseks peaks olema, millist funktsiooni on määratud täitma artefaktid, millele kollektiivse intentsionaalsusega omistatakse kunstiteose staatust. Kunstiteoste funktsioon ei tulene mitte sellest, et neil on mingid omadused, mis teevad neid võime-

liseks täitma seda funktsiooni, vaid sellest, et neile on omistatud kunstiteose staatus.

Searle osutas sellele, et institutsionaalsete faktide funktsioon on omistatud funktsioon. Asjade loomulikud omadused ei mängi mingit rolli. Südame funktsioon on pumbata verd, see funktsioon on tal ka siis, kui keegi sellele ei mõtle. Siin ilmneb institutsionaalsete faktide erinevus, mis täidavad oma funktsiooni vaid siis, kui kõik on nende funktsioonist teadlikud ja mõtlevad pidevalt sellele, et teatud staatusega asjad täidavad sellist funktsiooni. Et me ise oleme kokku leppinud, et teatud sorti asjadele X omistatakse meie kunstipraktikas kunstiteose staatus Y , mistõttu nad omandavad funktsiooni Y , siis me peame ka teadma, mida tähendab täita funktsiooni Y . Kogu küsimus on seega selles, mis funktsiooni on määratud täitma artefaktid, kui nad on omandanud kunstiteose staatuse.

Dickie ei pea vajalikuks arutleda selle üle, mis on kunstiteoste funktsioon. Kunstiteoste funktsioonist rääkimine tähendab tema arvates tunnistada, et kõigil kunstiteostel on mingid ühised omadused, mis teevad võimalikuks teatud funktsiooni täitmise³. Kuna selliste omaduste olemasolu pole keegi suutnud tõestada, ei usu ta ka seda, et kunstiteostel oleks täita mingi kindel funktsioon. Seetõttu lükkab ta tagasi näiteks Monroe Beardsley teesi, et kunsti funktsiooniks on pakkuda publikule esteetiliselt elamust. Tõepoolest usub Beardsley, et kunstiteosed on esteetilise elamuse allikaks just seetõttu, et neil on esteetiliselt huvipakkuvad omadused (Beardsley 1982; 1983). Artefakte, millel tema meelest puudusid esteetilised omadused, Beardsley kunstiteostena ei tunnistanud. Nii jäid Beardsley'l kunstiteoste klassist välja kõik *readymade*'id, nagu näiteks Duchamp' "Fontään", mis Beardsley meelest polnudki kunstniku poolt mõeldud kunstiteose funktsiooni täitmiseks, vaid ainult kunstipubliku provotseerimiseks. Dickie näeb just selles institutsionaalse esteetika eelist Beardsley teooriaga võrreldes, et tema institutsionaalne kunstidefinitsioon

³See paistab olevat levinud eksiarvamus. Ka Stephen Davies (1991: 52ff) ütleb, jagades kunstiteooriaid protseduurilisteks ja funktsionalistlikeks, et protseduurilised teooriad ei pea huvituma küsimusest, mis on kunsti funktsioon.

on võimeline haarama enda alla ka *readymade*'id, millele on omistatud kunstiteose staatus.

Dickie eksitus seisneb selles, et ta arvab, et kunstiteoste funktsioon saab tuleneda vaid nende loomulikest omadustest. Kui kunstiteostel pole mingeid *differentia specifica*'id, pole neil ka mingit spetsiifilist funktsiooni. Ta ei mõista, et kuna kunstiteosed on institutsionaalsed faktid, siis on nende funktsioon kokkuleppeline, tulenedes neile omistatud staatusest.

Millise funktsiooni omandavad artefaktid seeläbi, et nad saavad kunstiteose staatuse? Kuna kunstipraktika ei seisne mitte ainult kunstiteoste loomises, vaid ka vastuvõtus, siis on kunstiteoste funktsiooniks kirjutada publikule ette, kuidas nad peavad kunstiteostega ringi käima. Dickie kinnitab küll, et kunstiteoste vastuvõtjad on teatud määral "ette valmistatud selleks, et mõista objekti, mis neile on esitatud" (Dickie 1984: 81), aga ei püüagi kirjeldada, mida tähendab mõista kunstiteost. Dickie ei taha ilmselt arutleda selle üle, missugust kohtlemist nõuavad kunstiteosed, sest ta arvab, et see tähendab astuda samasse paati esteetiliste kunstiteooriatega, mis defineerivad kunsti psühholoogiliste mõistete, s.o vaatajate subjektiivsete tunnete kaudu.

MÜÜT ESTEETILISEST HOIAKUST

Dickie on põhimõtteliselt selle vastu, et rääkida mingist erilisest esteetilisest hoiakust, elamusest või tajust. Artiklis "Müüt esteetilisest hoiakust" (1964) võitleb Dickie kirglikult kõigi esteetiliste kunstiteooriate vastu, mis väidavad, et looduse ja kunsti vaatlemisel avaldub või aktiveerub inimese eriline esteetiline meel või et kunstiteoste suhtes tuleb võtta eriline esteetiline hoiak. Ta kritiseerib eriti 18. sajandi esteetikute seisukohta, et inimestel on olemas esteetiline meel (lisaks moraalsele meelega), mille abil nad tajuvad nii looduslikku ilu kui kunstiteoseid. Ent ka hilisemad filosoofid, kes ei jaga küll enam 18. sajandi filosoofide usku esteetilisse meelele, on Dickie meelest siiski ekslikul arvamusel, et kunstiteoste vastuvõtu puhul tuleb rääkida esteetilisest tajust ja esteetilisest elamusest. Dickie meelest on esteetiliste teooriate püüd postuleerida erilist esteetilist valdkonda, näiteks mingi spetsiaalse võimena, nagu maitsena või esteetilise hoiakuna, sügavalt

ekslük. Tema arvates pole mingit vahet nn esteetilisel ja tavalisel tajul.

Vaatame nüüd, missuguseid argumente kasutab Dickie näiteks Jerome Stolnitzi esteetilise hoiaku teooria kritiseerimisel. Esteetiline hoiak on Stolnitzi meelest "ükskõik millisele objektile ainult tema enda pärast osutatav huvitu ja sümpatiseeriv tähelepanu" (1960: 34). Esteetiline tähelepanu on siin defineeritud "huvitusena" (*disinterest*), mille all Stolnitz mõtleb igasuguste muude eesmärkide puudumist objekti suhtes.⁴

Dickie argument on, et huvitus näitab meile midagi retsiipiendi motiivide kohta, aga ei näita, mis on vastuvõtja tähelepanuaktis erilist. Kui kaks inimest kuulavad sümfooniat lindistust — üks selleks, et valmistuda muusika eksamiks, ja teine lihtsalt sellepärast, et muusikat nautida —, siis ilmselt on esimesel huvi selle suhtes ja teisel pole (tal puuduvad muud eesmärgid muusikateose suhtes). Aga muusikat ennast võivad nad kuulata täpselt samamoodi: mõlemad võivad tabada samu muusikalisi võtteid ja hinnata samu struktuure samadel põhjustel. Dickie kinnitab, et on vaid üks viis muusikat kuulata, samal ajal kui seda võib teha erinevatel motiividel. Dickie järeldus sellest on, et sellised mõisted nagu huvi ja huvitus ei erista vastuvõtmise viise. Lavastajale, kes istub teatrisaalis, mõeldes vaid sellele, kui palju etendus talle sisse toob, pole Dickie arvates mõtet ette heita, et ta ei vaata lavastust huvitult, vaid et ta ei pööra lavastusele üldse tähelepanu. Kunstiteose retsiipiendilt ei oodata mitte huvitust, vaid lihtsalt tähelepanu osutamist teosele. Dickie meelest pole aga mingit põhjust nimetada seda tähelepanu esteetiliseks hoiakuks, kuna kunstiteose tajumine ei erine sellest, kuidas me tajume kõiki teisi asju.

Ma arvan, et Dickie'l on õigus, et huvitus (kunstivälise huvi puudumine) ja huvi (mingite kunstivälise asjade vastu) tähistavad erinevaid motiive, *miks* me kunstiteosele tähelepanu osutame. Aga see ei tõesta veel, et pole erinevust selle vahel, kuidas me võtame vastu kunstiteoseid ja tavalisi asju. Pole ju tõsi, et me

⁴Täpselt samamoodi defineerib esteetiliselt hoiakut ka M. W. Rowe oma artiklis "Kunsti definitsioon". Kummalisel kombel pole Rowe aga pidanud vajalikuks J. Stolnitzi nime isegi mitte mainida. Ometi on Stolnitzi raamat esteetilisest hoiakust kõige tuntum töö sellel teemal.

kuulame muusikapala, mis meenutab kirikukellade helinat, samamoodi nagu tõeliste kirikukellade löömist. Kuigi mõlemal juhul me kuuleme midagi — kirikukellade helinat —, kannab kuuldu kunstiteoste puhul mingit tähendust. Kui me näiteks Arvo Pärdi helitöid kuulates tunneme ära kirikukellade resonantsi, siis ei ole me mitte ainult kuulnud midagi, vaid ka midagi mõistnud. Võib-olla märkab muusikateose kuulaja kirikukellalöögi omapära: et kõrv pole võimeline tabama, millal lõpeb ühe kellalöögi kõla. Spetsialistist interpreteerija mõistab ehk hoopis Pärdi tintinnabulistiili väljakutset tonaalsuse tähenduse ümberhindamiseks (Hillier 1997: 90).

Kunstiteost võtame me vastu teisiti kui tavalist asja. Teades, et tegemist on kunstiteosega, s.o et sellele artefaktile on kunstiteose tegija omistanud kunstiteose staatuse, võtavad vaatajad/kuulajad/lugejad selle suhtes erilise hoiaku, mis on määratud kunstipraktika konventsioonidega. Kas seda kunstiteose suhtes võetavat erilist hoiakut tuleks nimetada esteetiliseks hoiakuks, pole kindel. Kui mõiste “esteetiline hoiak” implitseerib ainult “huvitust”, siis ei pea ma seda väljendit kunstiteose retsiipiendi hoiaku iseloomustamisel kuigi õnnestunuks. Nõudes, et kunstiteost vaadeldaks huvitult, toetuvad esteetilised teooriad eelkõige Kantile, kes *Otsustusvõime kriitikas* (1790) vastandas huvituse praktilisele huvile, mille puhul asja tahetakse kasutada vahendina mingi eesmärgi (lõbu, kasu) saavutamiseks. Kunstiteose puhul tähendab huvitus seda, et hinnatakse asja esteetilisi omadusi ega huvituta sellest mingitel praktilistel kaalutlustel. Ent kui esteetilised omadused pole kunstiteoste jaoks obligatoorsed, siis ei saa kunstipraktikas olla ka nõuet, et kunstiteoste vastuvõtjal tuleb keskenduda esteetilistele omadustele.

Kaldun arvama, et see, mida kunstiteose retsiipiendilt oodatakse, kui ta taipab, et teatud artefakt on omandanud kunstiteose staatuse, pole mitte huvitu vaatlemine või lihtsalt tähelepanu, vaid kunstiteose vastuvõtmine kunstiteosena. Millal on aga kunstiteos meile antud kunstiteosena? Esteetiliste teooriate pooldajad väidavad, et kunstiteos on meile tabatav kunstiteosena siis, kui me

vaatleme teda huvitult, s.o ilma mingi muu teosevälise huvita⁵. Ent see on ülimalt naiivne arvamine, sest kunstiteosed pole lihtsalt asjad, mida me võime näha, kuulda või mõnel muul viisil tajuda.

KUNSTITEOS JA INTERPRETATSIOON

Selles, mis on kunstiteos, aitab meil selgusele jõuda Arthur Danto, kes püüdes lahendada *readymade*'ide mõistatust, hakkas huvituma küsimusest, mis eristab kahte väliselt sarnast asja, millest üks on kunstiteos ja teine ei ole. Danto vastus sellele küsimusele on laiali paljudes tema teostes (vt eriti 1964; 1981; 1997). Kõiki aspekte lühidalt kokku võttes võib öelda, et kunstiteose eripäraks on Danto järgi see, et kunstiteos (1) on millegi kohta; (2) visandab mingi vaatepunkti; (3) visandab selle vaatepunkti retoorilise ellipsi abil; (4) vajab interpreteerimist; (5) teos ja interpretatsioon nõuavad kunstiajaloolist konteksti.

Danto peamine tees on, et kunstiteos on *millegi kohta*, kuna tavaline asi ei ole (1981: 52). Kunst on alati kujutav (*representational*), mille all ta ei mõtle tingimata mingitele asjadele osutamist, vaid seda, et kunst annab alati edasi kunstniku viisi asju näha ja mõista. Kunstiteos on sageli kunstist endast, kunsti teooriast ja ajaloost. Kunstiteosed on enesele-viitavad, nad kommenteerivad iseennast. Mis eristab Duchamp' "Fontääni" tavalisest pissuaarist, on Danto meelest see, et Duchamp' kunstiteos on *millegi kohta*, "ta tõstatab kunsti enda sees küsimuse kunsti filosoofilisest loomusest" (Danto 1986: 16). Kunstiteosed on *millegi kohta* ja mõistmata, mille kohta nad on, ei ole nad meile tabatavad kunstiteostena. Oluline on märgata, et "mingi asi on kunstiteos alles läbi interpretatsiooni" (Danto 1986: 44).

Danto kunstiteooriat võib nimetada antiesteetiliseks. Tema arvamus on, et esteetilise elamuse mõiste pole mitte ainult kasutu, vaid ka "ohtlik", kuna see trivialiseerib kunsti, nähes selles vaid midagi, mis valmistab naudingut, selle asemel et näha selles tähendust (Danto 1986: XIV, 13). Sellise trivialiseerimise

⁵Missugused võivad olla need teosevälised huvid, mis panevad meid huvi tundma kunstiteose vastu, on Rowe näidanud artiklis "Kunsti definitsioon".

tulemuseks on, et luuletuse mõistmine võrdsustatakse selle nau-
timisega õigetel põhjustel. Erinevalt esteetilisest teooriatest, mis
arvavad, et kunstiteoste suhtes võetakse esteetiline hoiak — mi-
da tõlgendatakse kui “huvitust”, “psüühilist distantsi”, “nägemist
millenagi” (*seeing-as*) — leiab Danto, et kunstiteosed nõuavad
interpretatsiooni.

Nõustun Dantoga, et see hoiak, mille kunstiteose staatuse saa-
nud artefaktid retsipientidele ette kirjutavad, ei saa olla mitte es-
teetiline hoiak, vaid interpretatsioon. Kui me nüüd aga väidame,
et kohelda midagi kunstiteosena tähendab seda interpreteerida,
satume raskustesse. Sest kohe tekib küsimus, mis eristab seda in-
terpretatsiooni, mida kunstiteosed nõuavad, näiteks filosoofiliste
või teaduslike tekstide interpretatsioonist. Ma arvan, et erine-
vus peitub selles, et nii filosoofiliste kui teaduslike tekstide puhul
me interpreteerime autori väiteid või esitatud argumente ja and-
meid. Kunstiteoste puhul peame aga ütleva, mida nad kujutavad,
s.o mille kohta nad on. See, millest teosed on, ei ole taandatud
üksikutele propositsioonidele.

Anaüüsidest renessansi maale, näitas Erwin Panofsky, et kuns-
titeostel võib olla koguni kolm erinevat tähendustasandit ja sel-
leks, et kunstiteost kunstiteosena kohelda, peame olema või-
melised neid tähendusi interpreteerima. Esimesel tasandil on
interpreedi ülesanne identifitseerida kujutatud motiivid, mõista,
mida on kujutatud. Panofsky juhib tähelepanu sellele, et sel-
le äratundmine, mida on kujutatud, pole sugugi nii lihtne, nagu
esimesel pilgul võiks arvata. Tuues näiteks Franz Marci maali
“Mandrill” retseptiooni, näitab ta, mis raskused võivad olla fe-
nomeni tähenduse interpreteerimisel. Panofsky selgitab: “Kuigi
kõik teavad, mis mandrill⁶ on, siis selleks, et seda sellel pildil
“ära tunda”, peavad vaatajad olema tuttavad ekspressionistlike
kujutamismetoditega. . .” (1955: 53). Kuna tol korral, kui Marc
selle pildi maalits, oli ekspressionistlik maalitehnika veel täiesti
võõras, ei saanud kaasaegsed üldse aru, mida pildil oli kujutatud.
See näitab Panofsky meelest, et fenomeni tähenduse mõistmine ja

⁶Võõrsõnade leksikoni järgi on mandrill suure pea ja kõntsabaga
ahv; nina on punane, põsed sinised, tuharamõhnad osalt punased, osalt
sinised; elab Lääne-Aafrikas.

õige kirjeldamine nõuab kunstiteose kujutamispriiipidega tuttav olemist, teadmisi stiilist, milles teos on valmistatud. Panofsky väidab, et praktiliselt iga kunstiteose kirjeldus tähendab interpreteerimist. Juba siis, kui kasutatakse väljendeid “kivi”, “inimene” või “kalju”, tegeldakse interpreteerimisega, tõlgendades mingeid märke kui sümboleid.

Kunstiteoste interpretatsiooni teisel tasandil tegeldakse Panofsky meelest kujundite, lugude ja allegooriate interpreteerimisega. Sellel tasandil nõutakse interpreedilt teatud kirjanduslike allikate tundmist, võimet tunda ära, milliseid kujundeid, lugusid või allegooriaid on kunstnik oma teosesse põiminud. Panofsky peab siin muidugi silmas eelkõige renessansimaale, mida pole võimalik mõista ilma Piibli lugusid ja allegooriaid tundmata. Aga kujundeid, lugusid ja allegooriaid ei kohta me mitte ainult renessansimaalides, vaid ka paljudes teistes kunstiteostes, mida tuleb lugeda intertekstuaalselt, s.o koosmängus teiste tekstidega. Kolmandal tasandil, “sisemise tähenduse või sisu tasandil”, toimub kunstiteose kui terviku tähenduse interpreteerimine. Panofsky meelest väljendab iga kunstiteos kunstniku maailmavaadet ja interpreteerija ülesanne on see sõnastada.

Oluline küsimus on, mis paneb meid kunstiteoseid interpreteerima. Esteetilised teooriad, mis postuleerivad retsiipiendi esteetilisest hoiakut, jagunevad esiteks nendeks, mis arvavad, et märgates, et tegemist on kunstiteosega, tuleb selle suhtes võtta esteetiline hoiak, ja teiseks sellisteks, mis kinnitavad, et esteetiline hoiak on see, mis meid tabab (*happens to us*), kui me kunstiteosele õigesti läheneme.

Kui kunst on sotsiaalne praktika, milles teatud artefaktidele on kokkuleppeliselt omistatud kunstiteose staatus ja funktsioon, siis saab põhjus, miks me võtame kunstiteoste suhtes erilise hoiaku, olla vaid see, et me märkame, et mingile artefaktile on omistatud kunstiteose staatus ja tundes kunstipraktika konventsioone teame, et see tähendab, et seda tuleb interpreteerida kui kunstiteost. Järelikult peame selleks, et kunstiteoseid õigesti kohelda, märkama neile omistatud staatust. Aga kuidas me tunneme ära, et mingi artefakt on saanud kunstiteose staatuse? See on küsimus sellest, mis eristab kunstiteost tavalisest asjast. Dickie vastus sellele oli, et kunstiteostel on kunstiteose staatus. Samas ta aga vältis küsi-

must, milles see seisneb. Nägime, et siin sattus institutsionaalne kunstiteooria kimbatusse. Meie analüüs näitas, et ka kunsti institutsionaalne definitsioon eeldab, et öeldakse, mis on kunst.

Võib-olla oli neowittgensteiniaanlikul esteetikal õigus, et kunst on avatud mõiste, et selle mõiste kasutus muutub ja laieneb pidevalt. Ent see ei pea sugugi tähendama, et ühe kunstimaailma piires ei saaks öelda, mis on kunst. Kunstipraktikaid võib ju olla palju, nad võivad tekkida ja kaduda, eksisteerida ka kõrvuti. Mulle tundub, et neid "traditsioonilise esteetika" esitatud kunsti-definitsioone, mida analüütiline kunstifilosoofia nii väga nahutas, võiks vaadelda lihtsalt kui katseid öelda, mis on kunst kõigis eri kunstipraktikates. Kui unustada nende ambitsioon — defineerida kunsti igal pool ja igal ajal — siis on nad meile abiks erinevate kunstipraktikate identifitseerimisel.

Kirjandus

- Beardsley, Monroe C. 1976. Is Art Essentially Institutional? — *Culture and Art*. Ed. by L. Aagaard-Mogense. Nyborg and Atlantic Highlands
- Beardsley, Monroe C. 1982. Redefining Art. — *The Aesthetic Point of View: Selected Essays*. Ed. by M. J. Wreen and D. M. Callen. Ithaca: Cornell University Press, pp. 298–315
- Beardsley, Monroe C. 1983. An Aesthetic Definition of Art. — *What Is Art?* Ed. by H. Curtler. New York: Haven, pp. 15–29
- Carroll, Noël 1996. Dickie, George. — *A Companion to Aesthetics*. Ed. by D. Cooper. Cambridge, Mass. and Oxford: Blackwell, pp. 122–124
- Cohen, Ted 1973. The Possibility of Art: Remarks on a Proposal by Dickie. — *The Philosophical Review*. Vol. 82, pp. 69–82
- Danto, Arthur 1964. The Artworld. — *Journal of Philosophy*. Vol. 61, pp. 571–584
- Danto, Arthur 1981. *The Transfiguration of the Commonplace*. Harvard: Harvard University Press
- Danto, Arthur 1986. *The Philosophical Disenfranchisement of Art*. New York: Columbia University Press
- Danto, Arthur 1997. *After the End of Art: Contemporary Art and the Pale of History*. Princeton: Princeton University Press
- Davies, Stephen 1991. *Definitions of Art*. Ithaca and London: Cornell University Press

- Dickie, George 1964. The Myth of the Aesthetic Attitude. — *American Philosophical Quarterly*. Vol. 1, pp. 55–65
- Dickie, George 1974. *The Art and the Aesthetic. An Institutional Analysis*. Ithaca and London: Cornell University Press
- Dickie, George 1984. *The Art Circle. A Theory of Art*. New York: Haven
- Dickie, George 1997a. *Introduction to Aesthetics. An Analytical Approach*. New York/Oxford: Oxford University Press
- Dickie, George 1997b. Art: Function or Procedure–Nature or Culture? — *Journal of Aesthetics and Art Criticism*. Vol. 55, pp. 19–28
- Dickie, George 1998. Wollheim's Dilemma. — *British Journal of Aesthetics*. Vol. 38, pp. 127–135
- Hillier, Paul 1997. *Arvo Pärt*. Oxford/New York: Oxford University Press
- Kant, Immanuel 1790. *Kritik der Urteilskraft*. Berlin, Libau: Lagarde und Friederich. (*Werke*. (Akademie Textausgabe.) Bd. V. Berlin: de Gruyter, 1968)
- Kennick, William E. 1958. Does Traditional Aesthetics Rest on a Mistake? — *Mind*. Vol. 67, pp. 317–334
- Mandelbaum, Maurice 1965. Family Resemblances and Generalization Concerning the Arts. — *American Philosophical Quarterly*. Vol. 2, pp. 219–228
- Panofsky, Erwin 1955. Iconography and Iconology: An Introduction to the Study of Renaissance Art. — *Meaning in the Visual Arts*. Harmondsworth: Penguin Books, pp. 51–81
- Rowe, M. W. 1991. The Definition of 'Art'. — *Philosophical Quarterly*. Vol. 41, pp. 271–286 (Tõlge eesti keelde: *Akadeemia*, nr 8, 1998)
- Searle, John R. 1995. *The Construction of Social Reality*. London: Lane
- Stolnitz, Jerome 1960. *Aesthetics and Philosophy of Art Criticism*. Boston, Mass.: Riverside
- Weitz, Morris 1956. The Role of Theory in Aesthetics. — *Journal of Aesthetics and Art Criticism*. Vol. 15, pp. 27–35
- Wieand, Jeffrey 1981. Can There Be an Institutional Theory of Art? — *Journal of Aesthetics and Art Criticism*. Vol. 39, pp. 409–417
- Wittgenstein, Ludwig 1958. *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations*. 2nd ed. Oxford: Blackwell
- Ziff, Paul 1953. The Task of Defining a Work of Art. — *The Philosophical Review*. Vol. 63, pp. 68–78

MARGIT SUTROP (sünd. 1963) lõpetas TRÜ ajakirjandusosakonna 1986. aastal. Kaitses magistritöö filosoofias Tartu ülikoolis 1991. aastal. Aastatel 1992–1997 täiendas end Oxfordi, Oslo ja Konstanzis ülikoolis. 1997 kaitses Konstanzis ülikoolis filosoofiadoktori kraadi filosoofia erialal. Töö teemaks oli “Fiktsioon ja kujutus. Kirjanduse antropoloogilisest funktsioonist”. Praegu töötab Konstanzis ülikoolis praktilise filosoofia õppetooli juures. Käsil on monograafia Adam Smithi moraalsete tunnete teooriast. Margit Sutropilt on *Akadeemias* varem ilmunud artikkel “Mis on fiktsioon?” (nr 2, 1996, lk 292–305).

KUNSTI DEFINITSIOON

M. W. Rowe

Tõlkinud Anu Oja

Sõjajärgsetes katsetes anda üldist kunstikäsitlust on püütud eemaldada Kanti ja Schopenhaueri traditsioonilistest lähenemisviisidest. Enim arutletud teooriates on katsutud näidata, et kunsteos on kas sümbol või moodustab osa sümbolite süsteemist (Langer, Goodman); või et teda on võimalik identifitseerida tema kohta järgi sotsiaalses institutsioonis (Danto, Dickie); või siis, et üldine seletus kunsti loomusest ja eesmärgist ei ole üldse võimalik (Weitz, Kennick). (Langer 1976; Goodman 1969; Danto 1964; Dickie 1974; Weitz 1956; Kennick 1958.) Siiski, 1970. aastate algusest saadik on Roger Scruton (1974, eriti lk 134–157) püüdnud teravdada traditsioonilist kunsti käsitlemist esteetilise hoiaku kaudu ning kahe värske raamatu ilmumine, millest üks on Michael Mitiase kirjutatud ja teine tema toimetatud,² näitavad huvi üldist tõusu selle mõiste vastu. Selles töös püüan ma esteetilise hoiaku ideed veelgi edasi arendada, pöörates eriti tähelepanu ühele kesksetest takistustest, mis on tänini esteetilise hoiaku teooriaid

The Definition of 'Art'. — *The Philosophical Quarterly*. Vol. 41. No. 164. July 1991, pp. 271–286.

©The Philosophical Quarterly 1991

¹Ma sooviksin tänada järgmisi inimesi käesoleva töö kavandite kohta tehtud kriitiliste märkuste eest: Marie McGinni, kadunud Flint Schieri, *The Philosophical Quarterly* anonüümset kirjasaatjat ja Yorki Ülikooli filosoofiaosakonna õppejõudude/doktorantide seminari liikmeid.

²Mitias 1988; ja *Aesthetic...* 1988. Loomulikult on selle probleemi kohta palju kirjandust; et leida täielikku bibliograafiat, vaata Dziemi-dok 1988.

tõkestanud — rollile, mida propositsioonilised uskumused ja isiklik kogemus võivad mängida meie kunstihinnanguis.

Esteetiline hoiak ei ole tunne ega emotsioon (kuigi ta võib mõlemat esile kutsuda), vaid pigem tähelepanuviis või nähtud, kuulud või — vähemal määral — kombatud objekti kontemplatsiooni viis. Me peame neid meeli esteetilisteks, sest nende objektidel on *osad* ja teatud sisemine kompleksus³. Seetõttu on kujutlusvõime päris algusest peale otseseoses selliste objektide tajumisega ja roll, mida ta mängib nähtu kujundamisel ja korraldamisel, tuleb ilmsiks, kui me vaatleme mitmemõttelisi ku-

jundeid. Kujundit võib näha ülevalt vaadatud püstise

püramiidina või samalt positsioonilt nähtud ümberpööratud püramiidina. Aspekti muutes ei muutu punktid füüsiliselt ja tundub enesestmõistetav oletada, et see, mis muutub, on meie kujutlusvõime poolt neile antud tõlgendus. On päris selge, et fenomen “nägema nagu” või “kuulma nagu” nõuab tajutava objekti teatud keerukusastet.⁴

Siit tuleneb kaks tähtsat järeldust. Esiteks võimalus, et kunstiteostel võib olla kujutus- [*representational*] ja väljendusjõudu. Üksik punkt ei saa moodustada kaarti, ta võib muutuda vaid üheks kaardi osaks, kui ta on ruumilises vahekorras vähemalt veel ühe punktiga⁵. Just sel põhjusel ei saa üks ulatuseta amorfne aisting, näiteks millegi maitse või lõhn, midagi kirjeldada ega (mitteloosulikult) kujutada. Teiseks, kuna esteetilise objekti osad organiseeritakse kujundeiks intellekti poolt, võib neid mõjutada sellega, mida meile öeldakse või näidatakse. Järelikult võib õigel ajal ja õiges kohas tehtud kriitiline märkus või žest tegelikult muuta selle

³Scruton hakkab sellelaadset käsitlust visandama raamatus *Art and Imagination* (Scruton 1974: 156).

⁴Selles lõigus toodud näide on ruumilise ulatuvusega, kuid mitte iga asi, millel on selline keerukus, nagu mina silmas pean, ei ole ruumiline; näiteks suulise kirjanduse teosed, vaimsed kujutised, muusika ja võrrandid. Idee kaitseks, et muusika siiski hõlmab tõelist ruumimõistet, vaata Scruton 1979: 81–82.

⁵Sel moel selle näitamise eest, et kirjeldusel [*depiction*] peavad olema osad, olen ma tänu võlgu J. P. Heawoodile.

struktuuri, mida me näeme ja kuuleme: kus me kunagi kuulsime ühte nooti esimese fraasi viimase noodina, kuuleme seda nüüd teise fraasi esimese noodina; kus me ükskord nägime pildil parti, näeme nüüd küülikut ja nii edasi. Just see tunnus tagab võimaluse mõistuspäraselt vaielda isegi mittekujutava kunstiteose kvaliteedi ja loomuse üle nii, et meil on võimalus vähemalt oma vestluskaaslane enda poole võita. Kui kõne all on kujutav kunst, oleks loomulik loota, et kriitiline diskussioon tegeleks ka teose ja sellel kujutatava olukorra vahekorraga.

Võib-olla oleks liialdus väita, et lõhnadel ja maitsetel pole eri aspekte või et väljenditel “maitseb nagu” ja “lõhnab nagu” pole kasutust. Pealegi on ju olemas sellised asjad nagu omandatud maitset ja professionaalsed teedegustaatorid ja me veel küsime, kas inimesed ei märka juustusaia hallitanud järelmaitset või veini metalset teravust. Kuid kahtlemata on tõsi see, et veendumuste ja interpreteerimise ulatus on palju enam piiratud. Moore'i järgi ütles Wittgenstein: “‘Te võite öelda rohkem’ siis, kui arutate, kas lillede voodisse seadmine on ‘ilus’, kui arutades, kas sirelilõhn seda on” (Moore 1978: 86), ja tundub täiesti ebatõenäoline, et kriitiline märkus võiks kaasa tuua *Gestalt*'i, mis struktureeriks ümber lõhna või maitse, sellisel viisil nagu see võiks ümber kujundada nähtut või kuuldot. Järelikult kipuvad vaidlused selliste lihtsate omaduste üle keskendumata millelegi muule kui nende seesmistele [*intrinsic*] kvaliteetidele — nii-öelda nende *mis-usele* [*whatness*] — nimelt millelegi, mida on võimalik argumentidega kontrollida, nimelt nendega seotud assotsiatsioonide ja nende päritolu fantaasiarikkale realiseerimisele. Lemmikvärvide üle arutlemine ja muu selline kipub pigem pöörlema selle ümber, mida nad meile meenutavad — see on Vahemere värv, see on sügiseste lõkete lõhn — kui intentsionaalsete objektide endi ümber, mis tunduvad liiga vormituna normaalse kriitilise retoorika jaoks⁶.

⁶Sõna “objekt” vältimatud kolmedimensioonilised konnotatsioonid on antud juhul eriti ebaõnnestunud. Mõnes mõttes on lõhnad ja maitset otsestele aistingutele palju lähemal kui esteetiliste meelte intentsionaalsetele objektidele.

Ka tähelepanu mõiste nõuab mõningat analüüsi. Võib eristada kaht tüüpi tähelepanu. Esimese põhjustab tahteakt, seega on ta miski, mida mina *teen*; teine on miski, mis *minuga juhtub*, kui ma satun objekti huvisfääri [*when I am caught up in the interest of an object*]. Esteetikas huvitab meid teist tüüpi tähelepanu, mida ma nimetan edaspidi kütkestatuseks [*absorption*]. Ideaalne kunstiteos on selline, mis suudab meid täielikult kütkestada, nii et me vaim ei uita kunagi ringi ega pea endale meelde tuletama sellele tähelepanu pöörata. Sellega ei taha ma öelda, et parimad tööd meid silmapilkselt kütkestaksid, või et need, mis seda teevad, oleksid parimad. Otse vastupidi, Shakespeare ja hiline Beethoven nõuavad tihti kõvasti kõigepealt esimest tüüpi tähelepanu ja peale selle nii mõnigi kord vaevarikast tööd õigele kriitilisele arusaamisele jõudmiseks, enne kui hakkavad tasuma meie pingutusi teist tüüpi tähelepanu näol. Teisalt jälle, odav muusika ja kerge ilukirjandus, mis on kokku pandud täiesti tuttavatest stiilivõtetest, on enamikule meist kohe vastuvõetavad, kuid erinevalt parematest kunstiteostest ei suuda nad kordumisel meie tähelepanu enam haarata. Kunstiteose kvaliteedi määramki ära nii tema *kestvus* kui ka pakutava elamuse intensiivsus, kusjuures kestvus on tunduvalt tähtsam tegur.

Kütkestatust peab eristama tahtmatust kütkestatusest, olukor-rast, mis tekib näiteks siis, kui me ei suuda oma pilku eemale kiskuda lausa jäledast fotost. "Tahtmatu" tähendab, et ma olen kütkestatud *vastu* omaenda tahtmist — see on patoloogiline, irratsionaalne, sundiv —, kuna esteetilisel juhul on mu kütkestatus küll tahtmatu, kuid mu tahe ei ole selle vastu. Foto puhul võib mu tahe olla õudusest liiga halvatud, et lasta mul tegutseda nii, nagu ma tahaksin, kuid esitatud küsimustele: "Kas te oleksite parema meelega kõrvale vaadanud? Kas te meelsamini ei vaataks seda uuesti?" oleks mu vastus mõlemal juhul "Jah". Esteetilisel juhtumil oleks mu vastus mõlemal juhul "Ei", sel suurepärasel põhjusel, et seda tüüpi kütkestatus mitte ei põhjusta, vaid tegelikult ise *ongi* üks naudingu vorme. Selles mõttes teeb Scruton terase tähelepaneku märkides, et nauding ja esteetiline hoiak on sisemiselt seotud, ja et me ei mõistaks inimest, kes väidab, et ta on tihti kogenud seda hoiakut, kuid pole seda siiski nautinud (Scruton 1979: 112).

Empiirikud kipuvad naudingut pidama aistinguvormiks, kuid see seisukoht on õõnestatud raskustest: kas sellised tunded ei juhiks meid mitte eemale nauditavast tegevusest? Kui nauding on aistingu- või tunde vorm, kas poleks siis täiesti mõttekas küsida, kas me seda naudime või mitte? On see vaid kontingentne tõsiasi, et golfimängurõõme ei saa asendada kabemänguga? Ja nii edasi. Ryle'i tähelepanu analüüs (mille ma visandasin⁷), ei vasta mitte ainult nendele probleemidele, vaid annab vastuse ka küsimusele, mis Anscombe'i väitel pani Aristoteelse ainult lalisema, nimelt "Kuidas saab nauding olla nii identne tegevusega kui ka erineda sellest tegevusest, millest tuntakse naudingut?" (Anscombe 1958: 77). Kütkestatus on midagi ülemat nauditavast tegevusest ja siiski tagab tema transparentsus nii selle, et ta ei kisu meid nauditavast eemale, kui ka selle, et üht liiki tegevuse nautimine on loogiliselt kõigi teiste tegevuste nautimisest erinev psühholoogiline seisund.

Loomulikult võin ma panna esimest tüüpi tähelepanu — tahtliku tähelepanu — mis tahes objektide kohta käima, kuid kuna see hoiak ei ole iseendast nauditav, oleks see vaid siis mõistlik, kui seda kasutatakse mingi tulevase rahulduse saamise vahendina. Siiski ei saa ma süveneda lihtsalt millesse iganes, nii nagu ka otsustada kellestki sisse võetud olla või kedagi armastada. See-ga, loomingulise edu märk, mis teeb kunstijobektide kavatsusliku valmistamise arusaadavaks, on sellise objekti valmistamine, mis võiks kellegi tähelepanu sobival moel kōita⁸. Cavell sõnastab seda nii:

[Te ei saa] lihtsalt mille üle tahes mõtiskleda või hinnata mida iganes või kütkestuda millest iganes: see, et kunstijobekt on sobiv tähelepanu hoidmiseks, kontemplatsiooni võimaldamiseks, [...] määrab samavõrd ära kunsti loomuse, kunsti kriteeriumid (see, mida meie hakkame nimetama "kunstiks" ja "kunstikriitikaks") kui see, mis on paslik istumiseks, määrab ära selle, mida me hakkame nimetama "tooliks" ja "tooli parandamiseks". ... Et teatud kontekstis on võimalik "mitte millegi ja kõige" üle ... mõtiskleda ... võib olla tōsi (kuigi me võime pūida mõtiskleda kortsus taskurāti üle või küt-

⁷Vt Ryle 1969. Ma olen võlgu ka T. Penelhumile (1964).

⁸Argumendi, mis näitab, et millegi tegemine on ainult siis mõttekas, kui ka ebaõnnestumine pole välistatud, leiab Rowe [ilmumas]

kestuda nõõpnõelast — ma ei ütle, et ei *saaks*). Minu seisukoht on vaid, et kus on vaja mingit erilist konteksti, peab see olema oletuslik ja kujuteldav. (Cavell 1979: 210–211.)

Ma eeldan, et Cavell peab siin silmas seda, et nõõpnõel või kortsus taskurätt võivad meid küll kütkestada, kuid ainult mingi laiema esteetilise konteksti raames või siis muudel kui esteetilistel põhjustel. Aga mis eristab esteetilist huvi kõigist teistest? Traditsiooniliselt on mingi objekti kontemplatsioon esteetiline juhul, kui objekti käsitletakse “eesmärgina iseeneses”. Lubage mul selgitada seda mõistet, arvestades kuut rühma aluseid pildi kontemplatsiooniks, mis ei kohtle oma objekti esteetiliselt; ma arvan, et meil on raskusi esteetilisest motivatsioonist arusaamisega, sest me ei ole mitte-esteetilisi aluseid küllalt teravalt fookusse võtnud. Järgnevalt esimene rühm:

- (I) (a) Ma kirjutan siin kujutatud lossi ajalugu ja mind huvitab, kas tal oli pildi maalimise ajal langevõre.
 (b) Ma kirjutan raamatut Michelangelo homoseksuaalsusest ja see on üks tema pilte.

Näites (a) on mu huviobjekt *loss ise* ja maal on vaid üks viis teiste seas info saamiseks mu tõelise huviobjekti kohta. Sõjaajaloolasena huvitavad mind samavõrra ka plaanid, dokumendid, kirjad ja teised esteetilise väärtuseta asjad, milles leidub infot lossi kohta, mis ei pruugi aga huvitada seda, kes on haaratud pildi esteetilisest kvaliteedist. “Hea infoallikas nii- ja niisuguse lossi kohta” ja “hea maal” *tout court* pole selgesti üks ja sama asi. Näites (b) olen ma pildist huvitatud ainult niivõrd, kui ta annab infot Michelangelo kohta; järelikult on pilt vaid *vahend* avastamiseks midagi mu tõelise huviobjekti kohta; kuigi see näide nõuab mõne üsnagi kahtlase teose sisust lähtuva järelduse tegemist kunstniku psühholoogia kohta, mida (a) ei nõua. Täitsa võimalik, et parimaks infoallikaks Michelangelo homoseksuaalsuse kohta osutub üks tema viletsamaid maale või hoopiski mitte maal, ja me peaksime eeldama, et biograaf *qua* biograaf oleks huvitatud rohkem sellest kui tema meistriteostest, kuigi arvatavasti köitis biograafi tähelepanu esmalt siiski Michelangelo kunstnikukuulsus. Nii (a) kui (b) puhul ei saa piltide vaatamine kuidagi asendada vaadet tõelisele

Kunsti definitsioon

lossile sajandeid tagasi või laiemat kontakti Michelangelo, tema töö ja *milieu*'ga.

Siinkohal toon ära veel neli põhjendust, mis võiksid õigustada mitte-esteetiliselt kontemptsiooni:

- (II) (c) Seda pilti kahjustas naisõiguslane (ja naisõiguslased pakuvad mulle huvi).
- (d) See pilt on väärt tervet varandust.
- (e) See pilt on pimesi maalitud.
- (f) See pilt oli asitõend kuulsal kohtuistungil.

On märkimisväärne, et neil neljal on üks ühine joon (a) ja (b)-ga, nimelt kui tõestatakse kahtlusevarjuta, et tegemist ei ole mitte *selle* pildiga, mida naisõiguslane kahjustas, või et too pilt ei ole väärt tervet varandust, kaotaksid vaatajad paugupealt huvi. Arvatavasti jätaksid pildi uurimise samamoodi sinnapaika nii ajaloolane, kes avastab, et pildil olev loss ei olegi see, millest tema kirjutab, kui ka biograaf, kes avastab, et pildi autor ei olegi Michelangelo.

Siiski, kujutlegem inimest, kellele on jäänud mulje, et *Edmund Ironside*'i on kirjutanud Shakespeare ja kes on on meile rääkinud oma siirast imetlusest selle näidendi vastu, tema karakterimis-sügavuse, dramaatilise ühtsuse, mõtteavaruse ja muu tõttu. Kui selline inimene lõpetaks otsekohe lugemise, saades teada, et tegelikult on antud näidendi kirjutanud hoopis üks Shakespeare'i kaasaegseid, oleks meil alust väita, et ta kas valetas või lasi end alt vedada oma imetluse osas. Normaalne oleks eeldada, et ta ei laseks end sellest infost häirida ja jätkaks lugemist ("Nojah, aga hea on ta igatahes. . .") ja me ootaksime lihtsalt väikest segadust ning hämmeldust enne lõpetamist, kuid alistunult raamatu kõrvalle lükkamine ilma pikema jututa lubab oletada midagi kahtlast. Eksituse ilmsiks tulemine *võis* põhjustada kujutlusvõime teatud hõrenemist või muud säärast, kuid selliseid seletusi mõistetakse tavaliselt jõuetute pingutustena tagantjärele asja mõistuspäraseks muuta.

Loomulikult võib minu algset soovi kunstiteosest elamust saada kergesti ergutada tema päritolu kohta uskumuse tekkimine. Näiteks kui mõni usaldusväärne isik veenab mind, et Shakespeare kirjutas *The Two Noble Kinsmen*, piisaks sellest täiesti, et panna mind köidet raamatukoguriulilt alla võtma. Seda tegu motivee-

rivad teatud mõistlikud induktiivsed uskumused, mis on seotud faktiga, et enamik Shakespeare'i teoseid, mida ma olen lugenud, on huvitavad ja kütkestavad ja et enamik sama isiku eelnevaid soovitusi on osutunud hästi põhjendatuks. Kuid nende uskumuste kinnitamiseks pean ma teatud hetkel *neist* juhendumise kõrvale heitma ja kogu oma tähelepanu *tekstile* pöörama. Kui nii toimub, saavad mu eelnevad uskumused kinnitust ning mu töö tasutud esteetilise naudinguga. Kui seda ei juhtu, võin ma teha otsuse — kuna Shakespeare pole tavaliselt mitte ainult hea, vaid ka keeruline —, et ma ei ole “tabanud asja tuuma”, pole sisust õigesti aru saanud, olen mõnest tähtsast vihjest üle libisenud, mõnda kesket kõnet valesti mõistnud ja nii edasi. Kui ma teksti kallal kõvasti vaeva näen, teda mitu korda üle lugedes, asjatundjatega arutades ning etendusi vaadates, aga teda *ikkagi* hindamisväärseks pidada ei suuda, jätan ma ilmselt asja pooleli, tundes, et minus ei suuda ta iialgi esteetilist huvi äratada.

“Ma loen seda, sest see on Shakespeare'i kirjutatud” võib samuti viidata mitmele teisele motiivile. Näiteks et mind on kästud kõiki Shakespeare'i teoseid lugeda või et ma tahan (õigustatult) uhkeldada, et ma olen kõike lugenud, või et ma tahan kirjutada tema biograafiat või homme sooritada tema teoste kohta eksamit. Nii asetatult ei ole need motiivid esteetilised, kuigi selliste projektide mõistmine sõltub teiste inimeste esteetilise elamuse hinnanguist. Teisest küljest, kui ma loen näidendit sellepärast, et ma usun, et Shakespeare on enamasti ikka hea, või sellepärast, et mu sõbrad on mulle seda soovitanud, siis ennetab selline esialgne huvitüüp mu tõelise esteetilise huvi ja muutub tema parasiidiks. See tahtlik tähelepanu ei ole veel esteetiline huvi — esiteks sellepärast, et ta on üpris kokkusobiv olemisega tüütu ja teiseks sellepärast, et seda tüüpi tähelepanu vastupidiselt tõelisele esteetilisele huvile on mõistetav vaid mingi tulevase rahulduse saamise vahendina. Tõelist esteetilist huvi pean ma omal moel täiesti mõistuspäraseks ja ennastseletavaks.

Kahtlemata on (c)–(f) näidetes mingil määral mõeldud ka esteetilisele kvaliteedile; põhiline, mis pakub tervet varandust väärt pildi vaatajale huvi, on püüd endale aru anda, *miks* ta on nii kallid; keegi ei oleks huvitatud pimesi maalitud pildist, kui see oleks

vaid mõttetu värviline plötserdis ja mida parem on naisõiguslase rikutud pilt, seda suurem on meie kuratlik soov näha tagajärgi.

Huvi, mis on tingitud ainult objektile omistatud kummalisest või ebatavalisest loost, ei ole esteetiline, kuid huvi, mis on põhjustatud tema veidrast või tavatust välisusest, on. Tõepoolest, nagu Bacon on täheldanud: "Ei ole olemas sellist erakordset ilu, millel ei oleks proportsioonis mitte midagi võõrastavat" (Bacon 1906: 129). Beethoveni kvarteti *Cis*-moll skertso lõpu *sul ponticello* osa ja Haydni "Päikesetõusu" kvartett (*op.* 76 nr 4) menueti trio osa võlu seisneb nende omapärasuses ja ma kuulan neid sageli vaibumatu huviga. Kuid teatavasti tüütab kõik uudne väga kiiresti ära ja sellepärast, et veidrus ja kummalisus ei suuda sageli huvi ülal hoida, kiputakse neist vähe lugu pidama. Ära näinud mõned Arcimbardo puu- ja juurvilja kompositsioonid ja kuulnud Albrechtbergeri *concerto*'t parmupillile ja mandorale, on mu uudishimu rahuldatud ja mul ei ole enam erilist soovi nende või nendesugustega kohtuda.

Kolmas põhjenduste rühm:

- (III) (g) Ma arutlen, kas ta on piisavalt suur, et katta mu seinaseifi.
(h) Ma püüan otsustada, kas raam on väärtuslik.

Nagu (a) ja (b) puhul, on ka need mõtisklused põhjustatud soovist hankida infot, kuid antud juhul pigem füüsilise objekti kohta ja praktilistel kaalutlustel kui selle kohta, mis võiks rahuldada akadeemilist uudishimu. Põhjendus, miks ma vaatan pilti (selle asemel et näiteks välja selgitada raami esialgne maksumus) seisneb selles, et ma pean lihtsalt vaatamist parimaks ja mugavaimaks viisiks vajaliku info hankimisel. Nagu kõikide info saamiseks kavandatud tegude puhul lakkab motiiv töötamast niipea, kui info on käes. Kui ma olen ära näinud, milline on rikutud pilt või näinud, et lossil on langevõre või et maal on liiga väike, et katta mu seinaseifi, kaotan ma huvi nende vastu. Soov infot saada selgitab, miks te vaatate; aga see ei seleta, miks te jätkate vaatamist, kui info on käes.

Neljas põhjenduste rühm:

- (IV) (i) Selle Rembrandti töö uuesti nägemine viib mind tagasi sõjaeelsesesse Pariisi, kus ma teda esmakordselt nägin.

(j) See loss meenutab mulle lossi, kus ma eelmisel aastal viibisin.

(k) *Guernicat* me nägime oma mesinädalatel; millal iganes ma seda näen, mõtlen ikka, kuidas oleks võinud minna, kui me poleks lahku läinud.

Nagu kõik eelnevalt toodud põhjendused, nii sobivad ka need esteetilise huviga üsna hästi kokku, aga kui nad on vaatamise *ainupõhjenduseks*, ei ole nad esteetilised. Juhul kui kunstiteosest huvitumise ainsaks põhjenduseks on see, et ta kutsub esile või põhjustab meeldivaid mälestusi, siis ei kohelda teost eesmärgina iseeneses: olles oma ülesande täitnud, muutub uueks kütkestavaks jõuks meenutamine ja pildile pööran ma parimal juhul vaid minimaalset tähelepanu. Sama kehtib ka mõtiskluste ja fantaasiate kohta, mis on küll teosest alguse saanud, kuid millel on vähe pistmist selle sisuga. Kütkestudes pildi asemel oma mõtetest, katkeb esteetiline motiveeritus.

Viies rühm põhjendusi:

(V) (l) Libiido nõrgenedes vaatan ma alati seda pilti.

(m) Isu tõstmiseks vaatan ma lihtsalt kokaraamatu illustratsioone.

(n) Kui ma kuidagi jookksma minna ei viitsi, vaatan ma neid vastikult rasvaste meeste pilte.

Siin nagu ka eelmise rühma puhul on kontemplatsioon vaid mõne muu tegevuse — seksi, füüsilise tegevuse või söömise sissejuhatuseks. Porno pornograafiana vaatamise mõte seisneb suguiha tõstmises, mille loomulik tagajärg on seks. Kui algele vaatamise aktile ei järgne seks (nagu tavaliselt juhtubki), siis tuleb seletusi otsida sotsiaalsetest või isiklikest piirangutest, partneri vastumeelusest või ükskõik kust. Pornograafilised fotod või joonistused on tõeliste naiste viletsad *asendajad*, mis väga efektiivselt takistavad suguihal jõuda oma normaalse eesmärgini, kui välja arvata masturbatsioon, mis on iseenesest vilets asendaja. (Tõeliste naiste eelistamine pornograafilistele piltidele ei nõua sellist psühholoogilist seletust, nagu pornograafia eelistamine nõuab.) Siiski, esteetilisel huvil puudub vaatamisest või kuulamisest kõrgem eesmärk, mida takistab sunnitus vaadata objektide representatsioonide nende endi asemel: Van Goghi maali *Kartulisööjad* ei saa pidada

süingete talupoegade nägemise viletsaks asendajaks, kui neid ka leiduks.

Viimane rühm:

(VI) (o) Selle pildi maalis minu esivanem.

(p) See pilt on minu oma.

(q) Sellel pildil on minu maja.

Kõik need põhjendused on seotud isikliku uhkusega, kuid erinevalt uudishimust või esteetilisest huvist on uhkus mingi muu väärtusvormi parasiit. Et seda tunnet mõista, on meil vaja teada, *miks* inimene tunneb uhkust selle üle, mida ta näeb. Vaja on kahte tingimust: esiteks objektil peab olema mingi side inimesega, kes tunneb seda emotsiooni ja teiseks peab ta seda *hindama*. Tavaliselt on pildi üle uhkuse tundmise põhjuseks tema esteetiline kvaliteet, kuid uhkust võib tunda ka esimeses kahes rühmas nimetatud põhjendustel. Järelikult, kui te avastaksite, et see pilt ei ole teie oma või et mõni põhjendustest (a)–(f) oli vale või põhines valedel, siis huvi kaob, kui just mõni teine motiiv (näiteks saamahimu) tema asemele ei tule.

Need mitte-esteetilise vaatamise põhjendused jagunevad kaheks. (Ma ei arutle kuuenda põhjeste rühma üle enam pikemalt, sest see on erijuhtum.) (I)–(III) rühmas ajendas vaatajat teadmistejanu — kuidas objekt välja näeb, mida on kujutatud, kes on kunstnik või midagi muud sellega seonduvat. (IV) ja (V) rühmas tegeles vaataja mõne teise tegevuse — fantaseerimise, meenutamise, söömise, seksi, jooksmise — sissejuhatusega. On selge, et mõlemal juhul kohtleb vaataja pilti *vahendina* mingi (kas praktilise või puhtalt tunnetusliku) eesmärgi saavutamiseks ja et mingil hetkel, kui ta on saanud, mida tahtis, pole tal enam pilti vaja. Kuid millegi vaatlemine eesmärgina iseeneses nõuab, et kuni püsib huvi, ei saa ilma objektita läbi ajada. Tegelikult pole see muud kui tautoloogiline tõde, sest kui ma olen huvitatud *pildist*, siis — välja arvatud eriolukorras — mu huvi pildi vastu möödub ainult juhul, kui mu huvi möödub, kuid kui ma olen huvitatud ainult sellest, mida on kujutatud, kes on kunstnik, mu oma praktilistest kaalutlustest, fantaasiatest jne, siis võib mu pildivaatamise huvi kaduda, jätkates aga *täpselt nendesamade* praktiliste plaanide jne üle juurdlemist. Järelikult pole need kaks punkti, mida ma es-

teetilise hoiakuga seoses mainisin, nimelt et vaadeldav objekt on eesmärk iseeneses ja et objekti kantud hoiaku esteetilise väärtuse määrab ära selle hoiaku jõud ja kestvus, teineteisest lahus, vaid ainult ühe idee kaks tahku. Millegi kontemplatsiooni eesmärgina iseeneses hakkab ma nimetama "huvitaks" hoiakuks.⁹

Kuigi uskumuste *soetamine* ei puuduta esteetilist motivatsiooni, mängivad uskumused, mida ei ole esteetilisest objektist lihtsalt võimalik välja lugeda, siiski olulist osa, kindlustades objekti õigesti kogemise. Mõelgem näiteks *Hamleti* etenduse vaatamise peale. Et seda õigesti mõista, on vaja teada paljude vananenud sõnade tähendust (*romage, fardel, bodkin* jne) ja ka seda, et mõnda sõna (*let, jump*) ei ole kasutatud nende tänapäevases tähenduses. Samuti on vaja ajaloolist informatsiooni selle kohta, kuidas suhtuti Elizabethi ajal üleloomulikkusesse, Olemise Suurde Ahelasse, milline oli toonaste Prantsuse pistrikuküttide reputatsioon ning 17. sajandi alguse teatrikompaniide saatus ja palju muud. Isegi inimene, kellel on olemas kogu see info ja vajalikud oskused, ei pruugi ikkagi aru saada tegelaste motivatsioonist, kujundlikest mallidest, dramaatilisest paratamatusest ja ironiast, sügavamatest temaatilistest seostest, aga nüüd on juba küllalt öeldud, et näidata, et *Hamlet* on midagi palju enamat kui häälikute või trükkivärvi muster — enamat kui tema ilmsete iseärasuste summa —, ja selleks, et mõista, mis ta on, on vaja teadmisi, oskusi ja kujutlusvõimet.

On võimalik ette kujutada olukordi, kus ajalooline informatsioon on veelgi tähtsam: kus isegi on vajalik ühte tööd teisest eristada. Kohandagem ühte Kendall Waltoni näidetest: kahel skulptuuril võivad olla küll täpselt ühesugused välised tunnused, ent üks neist võib olla enam kui elusuurune Rooma senaatori büst, samal ajal kui teine on allpool õlgu julmalt katkestatud albiinohiiglase elusuurune mudel (Walton 1970: 345). Ainult ajalooliste tõendite abiga saame öelda, kelle ilmes on rahulik stoitsism ja kellel koomiline kurbus; kumb töö on uudne, teravmeelne ja groteskne ja kumb on mahe, tasakaalukas ja läbini konventsionaalne. Kahtlemata hakkab teadmine, mis on mis, meie suhtumist, elamust ja

⁹"Huvitus" on muidugi üks Kanti nõudeid esteetilisele otsustusele. Vt Kant 1973: 43–44.

hinnangut kõvasti mõjutama ja see kinnitab, et meie teose päritolu kohta käivate väljastpoolt tulnud uskumuste omaksvõtmine on üsna petlik ja selleks, et näha, kas meie hoiak on huvitu, peab neid muutma. Võib-olla on see tõsi, et ajaloolane kaotab huvi lossipildi vastu, kui selgub, et see on ebatäpne või on üldse tegu mõne teise lossi pildiga, kuid samamoodi kaotab ka inimene, kes hindab tänapäevaseid veidrusi rohkem kui rooma raidkunsti, huvi selle vastu, mida ta vaatab, kui talle selgeks tehakse, et ta valet taiest vahib. Analoogiliselt, kui *Edmund Ironside*'i lugejale seletatakse, et see on vaid järjekordne Victoria-aegne poeetilise draama katsetus, ei saa me päris kindlad olla, et lugemise katkestamine tähendab teesklemist või enesepettust, sest nüüd võiks ta ju täiesti õigustatult tunda, et see näidend on vaid üks ebaoriginaalne, tahtlikult vanamoodne pastišš.

Väide, et ajaloolised tegurid määravad ära selle, milline teos on, erineb üsna palju väitest, et pole võimalik teha vahet teose hindamisel kunstiteosena või siis ajaloo toote või ajaloolise tõendina. Pöördugem veel kord *Hamleti* poole; pidades teda pigem esmaseks allikaks Tudorite aja kohta kui teisejärguliseks allikaks Taani kohta pimedal keskajal. Kui ajaloolast huvitavad ainult 1600. aasta paiku aset leidnud sündmused,¹⁰ siis peab ta teadma mõningaid fakte *Hamletist* enne, kui ta sellest teosest huvituda suudab. Ta peab uskuma, et see kirjutati 1600. aasta paiku (või et tal on mõni teine otsene seos selle aastaga) ja et ta sisaldab *uut* kasulikku infot selle perioodi kohta. Enne kui ta tekstist mingit kasu saama hakkab, peab ta seda mõistma nii teksti põhitasandil (sõnavara, süntaks, vihjed jne) kui ka sügavamalt (näiteks, kes on ebausaldatavad tegelased, millised väited on ironilised ja nii edasi). Loomulikult peab ka kirjandusest huvituv lugeja neist asjadest aru saama ja teadma, millal näidend kirjutati, et hinnata tema originaalsust, kuid ajaloolase motivatsiooni teine pool — uskumus, et näidend annab *uut* informatsiooni 1600. aasta kohta — on see, mida kirjandushuviline lugeja ei pea jagama. Mõlemal juhul on teksti mõistmine ajaloolise info abiga huvi *eeltingimuseks*, kuid ajaloolast ajendab soov näidendist saadavate

¹⁰*Hamleti* kirjutamise aeg on kindlaks tegemata ja vaieldav. Ma olen pakkunud 1600, kuid mitte midagi tähtsat ei sõltu selle daatumist õigsusest.

rohkemate teadmiste järele, kuna kirjanduslik lugeja on ajendatud vaid näidendist *õige elamuse* saamisega kaasnevast naudingust: soov tegeliku info järele ei mängi kirjandusliku huvi puhul mingit rolli.¹¹

Mitte kummalgi juhul ei *seleta* mõistmiseks *tarvilike* tingimuste mainimine — ma räägin inglise keelt, *let* (laskma) tähendab 'takistama', see on kirjutatud 1600. aasta paiku — inimese huvi, sest kumbki pool ei ole huvitatud *suvalisest* tekstist, mis aga vastaks nendele tingimustele. Ajaloo juhul võib huvi täielikult seletada vaid seda kirjeldades, mida tahetakse leida; kirjanduslikul juhul võib seda (lõppkokkuvõttes) ainult edasi anda, teksti või etenduse aspekte välja tuues. Kui ajaloolane on saanud kõik, mida ta vajas, jätab ta näidendi sinnapaika ning pöördub teiste 17. sajandi algusest kõnelevate allikate poole. Teisalt kui inimene, kes on huvitatud *Hamletist* esteetiliselt, on jõudnud otsusele, et ta on kogunud piisavalt ajaloolist infot mõistmaks seda näidendit, võib kas ilma edasiste taustauuringuteta läbi ajada või pöörduda mõne teise teadusharu, näiteks psühhoanalüüsi poole, et teksti edasi selgitada. Kuna *Hamlet* on tema huviobjekt, ei saa näidend iialgi ülearuseks muutuda, kuigi aja möödudes võib tema huvi kaduda.¹²

Empirism¹³, mille kõige äärmuslikumaks vormiks olid uus-kriitikud, on alati hoolikalt vältinud arusaama, et esteetilisest mõistmisest on vajalikud ajaloolised uskumused, kartes, et sellega variseb kirjanduskriitika ajaloo või sotsioloogia või biograafia tasemele ja juhib meid kõrvale "kirjas olevatest sõnadest". Kuid selline kahtlus on valesti suunatud ja mõte, et keegi ei tohiks rääkida originaalsusest või kavatsustest või kasutada tänapäevast filosoofilist või poliitilist mõtlemist, et leida teed tegelaseni, on üpris absurdne. Niikaua kuni ajaloolised uskumused lubavad meile juurdepääsu teosesse kätetud elamusele, tema *mõistmist*, on nad esteetilisest arusaamisest asendamatu osa. Ainult sel juhul, kui luge-

¹¹Minu poolt pakutud lahendus pastiššidega tegelemiseks kõlbab ka võltsingute jaoks.

¹²Ideed, et kui meie huvi on esteetiline, siis ei saa me kuidagi ilma teoseta läbi ajada, kuigi esteetiline huvi ise võib kaduda, rõhutab Scruton 1974: 145–146.

¹³"Empirismi" kasutatakse selles mõttes terve Currie 1989 jooksul.

mise mõtteks muutub fakte puudutavate uskumuste soetamine, nii et me tekstist eemaldume, et enam mitte kunagi tema päritolu, teema või pärastise saatuse juurde tagasi tulla, muutub motivatsioon mitte-esteetiliseks. Ei ole mingit vajadust väita, et esteetiliselt on olulised ainult teose silmanähtavad tunnused, vaid üksnes, et nad peavad alati olema teose pakutava esteetilise elamuse osa. Uskumusi ei ole alati vaja, küll aga elamust.

Samamoodi on isiklikud mälestused, fantaasiad ja üldised teadmised maailma kohta täiesti õigustatud ja sageli esteetilise elamuse olulised aspektid. Kui isiklik mälestus Šoti lossidest, arusaam erootikast ja mõtted sellest, millised tunded peaksid olema nii- ja niisugusel tegelasel, tõstab sinu hinnangut teosele ja soovi selle juurde tagasi pöörduda, rikastades sinu esteetilist elamust ja lubades sul täielikumalt selle kujutusmaailma sukelduda, teeb see kõik vaid head. Niisamuti meeldivad mõned kunstnikud ühte tüüpi isiksustele, kuid mitte teistele: ei ole vaja erilisi eelteadmisi nägemaks, et Brahms austas Bachi või et Leavis ei helisenud Sterne'iga kaasa. Kuid selliste isiklike vastuste samastamine *kiindumusega* tähendaks kunstilise otsustuse mõiste elutuks ja kõlbmatuks muutmist, sest just nimelt see tõsiasi, et need otsustused jõuavad meie meelelisuse alateadlikku sügavusse, teeb nad nii tähtsaks. Mõned vanamoodsad raamatud esteetikast jätavad mulje, nagu me peaksime minetama oma isiksuse, oma uskumused ja teadmised elust, kui me kontemplatsiooni käigus endist kõrgemale tõuseme, kuid see vaatenurk, mis on tihedalt seotud uskriitikute teooriatega, on sama ebausutav ja garanteerib tegelikult niisama hästi kunstiliste huvide kahandamise millekski, mis sarnaneb veini maitsmisega. *Muidugi* peaks meie isiksus ja teadmised elust olema hõlmatud meie *Hamleti* hinnanguis, ja täpselt sama õige ja loomulik on see, et ka meie esteetiline maitse muutub ja kasvab koos meiega. Ainus tõde, mida see ajast ja arust vaade tunnistab, on see, et tavaliselt me vaatame asju kas selleks, et saada faktilisi teadmisi, või mõne praktilise projekti ettevalmistamise teadliku abinõuna, aga esteetilises seoses peaks teadmistel ja uskumustel olema teistsugune osa.

Selge, et teos kui objekt peab kontrollima, vormima ja inspireerima meie mälestusi ja kujutelmi, haakudes meie elamusega ja õrnalt rikastades kogu meie tajumisviisi: ainult siis saab neile

vastu vaielda, kui nad on võõrad ja väljastpoolt peale sunnitud, nii et teost koheldakse põhjusena, millest tuleb vabaneda, niipea kui kujutelm või mälestus kaob. Sageli on selleks, mis meie teosele antud hinnangut tõstab, teadmised kunstniku kohta, tema kultuuri ja ainekogu kohta, kuigi ma ei näe erilist võimalust kehtestada mingeid põhimõtteid määramaks, mis on ja mis ei ole tähtis — seda saab teha ainult iga kriitik eraldi iga vastava töö ees. See probleem on analoogiline küsimusega: *millena* võib näha mis tahes skemaatilist diagrammi? Ma võin muidugi mingi kindla diagrammi, näiteks Wittgensteini pardi/küüliku (Wittgenstein 1958: 194) oma kohta öelda: “Näha seda pardi või küülikuna on täiesti normaalne; näha seda jänese või hanena on üsna ebaloomulik; näha seda harfi või jalgpallina on ilmselt hullumeelsus ja võimatu.” Kuid kui vastata sellele küsimusele täiesti üldisel tasandil, siis näib, et on võimalik öelda ainult, et diagrammi võib näha kõigena, millena üks arukas, tundlik inimene seda näeb või on nõus nägema.

Uuskriitika liialdab arusaamaga, et siis kui kõik eeltingimused teose mõistmiseks on täidetud, hakkab minu enda teksti elamus — tema intensiivsus ja kestvus — otsustama, kas näiteks luuletus oli hea või halb. Kui luuletuse kõrge kvaliteedi märkamine oleks analoogiline avastusega, et ta on kirjutatud kuuerealistes stroofides, siis oleks võimalik tugineda mõne teise, usaldusväärse inimese arvamusele ja lihtsalt see üle võtta. Kui ma õigusega teataksin, et luuletus, mida ma pole lugenud, on kirjutatud kuuerealistes stroofides, ja mainiksin selle arvamuse kujundajatena oma suurepäraseid autoriteete, vaevalt oleks mind siis võimalik alusetute väidete toomise eest vastutusele võtta. Kui ma aga jutustaksin pikalt-laialt Miltoni erakordsusest ja hiljem tuleks välja, et ma pole Miltonit kunagi *lugenud*, võrduks see valetamisega. Ei oleks mingi õigustus öelda: “Aga kuulge, ma olen lugenud Tillyardi ja hilisemat Elioti ja nemad väidavad, et ta on hea,” sest isegi siis, kui kõik peaksid üksmeelselt mainitud kriitikuid parimateks ja seda, mida nad on öelnud, *absoluutselt tõeseks*, ei saaks mu käitumist sugugi vähem ebaausaks või laiduväärseks pidada. Mõte on selles, et märkuse “Milton on suurepärane” tegemise tarvilik tingimus on see, et ma *oleksin tuttav* vähemalt mõne tema teosega, samal ajal kui selleks, et öelda, et Empire State Building

on rohkem kui sada jalga kõrge, ei pea ma tegelikult olema teda näinud. Esteetiline otsustus on *esteetiline*; ükskõik mis uskumusi või oskusi ta ka nõuaks, lõppkokkuvõttes sõltub ta ikkagi minu tajukogemusest, mis tähendab, et tunnuste väljatoomine, uute aspektide märkamise ergutamine, ümberkirjeldamine, eri teoste võrdlemine — ühesõnaga kõik, mis kuulub kogemuse üle vaidlemise juurde — on esteetilise hinnangu küsimuste puhul *alati* relevantne.

Võrreldes esteetilist motivatsiooni kuue mitte-esteetiliste põhjenduste rühmaga, näeme, et ühes mõttes ei ole esteetilist kütkestust põhjendustega *seletatud*, kuigi sellele on võimalik põhjendusi leida. Ainus, millega ma saan tõeliselt seletada, miks mulle üks või teine muusikapala meeldib, on öelda, et see lihtsalt on nii, aga me ei ütle kunagi midagi sellist (ehk ainult ägedushoos), sest see on retooriliselt kasutu. Esteetiliste põhjenduste andmise eesmärk on õhutada kedagi teist teost samamoodi nägema või kuulma nagu meie. Selleks valime välja mõne detaili või aspekti, millega me loodame teise inimese elamust ümber kujundada. Näiteks võin ma kellegi tähelepanu pöörata kaunistele nootidele esimese viiuli fraasis või oboe trioolidele vastukaaluks vioola avalatele trilleritele. Sellest võib olla küllalt, et teine inimene tabaks seda peent rahutust, mis minule nii kangesti meeldib. Aga loomulikult ei ole ma kohustatud arvama, et kõik muusikapalad, kus on sellised elegantsed noodikäigud, on kohe head või isegi kergelt ärevusttekitavad. Ma lihtsalt arvan, et nendele käikudele ja rütmi keerukusele tähelepanu pööramine võib olla piisav, et kellegi teise kogemuse aspekti muuta — mõte, mis võib, kuid ei pruugi vastata tõele.

Ma loodan, et kõik, mida ma seni olen öelnud, näitab, et küsimusele “Kas esteetilised otsustused on subjektiivsed või objektiivsed?” on sellisel kujul võimatu vastata. Teatud faktid, mis puudutavad kunstiteost, on täiesti objektiivsed (millal on teos kirjutatud, mida üks või teine sõna tähendab) ja neid peab teadma, kui sa tahad, et su hinnangut üldse arvesse võetaks; kuid isegi siis, kui me kõigis faktides üksmeelele jõuame, jääb ikkagi tohutu hulk lahkarvamusi. Küsimustele, kas *Hamleti* ülesehitus on rahuldav, kas tema kangelane on moraalselt ebameeldiv, kas näitlejate stseenid pole mitte liiga pikad, ei pea ajalooline või

teaduslik uurimus vastust andma, kuid nende üle võib *vaielda*, nii nagu ma eelmises lõigus visandasin. Kuigi ühed tõlgendused on silmanähtavalt õiged ja teised silmanähtavalt valed, on enamus meist rahul teadmiseiga, et sellised küsimused lubavad teatud asjakohast arvamuste lahknemist ja et sinu tõlgendusevalikut mõjutavad mõned neist varem mainitud subjektiivsetest faktoritest. Järelikult laieneb iga korralik diskussioon *Hamleti* teemal paratamatult peale selle, kuidas sa teistele kunstiteostele reageerid, ka sellistele aladele nagu moraalne ja isiklik kogemus. Lõpuks, kunstiteostes on elemente, mille üle on palju keerulisem *vaielda*: kui sa lihtsalt jumaldate teatud värvi või leiad mõne *häälekõla* eriliselt huvitava olevat, kuna need on reageeringud pigem sisule kui vormile, siis tundub, et sul ei ole just palju *öelda*, millega teisi enda poolele võita. Tundub, et antud juhul on esteetiline otsustus kõige subjektiivsem.

Mille poolest erineb kunstiteos objektist, mis lihtsalt juhtub olema esteetiliselt huvipakkuv? Üks intuiitiivselt usaldustäratav vastus on, et kunstiteosed peavad olema artefaktid, kuid "leitud kunst" — näiteks näitusele toodud ilustamata ja töötlemata suvaline kaldalt leitud ront — toob selgelt välja selle idee probleemi. Põhjendus, miks me leitud kunsti kunstiks liigitame, on selles, et mingi mõistuslik olend on *kavatsenud*, et me seda näeme, ja iga tema osa on just selline, nagu ta on, sest nii on *ette nähtud*. Kui kunstnikule ei meeldiks vastav kuju või tekstuur, võiks ta otsida mõne teise tema soovidele enam vastava rondi; kui ta seda ei leia, teeks või konstrueeriks ta selle ise. Järelikult, selline suvaline näitusele toodud puutükk kutsub esile hoopis teistsuguse reageeringu kui lihtsalt ükskõik milline kaldal lehav ront. Viimasel juhul võime arutleda rondi kuju, värvi ja tekstuuri üle, kuid esimesel juhul võime arutleda ka temas peituvate vihjete, huumori, paatose, jõu ja originaalsuse üle. Oma põhiolemuselt ei ole loovus ei töö tegemine ega isegi mitte paigaldamine, vaid *selekteerimine* — ja just nimelt sel põhjusel ei valmistata enamikule meist mingit raskust fotograafiat kunstivormiks pidada. Idee, et teose iga osa taga peab olema kavatsus, näikse selgesti väljendavat põhjendust sellele, et kõik kunstiteosed on tehiskujud, vältides samaaegselt selle märkuse vastuvõetamatut piiratust.

Varasemad sel teemal kirjutajad on kippunud esteetilist hoiakut pidama võrdväärseks nähtumuste kontemplatsiooniga. See vaatenurk ei saa kuidagi õigesti hinnata fakti, et ajaloolised tõendid võivad puutuda otsustusse teose interpretatsiooni ja originaalsuse kohta, nagu ta ei saa ka kuidagi selgitada, miks nii paljud muud teose varjatud omadused on ilmse tähtsusega selle hindamisel. Näiteks, ainuüksi silmadega ei pruugi olla võimalik kindlaks teha, kas on tegemist plastmass- või marmorskulptuuriga, kas piilar on seest õõnes või mitte, ja ometi võib nende faktide avastamine põhjalikult muuta meie hoiakut. Üks lahendus probleemile on hakata eristama esteetilist ja kunstilist,¹⁴ või inimese poolt loodu ja looduse loodu hinnanguid. Esteetilise hoiaku teooria versiooni puhul, mida ma olen kaitsnud, on üks suurimaid eeliseid see, et ta säilitab esteetilise elamuse ühtsuse kõigi objektide puhul. Ma loodan, et vaatamise mitte-esteetiliste põhjuste uurimisega näitasin ma, et esteetiline hoiak ei pruugi olla pooltki nii piiratud, nagu mõned arvavad, ja et esteetilist kontemplatsiooni võib *teavitada* propositsioonilise uskumuse, isiksuse ja kogemuse poolt, nii et tema esteetiline terviklikkus säilib.

Sellepärast peaksin ma defineerima kunstiteost kas füüsilise objekti või tüübina¹⁵, mis saab toetada ja mis on kavatsetud¹⁶ toetama kütkestunud, huvitut kontemplatsiooni nii nägemis-, kuulis- kui kompamiskujul (või mingi nende kombinatsiooni puhul) selle õigesti mõistmise baasil. Ma usun, et see hõlmab neid ühiseid jooni, mida jagavad kõik kunstiteosed — Forsteri romaan, Schwittersi kollaaž, Brahmsi rapsoodia —, samal ajal lubades meil välistada kõik nendega tihedalt seotud objektid ja tegevused.

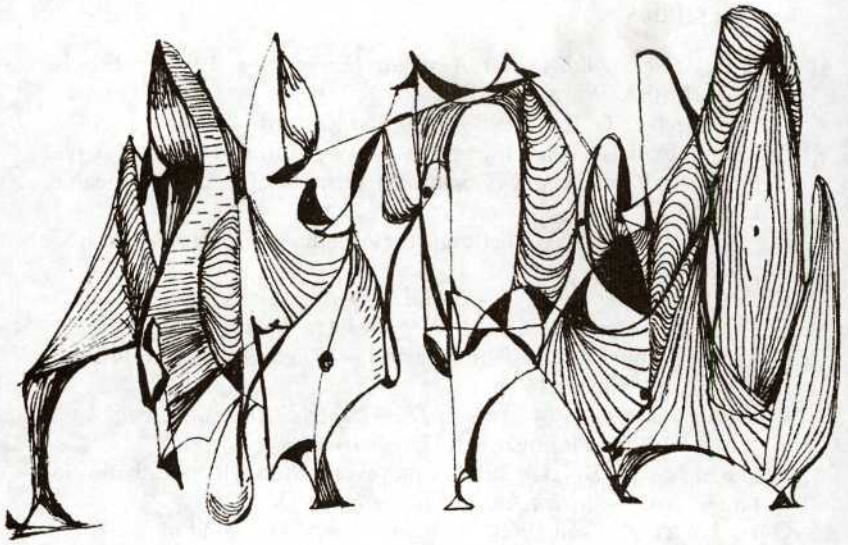
¹⁴Huvitav diskussioon teemal, kuidas esteetiline ja kunstiline otsustus on seotud, leidub artiklis Best 1982.

¹⁵Selles töös ei ole ma arutlenud ontoloogia üle, nii loodan ma, et füüsilise objekti/tüübi eristus ei tekita eriti vaidlust. Definitsiooni võib voolujoonelisemaks muuta väites, et kõik kunstiteosed on olemuselt tüübid ja et tegemist on vaid näiva erinevusega, kui võrd meie skulptuuride jne reprodutseerimismeetodid on ikka veel primitiivsed.

¹⁶Kavatsuse ja edu vaheline suhe on arutluses artiklis Rowe [ilmumas].

Kirjandus

- Aesthetic Quality and Aesthetic Experience* 1988. Ed. by M. H. Mitias. Würzburg
- Anscombe, G. E. M. 1958. *Intention*. Oxford
- Bacon, Francis 1906. *Of Beauty*. — *The Essayes or Counsels Civill and Morall of Frances Bacon Lord Verulam*. Ed. by O. Smeaton. London
- Best, D. 1982. The Aesthetic and the Artistic. — *Philosophy*. Vol. 57, pp. 357–372
- Cavell, Stanley 1979. *The Claim of Reason*. Oxford
- Currie, Gregory 1989. *An Ontology of Art*. Basingstoke
- Danto, Arthur C. 1964. The Artworld. — *The Journal of Philosophy*. Vol. 61, pp. 571–584
- Dickie, George 1974. *Art and The Aesthetic: An Institutional Analysis*. Ithaca, London: Cornell University Press
- Dziemidok, Bohdan 1988. Controversy About the Aesthetic Nature of Art. — *British Journal of Aesthetics*. Vol. 28
- Goodman, Nelson 1969. *The Language of Art*. London
- Kant, Immanuel 1973. *The Critique of Judgement*. Trans. J. C. Meredith. Oxford
- Kennick, William E. 1958. Does Traditional Aesthetics Rest on a Mistake? — *Mind*. Vol. LXVII, pp. 317–334
- Langer, S. K. 1976. *Philosophy in a New Key*. Cambridge, Mass.
- Mitias, Michael H. 1988. *What Makes an Experience Aesthetic?* Würzburg
- Moore, George Edward 1978. Wittgenstein's Lectures in 1930–1933. — *Aesthetics*. Ed. by H. Osborne. Oxford
- Penelhum, T. 1964. The Logic of Pleasure. — *Essays in Philosophical Psychology*. Ed. by D. Gustafson. London, pp. 227–247
- Rowe, M. W. [ilmumas]. Why "Art" Doesn't Have Two Senses. — *British Journal of Aesthetics*.
- Ryle, Gilbert 1969. Pleasure. — *Moral Concepts*. Ed. by J. Feinberg. Oxford, pp. 19–28
- Scruton, Roger 1974. *Art and Imagination*. London
- Scruton, Roger 1979. *The Aesthetics of Architecture*. London
- Walton, Kendall 1970. Categories of Art. — *The Philosophical Review*. Vol. LXXIX
- Weitz, Morris 1956. The Role of Theory in Aesthetics. — *Journal of Aesthetics and Art Criticism*. Vol. 15, pp. 27–35
- Wittgenstein, Ludwig 1958. *Philosophical Investigations*. 2nd ed. Oxford: Blackwell

H. Viies 66.

HELDUR VIRES

MISSISSIPPI

William Faulkner

Tõlkinud Lauri Pilter

Mississippi osariik algab ühe hotelli fuajeest Memphis Tennessee ja ulatub lõunas Mehhiko laheni. Seda täpistavad kunagi maakonna kohtumaju piiranud lasipuude külge seotud hobuste ja muulade vaimude ümber kontsentriselt paiknevad väikelinnad, ja võib isegi öelda, et osariigil on ainult kaks suunda, põhi ja lõuna, sest veel mõni aasta tagasi oli seal võimatu reisida itta või läände, kui sa just ei käinud jala või ei ratsutanud ühel neist hobustest või muuladest; veel poisi meheea algul tuli sõita üheksakümmend miili kolmes eri suunas kolmel eri raudteel, et jõuda emba-kumba kolmekümne miili kaugusel idas või läänes asetsevasse naabermaakonnalinna.

Alguses oli see neitsilik maa — lääne pool, Suure Jõe ääres, mustade peaaegu liikumatute veeharudega ning läbitungimatu te pilliroo- ja astelviinapuu- ja küpressi- ja saare- ja tamme- ja ambratihnikutega uhtesood; ida pool kõva lehtpuud kasvatavad voored ja preeriad, kuhu hääbusid Apalatsi mäed ja kus mäletsesid piisonikarjad; lõuna pool männiliivikud ja rippammalt täis kasvanud tammed ja suuremad sood, vähem maa kui vesi, kus varitsevad alligaatorid ja mokassiinmaod ning kust omal ajal hakkas kulgema Louisiana piir.

Mississippi. — William Faulkner. *Essays, Speeches & Public Letters.* Edited by James B. Meriwether. New York: Random House, 1965, pp. 11–43.

©Random House, Inc., 1965

Toimetanud Jaak Rähesoo.

Mississippi

Ja kus alguses hiilised algeliste tööriistadega ürgasukad, ehitasid maunde ja kadusid, pärandiks ainult maunid, millesse järeltulevad, ajalooliselt dokumenteeritud algonkini hõimud jätsid oma sõjameeste ja pealikute ja laste ja tapetud karude kolpasid ja potikilde, vasara- ja noolepäid ning aeg-ajalt mõne raske hõbedase hispaania kannuse. Siis olid seal veel suitshäirimatult hõljuvad hirvekarjad ning padrikuis ja jõeorgudes elutsevad karud, puumad ja hundid ning kõik väiksemad loomad — pesukaru ja opossum ja kobras ja naarits ja ondatra; nad olid ikka veel seal ja see oli osati ikka veel neitsilik maa tuhande üheksasajandate aastate alguses, kui poiss ise hakkas jahil käima. Kuid peale mõne valge- või mustanahalise palge alt aeg-ajalt viirastuva näo olid *chickasaw*'d ja *choctaw*'d ja *natchez*'id ja *yazoo*'d sama kadunud nagu ürgasukad, ning inimesed, kellega poiss seal hiilis, põlvnesid Sartoristest ja De Spainidest ja Componitest, kes olid juhtinud Manassase ja Sharpsburgi ja Shiloh' ja Chickamauga rügemente, ning McCaslinitest ja Ewellidest ja Holstonitest ja Hogganbeckidest, kellega oli neid mehitatud, ja vahetevahel oli seal ka mõni Snopes, sest kahekümnenda sajandi alguseks olid Snopesid kõikjal: mitte üksnes räpaste kõrvaltänavapoekeste lettide taga, kundedeks põhiliselt neegrid, vaid ka pangapresidentide ja hulгимүүгифirmade direktorite laudade taga ja baptistikirikute juhatuses, ostes kokku lagunenud klassitsistlikke häärbereid ja tükeldades neid korteriteks ning surivoodil pärandades kirikutele abihooneid ja baptistide palvemaju, kas mälestusmärgiks endale või siis puhtast hirmust.

Ka nemad käisid jahil. Ka nemad olid laagrites, mida pere-meestena hierarhilises järjekorras valitsesid De Spainid ja Componid ja McCaslinid ja Ewellid, ning lasksid emahirvi niihästi seaduse kui ka peremehe käsu vastaselt, isegi mitte lihavajadusest, vaid jättes liha metsa, raipesõojatele; lastes üksnes põhjusel, et see oli suur ja liikuv ja võõras, ürgsem kui räpased poekesed ja võlaprotsentidest akumulbeeruv kapital; poiss oli nüüd mees ja hierarhilise järjestuse kohaselt laagri peremees ning tal polnud raske hakkama saada niivõrd metsa kahanemisega, mis jättis

üha vähem ulukeid, vaid pigem Snopesidega, kes hävitasid toda vähestki.

Need valisid aina Bilbosid ja hääletasid väsimatult Vardamani-de poolt, ristides oma poegi mõlema järgi; aluseks kibe vihkamine ja hirm ja majanduslik võistlus neegritega, kes aga, pidades meeles orjapõlve, suutsid hinnata oma väikest vabadust piisavalt, et selle vähesegi kaitsel väljas olla, ning olid õppinud oma vahenditega lisa looma, kasvatades rohkem puuvilla vähema raha ja napima toidu ja vähemate või kehvemate tööriistadega; sedasi niikaua, kuni tema, Snopes, võis põgeneda maalt räpastesse kõrvaltänavapoekestesse, kus ta ei elanud enam neegri kõrval, vaid tema kulul, pannes viletsale lihale ja jahule ja siirupile hinna, mida too, neeger, ei osanud mõnikord lugedagi.

Alguses lihtsalt mahajäänu, juba homme kõigest ilmajäetu: metsik algonkin — *chickasaw* ja *choctaw* ja *natchez* ja *pasca-goula* — kes vaatas Mississipi kõrgelt kaldajärsakult alla, kolme prantslast kandvale *chippeway* kanuule, ning jõudis vaevu ümber pöörata ning näha oma selja taga Atlanti ookeani äärest maitsi tulnud tuhandet hispaanlast, veel natuke nautides eesõigust jälgida võõraste rahvuste mõõna-tõusu-mõõna-tõusu, kiiret ja püsitud nagu mustkunstniku kaartide ilmumine ja haihtumine: hetkeks prantslane, siis võib-olla paariks sekundiks hispaanlane, siis veel kaheks prantslane, ja siis uuesti hispaanlane ja siis uuesti prantslane, veel viimaseks pooleks hingetõmbeks enne anglosaksi, kes tuli, et jääda, püsida: pikk mõirgav mees protestantliku pühakirja ja kihava viskiga, Piibel ja kann ühes ning indiaani tomahook enamasti teises käes, riiakas, torm, naistenõrk ja polügaamne: võitmatu abielus poissmees, kes ei tundnud sihti, vaid üksnes liikumist, edasiminekut, vedades oma raskejalgset naist ja enamikku ämma suguseltsist enda kannul rajatusse laande, et aidata üks laps ilmale puuharusse toetatud püssi taga ja siis panna naine kandma teist veel enne, kui nad edasi liikusid, samal ajal pillates oma ammendamatu seemet kolmesaja miili ulatuses tõmmudesse kõhtudesse: ilma kasuhimuta või kaastundeta või ettemõtlemisvõimetagi: langetades kakssada aastat kasvanud puu, et kätte saada karu või mütsitais humalamett.

Tema jäi püsima isegi aegununa, siis kui Virginia ning Carolina istanduseomanike nooremad pojad tulid tema asemele orjade ja indigoseemikutega koormatud vankrites mööda neidsamu radu, mida tema peaaegu ainult tomahoogiga oli võsasse raiunud. Siis andis keegi ühele *natchez*'i arstile mehhiko puuvilla seemne (võib-olla juba koos õielõikajamardikaga, sest nagu Snopesid on toogi hõivanud lõunaosariikide maa) ja muutis kogu Mississippi näo, nüüd raadasid orjad kiiresti neitsilikku laant, kus ikka veel (aastal 1850) varitsesid Murrelli ja Masoni ja Hare'i ja kahe Harpe'i vaimud, kasuandvateks istandusväljadeks paigus, kust tema, tõrjutu ja mahajäänu, oli otsinud ainult karusid ja hirvi ja midagi magusat hamba alla. Kuid ta jäi püsima, pidas vastu; on seal veel nüüdki, kui poiss on jõudnud keskikka, ja elab palkvõi plank- või plekkonnis kuskil hääbuva laane veerel, tänu istanduseomaniku sallivusele ja mõnikord isegi heldusele, olles omal tõrksal moel, koguni teatava väarikuse ja sõltumatusega tema parasiit ning elatudes pesukarude ja ondatrate püüdmisest, nüüd kus ka karud ja puumad on peaaegu kadunud, ning on endiselt sama ettemõtlematu, langetades ikkagi veel kahesaja-aastase puu, ehkki selles on nüüd ainult pesukaru või orav.

Mehitamata, kui aeg tuli, Manassase ja Shiloh' rügemente, vaid konfödereerudes ajutisteks salkadeks ja bandedeks, kel polnud erilist lojaalsust kellegi ega millegi vastu, nende ühinemise ainus pühitsus ja siht oli hobusevargus föderaalvägede vahipostidelt; seda vaheldumisi tollesama istanduseomaniku maja rüüstamisega (või rüüstamiskatsetega), kelle sõltumatu parasiidina ta oli elanud ning kavatses edasi elada, kui sõda lõpeb ja too peaks Sharpsburgist või Chickamaugast oma majori- või koloneli- või ükskõik mis kohuseid täitmast tagasi tulema; üritades seda rüüstata, kuni majori või koloneli naine või tädi või ämm, kes oli matnud perekonna hõbeda viljapuuaeda ja hoidis ikka veel mõnd vane mat orja oma käpa all, peletas ja hajutas ta minema, vajaduse korral isegi lastes oma eemalviibiva abikaasa või vennapoja või väimehe jahipüssist või duellipüstolist — kindla meelega, alistumatud naised, kes ei andnud kunagi alla, keelates jänkide *minié*-kuulide väljaorgitsemise eeskoja sambast või simsist või sillusest,

ja kes seitsekümmend aastat hiljem tõusid ja lahkusid "Tuulest viidud" seansilt, niipea kui mainiti Shermani nime; lepitamatud ja raevused, kes kõnelesid sõjast ikka edasi ka siis, kui tüdinud ja kurnatud mehed, kes olid seal võidelnud ja kaotanud, olid ammu käega löönud katsele neid vaikima sundida; veel poisipäevil teadis poiss ise Vicksburgist ja Corinthist ning oma vanaisa rügemendi täpset paiknemist esimese Manassase lahingu ajal, enne kui mäletas suurt midagi kuulnuvat jõuluvanastki.

Noil aegadel (aastatel 1901 ja 1902 ja 1903 ja 1904) sai kinke ainult jõulupühadel, mitte nagu nüüd, ja ülejäänud aasta mängisid lapsed sellega, mida nad oskasid leida või leiutada või meisterdada, kuigi just nagu nüüdki, pool sajandit hiljem, mängisid nad, aimasid miniatuuris järele seda, mida olid kõige enam kogenud, kuulnud või näinud või mis neid kõige enam oli liigutanud. Mis oli tõi ka selle lapse ajal ja puhul: kui järeleandmatud ja alistumatud vanad naised hoidsid ikka veel, kolmkümmend viis ja nelikümmend aastat hiljem, oma teenistuses mõnda endistest majaanadest: naisi, kes nagu nemadki tõrkusid, keeldusid jätmast vanu kombeid ja unustamast vanu valusid. Laps ise mäletas üht neist: Caroline'i, kes oli olnud juba palju aastaid vaba, kuid keeldus lahkumast. Ega võtnud kunagi tervikuna vastu ka igal laupäeval makstavat nädalapalka, ja pererahvas ei mõistnud, miks, kui õige põhjus polnud just see, mis paistis: lihtne rahuldus, mida pakkus pidev pererahvale meenutamine, et nad on talle võlgu, sundides poisi vanaisa, seejärel isa ja lõpuks teda ennastki olema niihästi tema pankuriks kui ka raamatupidajaks; miskipärast oli ta pähe võtnud, et seda on kaheksakümmend üheksa dollarit, ja kuigi võla tegelik suurus muutus sellest mõnikord suuremaks ja mõnikord väiksemaks ja mõnikord oli hoopis Caroline ise neile mitme nädala eest võlgu, jäi tema summa ikka samaks: igal ajal, eriti siis, kui enamik perekonda oli kogunenud söömalauda, võis ilmuda mõni valge- või mustanahaline laps ja teatada: "Mammi käskis teile meelde tuletada, et te olete talle kaheksakümmend üheksa dollarit võlga."

Lapsele näis ta juba tollal Jumalast vanem; peale lapse isaisa, keda ta kutsus "koloneliks", ei kõnetanud Caroline ei lapse isa

ega isa venda ega õde kunagi teisiti kui eesnimega, isegi siis, kui nendestki olid saanud vanavanemad: patriarh paarikümnele järglasele (ja tõenäoliselt oli ta teist sama palju unustanud või üle elanud), kelle hulgas oli ka üks poiss, kas lapselapselaps või lihtsalt lapselaps, seda esiema ei mäletanud, kes oli sündinud valge lapsega samal nädalal ja kandis temaga ühist, valge poisi isaisa nime, keda oli imetanud seesama must rind ja kes magas ja sõi temaga koos ja mängis temaga kõige tähtsamat, mida valge laps tollal teadis, sest nelja- ja viie- ja kuueaastaselt oli tema maailm ikka veel naiste maailm ja ta polnud enda mäletamist mööda millestki muust kuulnudki: mängides tühjade poolide ja pillbaste ja tokkidega ja Suurt Jõge tähistava kraavikese abil, mille nad täitsid kaevuveega, miniatuuris uuesti läbi toda Sõda, vanu hüvastamatuid lahinguid Shiloh's ja Vicksburgi all ja Brice'i teeristil, too viimane õige lähedal kohale, kus laps, kus nad mõlemad olid sündinud, valge poiss võtmas nahavärvi pärast endale õiguse olla Konföderatsiooni kindral — Pemberton või Johnston või Forrest — kahel korral mustanahalise lapse ühe korra vastu, sest ilma selle ühe korrata kolmest poleks mustanahaline üldse mänginud.

Mitte pikad mehed, sest need olid endiselt kütid, metsamehed; ja mitte orjad, sest need olid nüüd vabad; vaid too mehhiko puuvilla seeme, mille keegi oli sellele *natchez*'i arstile andnud, nüüd kiirelt raadamas maad, kündes üles idas asuvate preeriade piisonirohu ja keskküngastiku oja- ning jõeorgude kibuvitsad ja pilliroo, ja kuivendades kogu selle deltakujulise uhtetasandikulise maalahmaka, mis külgnes Suure Jõe, Vanamehega: ehitades tamme, et hoida maad kuiva külvist lõikuseni, Jõgi aga tõusmas oma uues mõõtnes samavõrra, mis inimene teda vanas mõõtnes jalg-jalalt kitsendas: nii et puuvillapalle Memphisesse või New Orleansi vedavad aurulaevad näisid ujuvat mööda taevast ennast.

Nii nagu ka väiksemate jõgede pisemad aurulaevad, mis tungid piki Tallahatchiet kuni Jeffersoni kohal oleva Wylie koolmeni. Kuigi suurem osa selle piirkonna puuvillast kuni tolle punktini idas, kust oli juba majanduslikult kasulikum jätkata ida suunas Tombig-

beeni ja siis pöörduda lõunasse Mobile'i poole, veeti kuuekümneme miili kaugusele Memphisesse maitsi muulade ja vankritega; Wylie kohal kaldajärsakul, täpselt seal, kus Jeffersoni lähedusest reisi alustav või jätkav puuvillavanker või -voor olnuks sunnitud ööseks peatuma, paiknes asundus — midagi trahteritaolist ja sepikoda ja mõned räämas hütid. Õieti mitte asundus, vaid urgas, mille elanikud luurasid päeviti nähtamatult jõeoru padrikuis ja võsastikes, ilmudes ainult öösel ja ka siis ainult niikauaks, et astuda trahterikööki, kus päevase puuvillavankri juht istus paha aimamata kolde ees, mispeale juht, vanker, muulad ja puuvill kõik kadusid: laip tõenäoliselt jõkke ja vanker tuleroaks ja muulad paar päeva või nädalad hiljem mõnel Memphise karjaturul ja tuvastatamatu puuvill oli juba teel Liverpooli veskisse.

Samal ajal elas kuueteistkümneme miili kaugusel Jeffersonis üks proto-Snopes, tegelikult üks pikki mehi, päris hiiglane: ilmikust baptistijutlustaja, kelle innukas raev ei lähtunud uinumatust paradisiulmast ega olnud isegi suure O-ga algavast universaalsest Ordnungist, vaid lihtsalt turvavajadusest. Kõik hoiatasid teda, et ta sinna ei läheks, sest et ta mitte üksnes ei saavutaks midagi, vaid üsna tõenäoliselt kaotaks seda üritades elugi. Kuid ta läks, üksipäini, ega kõnelnud ei evangeeliumist ega Jumalast ega isegi vooresest, vaid valis lihtsalt kõige suurema ja julgema ja vähemalt pealtnäha kõige roimarlikuma sealseist asukaist ning ütles talle: "Ma võitlen sinuga. Kui sina võidad, võid võtta mu raha. Kui mina võidan, ristin ma sinu oma kirikusse;" ja tagus ja materaldas ja muljus teise jumalakartusesse ja kodanikuvoorusse, seejärel esitas väljakutse suuruselt ja roimarluselt järgmisele ja nii edasi; ja järgneval pühapäeval ristas jões kogu asunduse, nii et puuvillavankrid võisid nüüd käsirammuparvel koolme ületada ning jätkata teed rahulikult ja segamatult Memphiseni, kuni tulid raudteed ja võtsid neilt laadungi üle.

See oli seitsmekümnendatel. Neeger oli nüüd vaba talumees ja poliitiline jõud; üks, kes ei osanud oma nimegi kirjutada, teenis Jeffersonis föderaalmarssalina. Pärastpoole sai temast linna ainus ametlik salaviinamüüja (Mississippi oli Maine'i kõrval esimesi, kes proovis keeluseaduse õilsat eksperimenti), uuendades —

kuigi polnud seda õieti kunagi tühistanud — truudust endise pere-mehe vastu ja saades oma kutsenime Mulberry doktor Habershami apteegi taga kasvavalt iidvanalt mooruspuult, mille juurte vahele tunnelkoridoridesse ta peitis oma pudeldatud müügiobjekte.

Varsti rühkis neeger tolles majanduslikus võitluses Snopesidest koguni ette, mis saatis Snopesid karjadena Ku Klux Klani — mitte endisse, esialgsesse Klani, mis oli sündinud Kodusõja kaootilisest ja meelegeitlikust lõpust ja nonde meelegeitlike aegade mõõtes oli oma meelegeitlikus sihis vähemalt aus ja tõsine, vaid tollesse kahekümnendate aastate hilisemasse ja alatusse Klani, mida endisega ühendas vaid nimi. Ja nüüd oli maal raudteede ehitamiseks veidi rahagi, mille oli toonud üks 66. aastal sumadanimelise tulnud võõras, kes nüüd oli Mississippi kodanik; tema lapsed kõnelesid sama mahedat kaashäälikutega neegrikeelt nagu nendegi lapsed, kes olid elanud Potomaci ja Ohio jõest lõunas kapten John Smithi päevadest saadik, ja lapselapsed uhkeldasid juba oma Lõuna pärandiga. Jeffersonis oli selle mehe nimi Redmond. Ta oli leidnud raha, mille abil kolonel Sartoris avas kohalikud puuvillapõllud Euroopale, ehitades Memphisele Atlandi ookeanini kulgeva pearaudteeni ühendusliini — kitsarööpmelise, leluliku, ning lelusid meenutasid ka kolm kolonel Sartorise kolme tütre järgi ristitud tillukest vedurit, igaühe õlinõul hõbeplaat vastava tütre graveeritud eesnimega: mänguraudteed meenutas ka standardsuurusega vagunite ülesvupsamine sõlmjaamas, et laskuda siis kitsastele rööbastele, tilluke vedur nende ees nähtamatu, nii et näis, nagu sikutaks neid keset haritavaid põlde edasi vaid ülbe suitsututt ja ülbelt kriiskav vile; — mees, kes pärast vältimatut tüli lõpuks laskis kolonel Sartorise ühel Jeffersoni tänaval maha, olles kõigi arvates selle meelegeitliku teoni viidud tollesama ülbuse ja sallimatusega, mis oli viinud kolonel Sartorise rügemendi teise Manassase ja Sharpsburgi lahingu järgsetel sügisestel ohvitserivalimistel teda koloneli auastmest maha hääletama.

Nii et nüüd olid siin maal raudteed; noorpaarid, kes tavakohas-tekts mesinädalateks New Orleansis olid sõitnud maitsi vankriga

Jõe äärde maabumiskohtadesse ja sealt edasi aurulaevadega, võisid nüüd astuda rongile peaaegu kõikjal. Ja varsti ilmusid ka pulmanvagunid kaugest Chicagost ja teistest Põhja linnadest, kus oli raha, kapitali, nii et rikkad põhjalased võisid mugavalt tulla ja tõepoolest maa avada: rajades jänki dollarite abil lõunapoolseil männikualadel hiiglaslikke saeveskeid ja lauavabrikuid, alevit, mis olid viiskümmend aastat muutusteta külakesed, kerkimas ja paisumas üleöö linnadeks kesk kännuarmilist ahermaad, mis jäigi ahermaaks, kuni lihtne majanduslik hädavajadus õpetas inimesi kasvatama männipuid, nii nagu nad muudes piirkondades olid õppinud kasvatama maisi ja puuvilla.

Ja nüüd olid põhjalaste saeveskid ka Deltas: kahekümnendate aastate keskpaik oli käes ja Delta tootis hoogsalt nii puuvilla kui puitu. Kuid peamiselt tootis ta lihtsalt raha: inkremendiks troglodüüt isaks troglodüüdikaksikuile: maksujõulisusele ja pankrotile, mis kolmekesi pumpasid maale nii kähku raha, et oli lausa probleemiks, kuidas sellest lämbumishirmust vabaneda. Kuni peaaegu enesekaitseks — mitte üksnes, et raha kulutada, vaid et lihtsast kulutamisest tuleneva juurdekasvuga õnne mängida — seitsse või kaheksa suuremat Delta linna moodustasid pesapalliliiga, jahtides varsti söötjaid ja jooksjaid sama kaugel — ja edukalt — nagu kaks põhilist liigatki; poisi, nüüd juba noormehe samaaegne tutvus nii selle liiga kui ka ühe suure Põhja metsatöötlusfirmaga polnud juhuslik, vaid tulenes teisest.

Sel ajal oli noormehe meelehoiak niisugune nagu enamas-ti neil maailma noormeestel, kes aprillis 1917 olid olnud umbes kahekümneühesed, kuigi mõnikord ta tunnistas endale, et võib-olla kasutab seda, et ta tol päeval oli üheksateistkümnene, et-tekäändena järgimaks midagi, milles ta üha enam ja enam tajus oma igavest ja õiget kutsumust: olla hulkur, ohutu omandita vagabund. Igatahes oli ta täiesti küps selleks tutvuseks, mis algas metsafirmast, mis hetkel mugavasti pankrotistus linnas, kus elas pankrotihalduriks määratud advokaat: ta oli noormehe perekonnasõber ja temast vanem, aga noormees meeldis talle ning ta oli kutsunud teda endaga kaasa. Tema ametlik funktsioon oli olla tõlk, sest ta valdas mõnevõrra prantsuse keelt ja hinguse-

le mineval firmal oli sidemeid Euroopas. Kuid mingit tõlkimist ei toimunud, sest seltskond ei läinud Euroopasse, vaid hõivas selle asemel ühe Memphise hotelli terve korruse, kus kõik — ka tõlk — nautisid õigust tellida allkirja vastu toitu ja teatripileteid ja isegi salaviskit (parajasti valitses Tennesseees kuiv seadus), mida hankisid jooksupoisid, kuigi see õigus ei laienenud muidugi neile diskreetsetele ja süütuilmelistele paikadele paar miili Mississippi piirist lõunas, kus võis mängida ruletti ja täringut ja *blackjack*'i.

Siis äkitselt oli seal ka mr. Sells Wales ja pesapalliliiga koos temaga. Noormees ei saanudki teada, mis sidet (ja kas üldse) mr. Walesil pankrotiga oli, ega vaevunud huvi tundma, saati siis hoolima ja pärima, mitte üksnes seetõttu, et kultiveeris oma *noblesse oblige*'i, mis oluks piisav põhjus, vaid seetõttu, et mr. Wales oli Deltas juba legend. Mitte aakrites, vaid miillides mõõdetava istanduse valdaja, ning kuuldavasti tolle pesapalliliiga ühe võistkonna või igatahes selle mängijate enamiku ainuomanik, kellele kindlasti kuulusid ässad — püüdja ja "põletaja" ja 0,340 rekordiga väljakumeest, väidetavasti üle võetud Chicago "Kutsikatelt" —, kandis ta tavaliselt kogu nädala kahe- või kolmepäevast habet ja mudaseid säärsaapaid ja lohmakat jahiülilkonda; legendi järgi sisenenud ta selles rõivastuses kord hilisõhtul ühte nooblisse St. Louisi hotelli ja nõudnud tuba; smokingis administraator vaadanud korra ta habet ja mudaseid saapaid, tõenäoliselt küll eeskätt nägu, ja öelnud, et kõik on kinni, mispeale mr. Wales küsinud, palju nad hotelli eest tahavad, ja saanud kümnetes tuhandetes üleoleva vastuse, mispeale — nii rääkis legend — võtnud ta oma jahipükste taskust tuhandedollariliste pataka, millest oleks jätkunud kahe hotelli ostmiseks, ja andnud administraatorile käsu kõik toad kümne minutiga vabaks teha.

Too lugu ulatub muidugi hämarasse aega, kuid järgnevat oli noormees ise näinud: mr. Wales ja tema olid kord võtnud lõuna ajal seal Memphise hotellis hilist hommikusööki, kui mr. Walesile äkki meenus, et tema erapalliklubil on kell kolm pärast lõunat ühes kuuekümneme miili kauguses linnas eriti tähtis mäng, ja ta helistas raudteejaama, et neile antaks kolmekümne minutiga erirong, ja nii läsksi: rong koosnes vedurist ja meeskonnavagunist: nad

jõudsid Coahomasse kella kolme paiku ja staadionini oli veel miil: luitunud, kuid sõidukorras Cadillaci auto rooli taga (jaamas polnud sel kellaajal ühtki taksot ja kogu Mississippis oli neid tollal vähe) istus mees, kellelt mr. Wales küsis:

"Mis te selle eest tahate?"

"Mille?" küsis mees.

"Oma auto," ütles mr. Wales.

"Kaksteist viiskümmend," sõnas mees.

"Olgu," ütles mr. Wales ja avas ukse.

"See tähendab tuhat kakssada viiskümmend dollarit," ütles mees.

"Olgu," ütles mr. Wales, siis noormehele: "Hüppa sisse."

"Pidage, härra," ütles mees.

"Ma otsin selle juba," kostis mr. Wales, samuti sisse ronides. "Staadionile," ütles ta. "Kiiresti."

Noormees ei näinud seda Cadillaci enam kunagi, kuid ta sai üpris tuttavaks veduri ja vagunitega, sest järgnevatel nädalatel, kui rebimine liigas läks aina ägedamaks, hoidis mr. Wales rongi Memphise jaamas sõiduvalmis, nagu kakskümmend viis aastat varem mõni linnamiljonär hoidnuks kahehobusetõlda oma viipe ootel, nii et noormehele näis, et ta jõuab vaevu puhkuseks Memphisesse tagasi, kui nad juba jälle kihutavad mööda Deltat järgmisele mängule.

"Ma peaksin millalgi ka tõlkima," ütles ta kord.

"Siis tõlgi," ütles mr. Wales. "Tõlgi või tõlgenda, mida see kuradi puuvillaturg homme teeb, ja me mõlemad võime jätta selle (sõimusõna, sõimusõna) lasteaiavõistkonna tagaajamise."

Puuvillaseeme ja saeveskid raadasid ülejäänud Deltat, surudes laanejäänused aina lõunasse Suure Jõe ja kungaste vahelisse V-sse. Kui noormees, tollal kuueteist- või seitsmeteistaastane nooruk, esmakordselt kaasa võeti jahiklubisse, mille peremeheks ta oma hierarhilises järjekorras pidi saama, võis jahimaadele, hirve ja karu ja metskalkuni asualadele jõuda muulavankris üheainsa päeva või ööga. Nüüd kasutati autosid: sada, siis kakssada

miili lõuna poole, ikka enam lõuna poole, sedamööda kui laas Yazoo jõe ja hiiglaste, Vanamehe liitumiskoha suunas taganes.

Vanamees: kõik tema lisajõekesed nagu ta isegi tammitatud, aga kui oli tuju ja tahtmist, siis ei teinud ta tammidest väljagi, kogudes umbes korra iga inimpõlve jooksul kõikjalt Montanast Pennsylvaniani tuleva vee ja veeretades seda alla mööda oma ohvrite väetist ja alusetust lootusest sündinud kunstlikku sängi, kuhjates vett kiirustamata, üksnes vääramatult, andes küllaga aega oma harja mõõtmiseks ja ette telegrafeerimiseks, hoiatades peaaegu päevatäpsusega, millal ta majja siseneb ja klaveri ning pildid seintelt minema uhub ja maja endagi kaasa viib, kui see just kõvasti maa küljes kinni pole.

Vääramatu ja rututu, möödudes ükshaaval lisajõgedest ja neisse vett tulvates, kuni nad mitmeid päevi jooksid tagurpidi, ülesvoolu: Wylie koolmeni Jeffersoni kohal välja. Lisajõed olid samuti tammitatud, kuid siinkandis oli individualistide maa, kus elasid nüüd talunikuks hakanud pikkade meeste järglased ja jäänikud, ja Snopeside järglased, kes olid enam kui individualistid — kes olid Snopesid, nii et sellal kui tuhandeaakriliste istanduste omanikud Suure Jõe ääres liitusid nagu üks mees, et liivakottide ja masinate ja oma neegreist rentnike ja sulaste abiga peatada lekkeid ja pragusid, patrullis siin saja- või kahesaja-aakrilise farmi omanik tammilõiku, liivakott ühes ja püss teises käes, et tema naaber ülaltvoolu ei laseks seda dünamiidiga õhku, päästmaks enda jagu.

Kuhjates vett, sellal kui neeger ja valge töötasid vahetustena kõrvuti mudas ja vihmas, autotulede ja bensiinipõletite valgel, turgutuseks viskiaamid ja küüritud ning kõrvetatud õlivaatides keevad viiekümnegallonilised kohviannused; limpsates katseiselt, peaaegu süütult, üksnes vääramatult (kus temal kiiret) grotesksete liivakottide alt ja vahelt ja lõpuks ka pealt, just nagu olnuks kogu tema eesmärk lihtsalt anda inimesele veel üks võimalus tõestada (mitte temale, vaid endale), kui palju inimkeha suudab kanda, taluda, vastu pidada; siis, lasknud inimesel seda tõestada, tehes seda, mis ta paari viimase nädala jooksul võinuks teha igal ajal, kui vaid oleks suvatsenud: eemaldades

rututa ja ka erilise kurjuseta või raevuta miili või kaks tammist ja kohvivaadid ja viskiaamid ja bensiinitõrvikud üheainsa hooga varinguga, veel veidi aega paralleelsete puuvillavagude vahel tuhmilt läikides, kuni põllud koos teede ja tanumate ja viimaks linnade endaga kadusid.

Kadusid, haihtusid üheainsa hiiglasliku kollase liikumatu pinna alla, millest ulatusid välja üksnes puude ja telefonipostide tipud ja maharaiutud peadena mõjuvad inimelamute harjad, nagu mingi salapärase ja mõistetamatu kavatsusega rāpasele peeglile paigutatud mõistatuslikud esemed; ja ürgasukate maundid, mokasiinmadudest kihvad, kus kannatlikult, vastastikus vaherahus ootasid karud ja hobused ja hirved ja muulad ja metskalkunid ja lehmad ja kodulinnud; ja tammid ise, kus matriarhaalses segadikus jätkuvalt sündis noori ja suri vanu, mitte pingutusest, vaid aeg ja kõdu lihtsalt tegid oma tavalist tööd, just nagu oleksid inimene ja tema saatus lõpuks tugevamad jõestki, mis talt kõik oli võtnud, heitlikele muutustele allumatud, võitmatud.

Siis, olles tõestanud ka seda, tõmbus ta — Vanamees — tagasi, kuid ei taganenud: alanes, lahkus maalt, ikka aeglaselt ja vääramatult, tühjendades lisajõed ja -harud jälle asjatut lootust toitvasse vanasse sāngi, kuid nii aeglaselt ja vähehaaval, et mitte vesi ei tundunud alanevat, vaid maa ise näis vargsi tõusvat, kerkivat ühtse pinnana taas valguse ja õhu kätte: ükskõik pidev kollakaspruun triip ikka selsamal kõrgusel — telefonipostidel ja raatsikuuride ja majade ja poodide seinte peal, justnagu oleks selle kõrgus teodoliidiga määratud ja triip ise üheainsa hiiglasliku katkematu pintslitõmbega veetud, maa nüüd ühe uhtetolli võrra kõrgem, rammus muld ühe tolli võrra paksem, kuuma āgeda maildõsa all pikkades pragudes kuivamas; kuid mitte kauaks, sest peaaegu kohe tuli ader, künd ja istutamine, juba kaks kuud hili-
nenud, ent see ei lugenud: augustiks oli puuvill taas kord mehekõrgune ning noppimiseks veel valgem ja tihedam, otseku ütleks Vanamees: "Ma teen, mis ma tahan, siis kui ma tahan. Kuid ma maksan kõige eest."

Ja muidugi paadid. Nad kõrgusid tole kollase vedela tasapinna kohal ja koguni liikusid sellel: kalameeste ja trapperite lootsi-

kud ja lihtrid, US Inseneride kaatrid, tegutsemas Tammikomisjoni ülesandel, ja üks väike madalvee-aurulaev, mis tossutas veidral kombel päris puuvillaväljade keskel ja kohal, juhiks mitte loots, vaid farmer, kes teadis, kus asuvad vee alla jäänud tarad, topivahiks mehaanik, kes lõikas tangidega telefonitraate, et korsten läbi pääseks: õieti polnudki see väga veider, sest juba Jõel oli laev meenutanud maja, nii et siin ei erinenud ta üldse allkorruse-ta hoonetest, mille keskel tossutas ja vahel koguni kihutas, katlas maksimumsurve, mõnd põgenevat emaparti isapardina taga ajades.

Kuid neist, nagu peagi selgus, ei piisanud; seekord oli Vanamehel tõsi taga. Nii et nüüd hakkas Mehhiko lahe sadamatest saabuma krevetitraalereid ja lõbusõidujahte ja rannavalvekaatereid, mille põhjad tundsid ainult soolavett ja mereäärseid jõesuudmeid, meeskondadeks endiselt meremehed, aga juhtideks kohalikud, kes teadsid üleujutatud maanteede ja tarade paiknemist, sest olid kogu elu ajanud nendega kõrvu või nendeni künnivagusid; laveerides tursunud hobuse- ja muula- ja hirve- ja lehma- ja lambakorjuste vahel, et koguda puudelt ja raatsikuuride ja puuvillaküünide ja triivivate onnide katustelt ning elumajade ja kontorihoonete teise korruse akendelt Vanamehe musti ja valgeid kannatlikke hädalisi; soolaveemehed, kelle jaoks maa oli kas ilmetu puudeta soolapadur või läbitungimatu trompetviinapuu ja rippsambla soine tihnik, madudest ja alligaatoritest kubisev; kellest mõned polnud näinud maadki, millesse olid löödud nende veemaju toetavad vaiad — jäämas edasi isegi siis, kui neid enam ei vajatud, otsekui tahaks näha, mis nägu on maa, mis toidab nende poolt päästetuid — mehi ja naisi, musti ja valgeid, musti rohkem kui valgeid, kümme ühe vastu; ja seda siis üürikeseks hetkeks nähes, enne kui muul ja ader selle taanduva veepiiri üles kündsid; siis suundudes tagasi Jõele, enne kui nende traalerid ja jahid ja kaatrid oleksid muutunud kasutuiks ja kaadunud vrakkideks kesk lagunenud kanakuute ja lehmalausid ja peldikuid; tagasi Vanamehele, kes oli taas tõmbunud oma tavalistesse kallastesse, tukkuv ja süütuilmeline, just nagu olnuks see keegi

muu, kes vähemalt viivuks ajaks oli muutnud kogu ümbritseva maa näo.

Tagasi kodu poole, möödudes jõelinnadest, millest mõned olid väärikas eas juba siis, kui Mississipi lõunaosa kuulus Hispaaniale: Greenville ja Vicksburg, Natchez ning Grand ja Petit Gulf (nüüd küll kadunud, kunagine paikki kandis teist nime), mis oli tundnud Masonit ja vähemalt ühte Harpe'i ja kust oli alanud või lähtunud Murrelli nurjunud orjadeülestõus eesmärgiga pühkida valged siit maalt ja teha temast selle imperaator; maapind tammi taga üha alanemas, kuni varsti polnud enam võimalik öelda, kus algab vesi ja lõpeb maa: üksnes seda, et need lopsakad ja rohetavad päikeselised savannid su raskust enam ei kannu. Jõed ei voolanud nüüd enam läände, vaid lõunasse ega olnud enam kollased või pruunid, vaid mustad, loogeldes miile läbi kollase soolapaduri, millest meretuulega tõusis selliseid sääsepilvi, et kihelevas ja kõrvetavas piinas tundus, nagu näeksid nende ähmaseid kontuure tõesti liuglemas üle maa, ja jõudes lõpuks puhtasse soolavette: veel mitte päris Mehhiko lahte, kuid vähemalt saarte — Shipi ja Horni ja Petit Bois' — tagusesse väina, traaleri- ja jahipõhjad nüüd jälle koduveses tuletornide ja ja voolutähiste ja dokkide kuivavate võrkude ja kalatööstuste keskel.

Mees mäletas oma noorusest ka seda, kuidas ta ühel suvel ühe väikese purjekaga aina ümber läks, sest Mississipi põhjaosas sündinud ja sisemaal põlvkondi kasvanud, ei aimanud ta pagisid enne ära, kui need olid juba kohal. Järgmisel suvel, avastanud, et see veerohkus talle meeldib, pöördus ta tagasi, sedapuhku traalerimehena, ja ta mäletab eestakil hõõgivate süte kohal podisevat neljagallonilist raudpada, milles peotäite soola ja pipra hulgas keesid peata krevetid; seda pada ei tühjendatud ega pestud kordagi ja selle sisu uuenes pidevalt, nii et krevette söödi päev otsa möödaminnes nagu maapähkleid; ta mäletab varajast aoaega, mille äge subtroopiline kollakaspunane päev peaaegu kuuldava plahvatusena kohe hävitab, kuid kus veel veidi aega on pime, mustjas laev triivimas krevetipaikadesse, ahtri taga hääletu fosforne keeris nagu uppuvate jaanimardikate sülem, nooruk lamamas näoli piigil, pilk ainiti tumedal veel, kus häiritud kreve-

tid söötsid eemale sätendavate ja tuhmuvate lehvikutena nagu tillukesed raketid.

Õppides tundma ka barjäärisaarestikku; seilates ühena viiest amatöörist koosnevas meeskonnas, õppis ta hoidma suurt luupi kiilu peal püsti ja liikvel, nagu sedagi, kuidas manööverdada seda ühest kohast teise ja tagasi, nii et nüüd juba professionaal ja New Orleansi asukas, tennis ta elatist ühele salaviinavedajale (olid kahekümnendad aastad) kuuluva mootorpaadi kaptenina, meeskonnaks mustanahaline kokk-tekimadrus-lastija ning salaviinakaupmehe noorem vend: kahekümneühene või -kahene sale itaallane, kellel oli kollased kassisilmad ja siidsärk, kergelt punnis kaenlaalusest väikesekaliibrilisest püstolist, mis võinuks kaasa tuua kõigi nende surma, kui kaptenil või kokal olnuks vähimatki kavatsust vahelejäämisel vastupanu osutada, ja mille kapten või kokk esimesel võimalusel kabuurist eemaldasid ning ära peitsid (õieti ei peitnudki, vaid lihtsalt poetasid mootori all loksuvasse õlisesse pilssi, kus see oli turvalises kohas, sest ehkki Pete selle asupaiga varsti avastas, keeldus ta kätt pistmast õlisesse vette, lihtsalt mossitades kokpiti ääres selili tekil); nad söitsid paadiga üle Pontchartraini järve ja läbi kitsuste Mehhiko lahte Rigoleti saarte tagusesse väina, varitsedes seejärel kustutatud tuledega, kuni rannavalvekaater (see sõitis peaaegu graafiku täpsusega; nendelgi oli oma töö, ehkki võrdlemisi lootusetu) oli kihutanud kiirelt ja suureliselt ida poole, minnes, nagu neile meeldis mõelda, Mobile'i tantsupeole; siis kompassi abil saarele (see oli pelk liivaseljandik, kus kasvasid mõned kidurad räsitud männid, teispool möllava ja mõirgava avalahe tuultest alatasa nahutatud), kuhu Kariibi saarelt käiv kuunar mattis vaadid rohelise alkoholiga, mille salaäritseja ema New Orleansis muundas ja pudeldas ja sildistas šoti või burbooni viskiks või džinniks. Saarel olid mõned metsikud veised, kelle eest nad pidid hoiduma, neeger kaevamas ja püstoli pärast mossis Pete endiselt keeldumas igasugusest abist ja kapten ootamas rünnakut (nad ei võinud riskida tulega), mis juhtus igal kolmandal või neljandal reisil — kiitsakad metsikud poolnähtavad kogud tungimas äkitselt ja hoiatuseta peale, nii et nad pöördusid ja jooksid läbi painajaliku liiva ning vupsasid

jullasse, siis piki kallast aerutades, loomad kannul, kuni nad olid piisavalt kaugele meelitatud, nii et neeger võis minna ja ülejäänud vaadid rannast ära tuua. Siis jälle vaikne varitsus, kuni kaater, tantsupidu ilmselt läbi, sama suurelise ja kõrgi kiirusega tagasi läände kihutas.

Ka see oli Mississipp, ehkki erinev tollest, kus laps oli kasvanud; siin olid inimesed katoliiklased, hispaania ja prantsuse veri lõi ikka veel välja nimedes ja nägudes. Aga see oli kitsas vöönd, kui mitte arvestada merd seal seilavate paatidega: kaarjas rannariba, kitsas katkematu rida häärbereid ja hotelle, mida ühtaegu valdasid seal elavad Chicago miljonärid, seljad vastamisi teise kitsa reaga, sedapuhku barakkidega, kus elasid neegritest ja valgetest paadimehed ja kalatehase töölised.

Seejärel algas noormehele tuttav Mississipp: hõrenevais asulates temale tuttavad inimesed, sest nendesarnaseid oli tema kodukohaski: pikkade meeste järehtulijad või vähemalt vaimsed pärijad, kes ei töötanud tehases ega harinud põldu ega isegi juurviljaaeda, sest ei elatunud maast, vaid selle asukatest: kalapüügiuhid ja üksikud elukutselised kalamehed, ondatra- ja alligaatoripüüdjad ja hirvede salaküttijad — nüüd oli maa tõusmas poolveest kindlaks, vaipjalt pikaokkaliste mändidega kaetud pinnaks, mida Põhja kapital konverteeris Ohio ja Indiana ja Illinoisi pankades dollariteks. Kuigi mitte tervenisti. Osa sellest muutis külad ja alevi linnadeks ja isegi rajas peaaegu üleöö uusi — linnu, millel olid Mississipp nimed, ent Ohio ja Indiana ja Illinoisi nägu, sest nad olid Mississipp linnakestest suuremad, täna kerki-des neid loonud kõrgete mändide keskel, homme aga (nii kähku, nii kärmelt, nii ruttu) mälestusmärkidena rõugearmiliste kännustike vahel, sest maa oli andnud oma ainsama saagi: pinnas oli liiga sõre ja õhuke, et võistelda tõsiselt puuvillakasvatases — kuni inimesed avastasid, et see kasvatab taimi, mida muud pinnased ei toida: tomateid ja maasikaid ja peent suhkruroogu: mitte põhja- ja läänepoolsete maakondade sorgot, mida tõelise roopiirkonna inimesed kutsusid seatoiduks, vaid ehtsat magusat roogu, millest tehti siirupit.

Mississippi

Suured linnad Mississippi mõotkavas: Hattiesburg ja Laurel ja Meridian ja Canton; ja linnad, mille nimi tuli Ohioist kaugemalt: Kosciuszko ühe Poola kindrali järgi, kes uskus, et inimesed, kes tahavad olla vabad, peaksid seda olema, ja Egypt, sest seal leidis ainsana vilja noil lahjadel viletsatel sõjaaegadel, mille tagajärge vanad naised ikka veel ei tunnistanud, ja Philadelphia, kus elavad endiselt *neshoba*-indiaanlased, kelle nime maakond kannab lihtsalt sellepärast, et nad oskasid elada rahu teiste inimestega, sõltumata nende nahavärvist või poliitikast. See oli nüüd kungasmaa: Jonesi maakond, mille vana Newt Knight, selle peamine valdaja ning esimene kodanik või esimene asukas, kuidas just soovite, Konföderatsioonist aastal 1862 lahku löi, rajades Ühendriikide piirides veel kolmanda vabariigi, kuni konföderaatide vägi tema sõjakast palkkantsist pealinna alistas; ja Sullivani org: pikk kitsas mäekuru, kus mõned põhjaiiri ja šoti nimega klannid või perekonnad vanal Cullodeni lahingu eelsel kombel üksteisega vaenutsesid ja üksteist tapsid, kuid alati kohe ühinesid, et avaldada igale võõrale samuti eelcullodenlikku vastupanu: illustratsiooniks legend ebaseaduslikke viskiaparaate jahtinud maksuametnikust, kes võeti vangi ja pandi talli ja siis künnimuula paarilisenä rakmes tööle. Ükski neeger ei jäänud kunagi pimedas Sullivani orgu. Õigupoolest oli sel alal üldse vähe neegreid: tema kitsas riba ulatus noormehe enese kodukanti: selle kaugemasse nurka, mida neegrid läbisid harva ja kärmelt ja üksnes päevalgel.

See vöönd ei ole eriti lai, sest peaaegu kohe algab idas preeria, mille veed voogavad Alabamasse ja Mobile'i lahte ning kus on vanad vastastikuste abielusuhetega linnad ja istanduseomanike majad, mille Virginia ja Carolina traditsioonilises georgiaanlikus stiilis sambad ja portikused erinevad Natchezi hispaania ja prantsuse mõjudest. Need linnad on Columbus ja Aberdeen ja West Point ja Shuqualak, kus on head vutialad ja kus aretatakse ja treenitakse häid linnukoeri — samuti hobuseid jahimeestele; siin on ka Dancing Rabbit, kus *choctaw*'de ja Ühendriikide vahel sõlmiti esimestelt Mississippi röövinud leping; ja ühes neist linnadest elas üks noormehe sugulane, nüüdseks surnud, puhaku rahu:

võitmatu ja parandamatu vanapoiss, vanade peotantsude lõvi ja paadunud väljaslõunastaja, sest mil iganes vajati lisaks üht üksikut meest, mõtles iga perenaine kohe temale.

Kuid ta sobis ka meestega, ja enamgi: noorte meestega, ta mängis pokkerit ja võttis viina linna noorte poissmeeste ja ap-sostaatidega, kes olid veel piisavalt noored, et abiellumast tõrkuda; kes lisaks kedridele ja kepile ning kollastele kinnastele ja moekale kaabule kandsid vääramatut sardoonilist ateistiilmet, kuni ta lõpuks oli sunnitud viimases meelegaheites palvest abi otsima: istudes ühel õhtul pärast einet kaubareisijate hulgas Gilmeri hotelli esise kõnnitee toolidereas ja oodates, mida (kui üldse) õhtu toob, kui kaks T-mudeli Fordis mööduvat noort poissmeest peatusid ja kutsusid ta kaasa üle Alabama piiri, et tuua sealt kungasmaalt gallon salaviskit. Seda nad tegidki. Kuid otsitav koht polnud kungasmaal, sest need ei olnud enam künkad, vaid Apalatši mäeaheliku viimane saba. Kuid kuna T-mudeli mootor pidi niikuinii kiiresti käima, et auto esituled põleksid, siis parandas mäkketõus tegelikult asja, eriti kui nad pidid peale panema tugevama käigu. Ja kuuludes mootorsõidukite-eelsesesse põlvkonda, ei tulnud talle pähegi, et tagasitee kuidagi teistmoodi oleks, kuni nad oma galloni kätte said ja sellest veidi jõid ja otsa ringi pöörasid ja laskumist alustasid. Või siis oli see viski süü, ütles ta sellest jutustades: kuidas väike auto oli kihutanud aina kiiremini nõrgas kumas, umbes sama tugevas nagu kaks jaanimardikat, võttes pööraseid kurve, mis kiiruse kasvades muutusid aina sagedasemaks ja järsemaks ja ohtlikumaks, viseldes ümber peaaegu täisnurksete loogete, kaljusein ühel ja mitusada jalga püstloodis tühja ööd teisel pool, kuni viimaks ta palvetas, öeldes: "Issand, sa tead, et ma pole Sulle üle neljakümne aasta tüli teinud, ja kui Sa mu nüüd Colombusesse tagasi aidad, siis luban, et ma ei tüliita Sind enam kunagi."

Ja nüüd on noormees, praeguseks keskealine või vähemalt keskikka jõudmas, samuti tagasi kodus, kus need, kes kujundasid ümber tema noorpõlve sood ja laaned, on nüüd andnud maale enesele teise näo: see, mida tema mäletas tiheda jõeoorurägastikuna ja rammusa põllumaana, on nüüd kahekümne viie mi-

li pikkune kunstlik järv: üleujutusi tõkestav moodustis tohutust muldtammist allpool asuvate puuvillapõldude kaitseks, kuhu igal aastal lisandub paar päramootoriga paati ja lõpuks ka üks purjekas. Teel kodunt linna möödus keskikka jõudev mees (nüüd elukutseline kirjanik, kes oli tahtnud jääda hulkuriks ja omandita vagabundiks nagu noores eas, kuid aeg ja edu ja arterite kalestumine olid tast võitu saanud) tihti ühe arstist sõbra tagaõuest, kelle poeg oli Harvardi üliõpilane. Ühel päeval pidas üliõpilane ta kinni näitas talle kahekümnejalase luubi lõpetamata keret, öeldes: "Kui ma ta valmis saan, härra Bill, siis tahan ma, et te õpetaksite mind purjetama." Ja iga kord, kui ta seejärel möödus, kordas üliõpilane: "Mäletate, härra Bill, ma tahan, et te õpetaksite mu purjetama, kui ma ta ükskord vette saan," mispeale keskealine vastas alati: "Hüva, Arthur. Lihtsalt anna mulle teada."

Siis ühel päeval, kui ta väljus postkontorist, hõikas keegi teda taksost, milleks Mississippi väikelinnades võib olla iga kindlama ametita sõiduhimulise noormehe auto, kes end taksojuhiks kuulutanud, nagu Napoleon kuulutas end keisriks; peale juhi oli autos too üliõpilane ja üks noormees, kelle pangapresidentist isa oli seoses pankrotiga haihtunud hiljuti kuhugi läände, ja veel neljas noormees, üldtuntud tüübi esindaja: linnatola, veiderdaja, kelle huumor pole õel, vaid sageli vaimukas ja alati naljakas. "Ta on vees, härra Bill," ütles üliõpilane. "Olete minekuvalmis?" Seda ta oli, nagu ka luup; üliõpilane oli ema õmblusmasinaga purjed kokku traageldanud; nad manööverdasid paadi järvele, kus see võttis hoogsa kursi, kui keskealisele tundus äkitselt, et osa temast ei ole enam luubis, vaid umbes kümme jalga eemal ja jälgib seda vaatepilti: Harvardi üliõpilane, taksojuht, redus pankuri poeg ja külanarr ja keskealine romaanikirjanik purjetamas omatehtud paadiga Põhja-Mississippi kungasmaa kunstlikul järvel, ja ta mõtles, et sellist asja ei juhtu rohkem kui korra elus.

Taas kodus, sünnimaal; siin oli ta ilmale tulnud ja siin puhkavad kord tema luud; armastades seda maad, kuigi osalt ka vihates: jõeäärne tihnik ja sellega piirnevad künkad, kus ta lapsena oli ratsutanud isa taga hobusel ilvese või rebase või pesukaru jälil, klähvivate hagiijate kannul, ja kus ta oli, püssimeheks

piisavalt vana, kütinud üksi, oli nüüd mudase järve põhi, mida järk-järgult ja pidevalt kergitas õllepurkide ja pudelikorkide ja kaotatud ahvenasöötade iga-aastane kiht; või et metsik laas — nood kaks nädalat metsas, laagris, algelise toidu ja algeliste asemetega, elu meeste ja hobuste ja jahikoerte seltsis, mitte saagi tapmiseks, puudutamiseks ja minnalaskmiseks, iial küllastumata — olid nüüd eemaldunud laudasase Delta lõunanurka, nii et miilipikkused kaubarongid (mida on näha miilide kaugusele üle põldude, mille puuvill panditakse veebruaris, pannakse maha mais, koristatakse septembris ja müüakse oktoobris veebruarikuise laenu katteks, et pantida juba järgmise aasta saak) näivad mööduvat korruga kahest või isegi kolmest väikesest indiaani nimega külast tolsamal pinnal, kus tema noorukina, nüüd juba vintpüssi kandjana, oli osalenud iga-aastases rituaalses jahis Vanale Benile: suurele vanale püünises vigastatud karule, kes oli teeninud endale nime, inimsarnase tähistuse, legendiga purustatud püünisaukudest ja raudadest ja surmatud hagijatest ning üleelatud haavlitest ja kuulidest, kuni Boon Hogganbeck, nooruki isa tallimeister, tormas ja tappis ta jahinoaga, et päästa jahikoera, keda tema, Boon Hogganbeck, armastas.

Kuid kõige enam vihkas ta sallimatust ja ülekohut: neegrite lintšimist — mitte sooritatud kuriteo eest, vaid nahavärvi pärast (lintšimist jäi aina vähemaks ja varsti kaovad nad hoopis, ent kuri oli tehtud ja hüvitamatu, sest seda poleks tohtinud kunagi olla); ebavõrdsust: nende koolide viletsust, kui koole üldse oli, hütte, kus nad virelesid, kui ei tahtnud elada lageda taeva all: kes nad võisid kummardada valgete jumalat, aga mitte valgete kirikus; tasuda makse valgete kohtumajas, aga mitte seal hääletada; töötada valgete kella järgi, kuid sunnitud leppima valge palgaarvestusega (kapten Joe Thoms, üks Delta istanduseomanikke, kuigi mitte suuremate hulgast, kes pärast halba saagiaastat võttis pangast tuhat hõbedollarit ja kutsus oma viis rentnikku ükshaaval söögituppa, kus kakssada dollarit oli hooletult lauale lambi alla puistatud, öeldes: "Noh, Jim, see on meie tänavune teenistus." Mispeale neeger kostis: "Suur Jumal, kapten Joe, kas see kõik on minu?" Ja kapten Thoms: "Ei, ei, ainult pool sellest on si-

nu. Teine pool kuulub mulle, pea meeles."); vaelevagatsemist, mis saatis Washingtoni selliseid senaatoreid ja kongresmene, nagu mõned neist olid, ja mis võis püstitada Jeffersoni-suuruses linnakeses viie eri usulahu kirikuid, kuid ei eraldanud ruutjalgagi maad laste mänguplatsiks, kus ka vanainimesed võiksid istuda ja neid jälgida.

Ometi armastab ta seda, see on tema oma, sest ta mäletab, kuidas ta püüdis püsida, oli sunnitud püsima voodis, kuni koit tõi jõuluhommiku või mõne peaaegu sama hea hommiku; kella kolmest ülesäratamist ja sööki lambivalgel, et sõita kalessiga linna ja raudteejaama ning suunduda hommikuse rongiga kolmeks või neljaks päevaks Memphisesse, kus ta nägi autosid; ja toda päeva aastal 1910, kui ta kaheteistkümnese jälgis John Moissanti maandavat jalgrattaratastega ja kaldtüüriga Bleriot' monoplaani (sõiduriista kallutamiseks või tasakaalus hoidmiseks tuli varpida kogu tiivaotsa) Memphise hipodroomile ja teadis kohe, et ühel päeval peab ka tema lennukit juhtima; mäletab oma esimest armsamat, kaheksa-aastaselt, pontsakat ja mesijuukselist häbelikku Maryt, kellega ta istus köögitrepil ja sõi jäätist; ja teist, seekord Minnie't, kelle kungasmaaätist vanaisalt ta ise nüüd mehees salaviskit ostis, tüdruk oli tulnud seitsmeteistaastaselt linna apteeki joogimüüjaks, noormees aga vaatas, kuidas ta neitsilikult ja süütult ja ebaluseta valas Coca-Colat tõstetud klaasi, pistes poidla läbi kannusanga ja pöörates kannu ainsa katkematu liigutusega oma horisontaalsele käsivarrele — täpisealt samamoodi, nagu noormees oli tuhat korda näinud tema vanaisa viskit kallavat.

Armastab isegi vihates, sest iga Joe Thoms ja tema kahesaja hõbedollari ja kapuutsiga öösärgis Snopesi kohta leidis kuskil Mississippis ka seda: Ned, sündinud tagaõue neegrionnis aastal 1865, nüüd keskealise mehe vaarisa päevil, ja praeguseks kolm nende põlvkonda üle elanud; kes nende kolme põlvkonnaga nii palju aastaid ja nii pidevalt oli kõrvuti käinud ja rääkinud, et ta käis ja rääkis nüüd samamoodi nagu nemad; ja kellel oli kaks päratut kirstu nende kantud riietega — mitte üksnes vasknööpidega sinine saterkuub ja torukübar, mida ta oli kandnud tema vaarisa ja vanaisa kutsarina, vaid ka vaarisa enda saterkuued ja vanaisa

tuvisabakuued ja tema isa lühike kuub, mida keskealine mäletas näinuvat neile algsest mõeldud turjadel, koos kaheksakümne aasta jooksul samasuguseid muutusi läbi teinud kaabudega: nii et oma kabineti aknast juhuslikult välja vaadates nägi keskealine toda turja, toda kõnnakut, toda kuube ja kaabut minemas välja maantee poole, ja tema süda vakatas ja ta isegi võpatas. Tema (Ned) oli nüüd kaheksakümne neljane ja oli hakanud viimastel aastatel pisut segi minema, öeldes keskealisele mitte üksnes "master", vaid mõnikord "master Murry", kes oli keskealise isa, ja vahel ka "kolonel"; ning kord nädalas läbi köögi võõrastetuppa tulles või seal juba olles, ütles: "Siin tahan ma lamada, siinsamas, kus ma võin sialt aknast välja näha. Ja ma tahan, et oleks päikseline päev, nii et päike minu peale paistaks. Ja ma tahan, et teie matusekõne piaks. Ma tahan, et te võtaks mu mälestuseks ühe pitsi ja siis piaks kõikse parema jutluse, mis te iales pidand."

Ja ka Caroline, kelle keskealine oma hierarhilises järjekorras samuti oli pärinud ja kellest keegi enam täpselt ei teadnud, kui palju aastaid üle saja tal oli, aga ta polnud üldse segi: polnud unustanud midagi, vaid kutsus keskealist endiselt "Memmyks" nagu oma viiskümmend aastat tagasi, kui see oli tema väikevendade võimetekohaseim variant "Williamist"; mehe noorim tütar, neljane ja viiene ja kuuene, talle majja tulles teatamas: "Issi, mammi käskis sulle meelde tuletada, et sa oled talle kaheksakümmend üheksa dollarit võlga."

"Ma tean," kostis keskealine. "Mis teie kaks nüüd tegite?"

"Kaltsutekki," vastas tütar. Mis oli ka tõsi. Caroline'i onnis oli nüüd elekter, aga ta ei kasutanud seda, jäädes truuks vanale tuttavale petroolilambile. Nagu ta ei kasutanud ka prille, kandes neid ainult ehtena laubal, lumivalgel rättil, mis kattis tema nüüdseks juusteta pead. Ta ei vajanud neid: nii talvel kui ka suvel koldes hõõguva tule ääres, mille tuhas küpsesid maguskartulid, viieaastane valge laps miniatuurses kiiktoolis koldest ühel pool ja peaaegu sama pisike neegrieit oma toolil teisel pool, eredate riidetükkidega korv kahe vahel, mõlemad seal tuhmis valguses, milles keskealine ei suutnud ilma prillideta oma nimegi lugeda,

Mississippi

tähti ja ruute ja rombe uueks mustriks sulandamas, et voltida see tekk siis kirstu kadakalaastude sekka.

Siis oli neljas juuli, köök pärast hommikusööki suletud, et kokk ja majahoidja võiksid osa võtta suurest piknikust: kuumal kesk-hommikul korjasid elatanud neegritar ja valge laps aiast rohelisi tomateid ja sõid neid soolaga ja pärastlõunal pistsid mooruspuu all tagaõues kahekesi kinni peaaegu kogu viieteistnaelase külmas hoitud arbuusi, ja sellel õhtul sai Caroline esimese rabanduse. Arsti arvates pidanuks see jääma ka viimaseks. Ent päevavalgeks oli ta toibunud ja hommikul hakkasid saabuma tema niuetest pärit põlvkonnad, tema enda seitsmekümne ja kaheksakümneaastastest lastest kuni nende lapselapse- ja lapselapselapselasteni — näod, mida keskealine polnud kunagi näinud, kuni onn neid enam ei mahutanud: naised ja tüdrukud magasid sees põrandal ja mehed ja poisid magasid väljas maapinnal, Caroline ise oli nüüd teadvusel ja varsti juba voodis istukil: — ta polnud unustanud midagi: matriarhaalne ja majesteetlik, enamgi: talle ei saanud vastu vaielda: kell kümme ja koguni üksteist õhtul ning keskealine ise nüüd lahtirõivastunult voodis lugemas, kui ta eksimatult kuulis sukkades või paljaid jalgu tagatrepist üles tulevat; siis vaatas võõras tume nägu — mitte kunagi sama mis üleeile või kaks või kolm õhtut tagasi — uksest sisse ja tasane, viisakas, aga orjalikkuseta hää l ütles: "Ta tahab jäätist." Ja mees tõusis ja riietus ja sõitis autoga linna; ta sõitis linna isegi läbi, ehkki teadis, et kõik seal on ammu suletud ja ta peab tegema sama mis üleeile: sõitma kolmkümmend miili peateeni ja siis seal ühes või teises suunas, kuni leiab mõne avatud baari või *hot-dog*'i kioski, kust saab osta kvardi jäätist.

Kuid too rabandus polnud veel saatuslik; varsti kõndis Caroline — ehkki majahoidja oli saanud käsu anda talle igal ajal auto — jälle läbi kogu maa linna, et istuda koos keskikka jõudnud emaga, nagu keskealisele meeldis mõelda, tema isa ja tema enda ja kolme noorema venna aegadest, mil nemad, kaks naist, kes kokku ei kaalunud kahtesada naelagi, pidid viie lärmitseva mehega toime tulema: kuid tõenäoliselt nad ei rääkinud, sest erinevalt meestest on naised õppinud elama ilma sellise keeruka sentiment-

taalsuseta. Aga nähtavasti teadis Caroline ka ise, et too suvine rabandus oli nagu vana kappkella keskpäeva- või kesköölööki ennetav kõhatus, sest ta jättis selle viimase kaltsuteki lõpetamata. See lihtsalt kadus ei tea kuhu, ja külma tulles ja päevade lühenedes hakkas ta veetma üha enam aega majas, mitte oma onnis, vaid häärberis kööginurgas istudes, kuni kokk ja majahoidja seal toimetasid, seejärel keskealise mehe naise õmblustoas, kuni perekond kogunes õhtueineks ja majahoidja viis ta kiiktoolis söögituppa, kus ta istus kogu söömaaja: kuni äkitselt (jõulud olid peaaegu käes) ta otsustas istuda söögiajani võõrastetoas, keegi ei teadnud põhjust, kuni ta lõpuks keskealise mehe naise kaudu neile teatas: "Miss Hestelle, kui need nigerid mu lautsile panevad, siis andke mulle lamamiseks uus puhas tanu ja põll." See oli tema hüvastijätt: kaks päeva pärast jõule tuli saatuslik rabandus: kaks päeva hiljem lamas ta võõrastetoas oma uue tanu ja põllega, mida ta ise enam ei näinud, ja keskealine mees võttis end kokku ning pidas jutluse, matusekõne, lootes, et kui tuleb tema kord, siis leidub ilmas keegi, kes võlgneb talle samasuguse kõne, nagu võlgnesid tallele neegrinaisele kõik, kes olid olnud, nagu tema titeeast saadik, selle truuduse ja andumuse ja selle ausameelsuse ringis ja mõjuväljas.

Ta armastas seda kõike, isegi kui pidi osati vihkama, sest nüüd ta teab, et ei armastata mitte millegi pärast, vaid millegi kiuste; mitte vooruste pärast, vaid puudustele vaatamata.

Käesolev tõlge ilmub enam-vähem William Faulkneri 101. sünniaastapäevaks (25. september). Nõnda kaugele on siis juba nihkunud tema sünd ja surmastki lahutab meid nüüdseks 36 aastat. Peaks nagu olema tekkinud seesugune distants, mis ühelt poolt vahetu aktuaalsuse kaotab, järgnevaid põlvi tema loomingust võõrutab, teiselt poolt selle loomingu hinnanguliselt "paika paneb". Tollest viimasest ei tarvitse küll eriti hoolida: sportlikuks kohtadejagamiseks pole kunstides täpseid mõõdupuid, ja võidupärgade loorbereist immutatakse tegelikult mumiitseerivat leotist. Kuigi enamik kirjandusloolasi näib praegu pärgavat Faulkneri lõppeva sajandi suurimaks ameerika romaania kirjanikuks, on vist paremgi, et selles asjas pole täielikku üksmeelt: lahkarvamistest

ajendatud jätkuv vaagimine ei lase teda veel kanda tolle tiitliga ehitud mausoleumisse.

Selle tähtpäeva puhul võib mõõdukalt rõõmustada, et eesti keeles pole Faulkneri esindatusega, mõne teise suurkirjanikuga võrreldes, just kõige kehvemad lood. Ühiskujundusega valiksarja plaanisetud kaheksast köitest on ilmunud küll ainult viis, ja hetkel ei paista sarja senisel ilmutajal "Eesti Raamatul" jätkuvat tõlkimiseks ja väljaandmiseks vajalikku raha. Kuid tundkem rõõmu neist viiestki, varem sarjaväliselt ilmunud paar muud raamatut lisaks. Nende paari muu hulgas ka *Hälin ja raev*, mis nüüd juba veerand sajandit, Joyce'i *Ulyssese* endiselt puududes, on eesti lugejale esindanud "teadvusvoolu" tehnikat. Uskugem, et sellel ja teistel Faulkneri uudsustel on olnud oma osa eesti proosa teisenemisel. Raske on küll osutada otseseid mõjusid: faulknerlikuks on kriitika mõnd oma autorit nimetanud vahel siis, kui too on kasutanud kas keerulisemat süntaksit või romaani romaani korduvaid tegelasi ja miljööd; kuid kummalegi ei ole Faulkneril ainupatenti. Erinevalt Hemingwayst, kelle stiilimõju on 1960. aastate noores eesti proosas vahel selgesti eristatav, näib Faulkneri toime olnuvat varjatum. Ent nõnda paistab olevat kõikjal maailmas: Hemingway stiil näib olemuslikult kergemini jäljendatav või vähemalt kergemini äratuntav.

Siinne esseelaadne lühipala on kirjutatud ja avaldatud 1954. a ning kuulub nõnda Faulkneri hilisjärku, mida märgistavad iseäranis pika hingusega lause ja sageli nostalgiline, meenutuslik, eelegiline toon. Faulkner rõhutas korduvalt, et tema peahuviks on inimsüdame igavesed tõesed, ja et kodupaiga ainek on lihtsalt see piisavalt tuttav materjal, mida ta tolleks ülesandeks kasutab. Aga kindlasti pole too materjal täiesti ükskõikne; ja praegusel juhul annab autor tolle materjaliga seotud tunnetele otsesema väljenduse. "Regionaalkirjaniku" sildil kipib ikka olema kõrvalisuse ja nurgatagususe varjund; "Mississippi" kirjutamisajaks ei pruukinud Faulkner, hiljutine Nobeli laureaat, sellise "segregeerimise" ohtu enam karta. Muide esinevad essee läbisegi reaalsed nimed ja seigad ning Faulkneri romaanide tegelased ja episoodid. Ka autobiograafilisi viiteid peab Faulkneril alati võtma ettevaatusega: ta põimib alatihti tõelust ja väljamõeldist.

Olgu lisatud üksnes mõned kõige hädapärasemad nimede ja mõistete seletused; muu peaks selguma kontekstist. Läbijooksvaist nimedest tähistavad "Suur Jõgi" ja "Vanamees" (*Old Man*) Mississippi jõge. Mõnel puhul mainitav Delta pole aga tolle suue, vaid Mississippi osariigi loodenurgas Mississippi ja Yazoo jõe vahel kolmnurksel või kreeka tähe delta Δ kujulisel territooriumil paiknev rikas puuvillakasvatusala.

(1) maund (*mound*) — siin arheoloogiateterminina eelajalooliste indiaanlaste muldkuhjatis, mida on mitmesuguse kuju ja suurusega kogu Mississippis jõgikonnas

(2) *chickasaw*'d, *choctaw*'d, *natchez*'id, *pascagoula*'d, *yazoo*'d, *chippeway*'d — mitmesugused indiaani hõimud (siin muutmata inglispärase nimekujuga), enamasti suurest (makro)algonkini keelkonnast

(2) Manassas, Sharpsburg, Shiloh, Chickamauga — Ameerika kodusõja lahingupaigad

(2) Bilbo ja Vardaman — Mississippis poliitikud 20. saj. algupoolest, demagoogid, kes õhutasid eriti rassivaenu

(3) Murrell, Mason, Hare, Harpe'id — Mississippis osariigi asustus- aegadel tegutsenud teeröövlid

(4) *minié*-kuulid — Ameerika kodusõja aegsed püssikuulid

(4) Sherman — põhjalaste kindral kodusõjas, sai kurikuulsaks "põletatud maa" taktikaga

(7) marssal — siin teatav politseiametnik

(7) sumadanimees (*carpetbagger*) — kodusõja järel Lõunas saagit- senud põhjalaste põlastav hüüdnimi

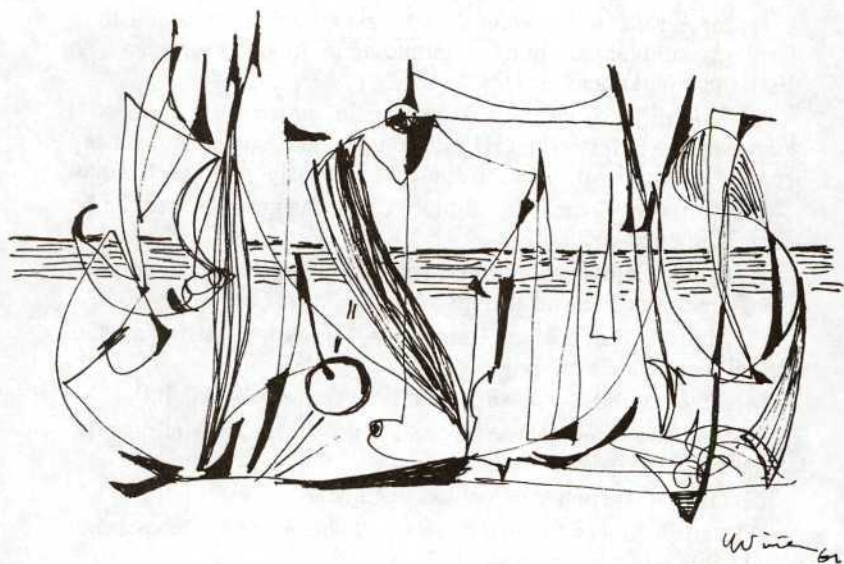
(7) kapten John Smith — inglaste Ameerika-kolonisatsiooni algusaja värvikamaid tegelasi

(9) aprill 1917 — Ühendriikide astumine I maailmasõtta

(17) Cullodeni lahing — šoti mägilastelt suhtelise iseseisvuse röö- vinud kaotus inglastele (1746)

(17) georgiaanlik stiil — 18. saj. ja 19. saj. alguse vara- ja kõrgklas- sistsistliku arhitektuuri inglise-ameerika variant.

Jaak Rähesoo

HELDUR VIRES

MIS ON EKSTAAS?

Loodusteadusliku lähenemise katse

Helle Kaasik

MEELESEISUNDITE MITMEKESISUS

Et käsitleda süstemaatiliselt (loodus)teadusliku paradigma suhtes sedavõrd marginaalset nähtust nagu *ekstaas*, tuleb esmalt defineerida mõistestik, mis seoks käsitletavat reaali olemasolevate hästidefineeritud mõistetega. Nii toimuks paradigma laienemine ehk nähtuse mõistmine paradigma raames pidevust säilitades (Undusk 1987). Loodusteaduse süsteemset mõistestikku ja palju vähem formaliseeritud, ajalooliselt kujunenud ekstaasi-mõistet sobib ühendama mõiste *meeleseisund* (ingl. k *state of consciousness*). Seda kasutatakse nii eesti- kui ka võõrkeelses erialakirjanduses (nt Ward 1989; Kaasik 1992), ehkki seegi mõiste pole mõõdetavate ega vaadeldavate suuruste kaudu üheselt määratletud. Seejärel võime ekstaasi defineerida inimese kõikvõimalike meeleseisundite teatava alamhulgana. Selleks tuleb aga eelnevalt määrata inimese võimalike meeleseisundite hulk ja kriteeriumid, mille alusel neid kindlaks teha ja eristada. Niiviisi oleksime teemade ringi laiendamise hinnaga pääsenud paradigma sisse ja võiksime seda juba seestpoolt lubatavais piires avardama asuda.

Millega on määratud inimese meeleseisund ja millised need võimalikud meeleseisundid üldse on? Kuidas saab inimene ise oma (või teine inimene tema) meeleseisundit kindlaks teha? Järgnevalt on esitatud üks mitme vaba parameetriga lahenduskeem sellele.

Info saamiseks inimese meeleseisundi kohta on kaks põhimõtteliselt erinevat teed: inimese enda käest küsida või mõõta

objektiivseid näitajaid. Kummalgi meetodil on omad eelised ja puudused. Vaatleme neid lähemalt.

1) Küsitlus: subjektile esitatakse küsimusi tema enesetunde kohta uuritava perioodil või pärast seda, palutakse anda hinnanguid selle eri aspektidele arvudeks kodeeritud skaalal.

Näide: Mil määral nõustute järgmiste väidetega (andke hinnang skaalal 0–5)?

- a) tundsin ebatavalist rahutust;
- b) nägin ilusaid nägemusi;
- c) mu mõistus oli selge; jne.

Saadavatele arvuliste hinnangutele saab rakendada matemaatilise statistika aparatuuri. Oluliste tulemuste saamise tõenäosus on seda suurem, mida suurem on küsitletud subjektide hulk ja mida rohkem on küsimusi. Ent küsitlusmeetodil on kolm põhilist puudust:

— keeleline relatiivsus: vastaja võib küsimuste sõnastust mõista teisiti kui küsija. Eri vastajatel seostuvad kasutatavate sõnadega erinevad hinnangud, mis mõjutavad nende vastuseid sõltumata nende tegelikest läbielamistest;

— mälu ebakindlus: aja jooksul mälestused teisenevad, tugevad emotsioonid võivad kogetu adekvaatset meenutamist takistada;

— sihilik desinformatsioon: vastaja võib mingil põhjusel uurijale lihtsalt valetada ja võimalused sellist valet avastada on väga piiratud.

2) Objektiivsed mõõtmised: mõõdetakse subjekti füsioloogilisi parameetreid, nagu pulss, vererõhk, aju elektromagnetväli, reageerimiskiirus jms, ja eeldatakse, et meeleseisundid on füsioloogiliste seisunditega piisavalt hästi seotud. Kui subjektiivselt tajutava meeleseisundi seosed füsioloogiliste mõõtmiste tulemustega on piisavalt suure valimi korral kindlaks tehtud, annab see võimaluse tulevasi küsitlusi kontrollida ja teadlikku desinformatsiooni välistada: näiteks pole kuigi tõenäoline, et inimene tunneb enneolematult suurt rahu, kui pulss ja hingamine samal ajal kiirenevad.

Et füsioloogilised näitajad on inimestel erinevad (mõnel inimesel on vererõhk alati keskmisest madalam, teisel jälle stabiilselt

kõrge), ei saa meeleseisundi määramiseks kasutada mitte nende tunnuste väärtusi endid, vaid nende muutusi mingi kindla "standardseisundi" suhtes. Sellise koordinaatide alguspunktina vaadeldava meeleseisundi peame paratamatult sisse tooma, kui seame eesmärgiks, et loodav mõistestik võimaldaks peale üksiku subjekti meeleseisundite hulga kirjeldamise ka eri subjektide meeleseisundite võrdlust. Seda meeleseisundit ei saa hoida Pariisis klaaskupli all nagu meetri etaloni, selleks tuleb valida mõni paljudel inimestel sageli esinev seisund, mida on lihtne saavutada, näiteks "keskmine" seisund, milles inimene on pärast normaalset magatud ööd tööpäeva hommikul ärghates. Ehk saab kunagi sellisest meelevaldsest etalonist loobuda — nii nagu meeter on nüüd defineeritud valguse kiiruse kaudu —, kuid praegu tuleb see mingilgi viisil defineerida.

Väga raske on kirjeldada inimese meeleseisundit üheainsa arvuga. Parem oleks mõlemat infokanalit kombineerides defineerida meeleseisund eri näitajate (mõõtmis- ja küsitlustulemuste) hulkana, valides paljudest küsitlus- ja mõõtmistulemustest välja omavahel seotud, sisukuse ja mõõdetavuse seisukohalt optimaalsed tunnused. Nende konkretiseerimine eeldaks töömahukat uurimist, kuid teoreetilist skeemi on võimalik edasi arendada ka ilma seda siinkohal tegemata: olgu need edaspidi lihtsalt N kindlat arvulist tunnust, mis saadakse küsitluse või mõõtmiste tulemuseks ja millega definitsiooni kohaselt on määratud inimese meeleseisund. Neid N arvu (nimetame neid edaspidi meeleseisundi komponentideks) võime piltlikult kujutada N -mõõtmelise ruumi koordinaatidena, meeleseisund ise kujutuks siis punktina selles ruumis. Analoogselt kasutatakse termodünaamikas faasiruumi mõistet (*Dictionary...* 1996: 312): faasiruumi koordinaatideks on süsteemi osakesi kirjeldavad arvud ning süsteemi olek kujutub punktina selles ruumis. Laenamegi siinkohal füüsikutelt sõna "faasiruum" meeleseisundi komponentide N -mõõtmelise ruumi tähistamiseks. See faasiruum — korrastatud punktihulk, mis kujutab endast kõigi N tunnuse muutumispiirkondade ühendit — ongi siis definitsiooni kohaselt inimese kõikvõimalike meeleseisundite hulk. Erinevad meeleseisundid vastavad eri punktidele selles faasiruumis. Koordinaatide alguspunktiks faasiruumis on mõistlik valida eelmainitud "standardseisund".

Aja jooksul inimese meeleseisund muutub — see tähendab, et muutuvad meeleseisundit kirjeldavad arvud, mis on meeleseisundite faasiruumi koordinaatideks. See omakorda tähendab, et seisundit kujutav punkt faasiruumis liigub — inimene liigub ühest meeleseisundist teise. Tema seisundit kujutav punkt moodustab mööda faasiruumi liikudes mingi trajektoori. Mõnes faasiruumi piirkonnas asub see punkt sagedamini ja kauem, mõnes teises harvemini ja vähem. Selle kirjeldamiseks, millistes seisundites inimene kui sageli viibib, saab pärast meeleseisundi definitsiooni konkretiseerimist ilma mingeid lisaeldusi sisse toomata matemaatiliselt rangelt defineerida tõenäosustiheduse selles seisundite ruumis analoogiliselt sellega, kuidas osakestefüüsikas defineeritakse elektroni asetsemise tõenäosustihedus aatomituuma ümbritsevas füüsikalises ruumis (*Dictionary...* 1996: 295). Võib püstitada hüpoteesi, et enamiku inimeste meeleseisundi tõenäosustiheduse keskmine (analoogne elektroni orbitaali masskeskmega) asub standardseisundi, s.t faasiruumi koordinaatide nullpunkti lähedal.

Mis saab esialgu püstitatud ülesandest määratleda ekstaasi mõiste? Sel kreeka keelest (*ek-* 'välja-', *ära-*', + *histanai* 'asend, asukoht, paigutus') paljudesse teistesse keeltesse levinud ilusal sõnal on lisaks algtähendusele teatav ajalooliselt kujunenud tähendusväli, mida tuleks defineerimise juures arvestada.

Sõnaraamatud (*Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*, *Antiigileksikon*, *Võõrsõnade leksikon*) annavad sellele sõnale üldjoontes ühesuguseid tähendusi (vaimustuse kõrgeim aste, joobumus, enese juurest äraolek või hinge äraolek kehast, ühinemine kõrgeima vaimse algega). Need sõnaseletused erinevad üksteisest pigem suhtumiselt nähtusse (võõrvaimust vallatud olek, meeltesegaduse episood *contra* õndsakssaamine, hinge ühinemine Jumalaga) ja selle seletamise aluselt (psühhofüsioloogia *contra* teoloogia) kui nähtuse enda kirjelduse poolest. Nähtuse enda esinemiskujud omakorda erinevad kõrvalt vaadates pigem kvantitatiivselt kui kvalitatiivselt — erinev on subjekti käitumise muutuste ulatus võrreldes tavaolekuga.

Ühes mõned aastad tagasi Eestis korraldatud ankeetküsitluses paluti vastajatel defineerida sõna "ekstaas". Vastustest on võimalik saada infot selle kohta, milline on selle sõna tegelik tähendusväli Eestis praegustel aastatel. 77 küsitletavat — keskmiselt 27-

aastased keskmiselt 13 aastat koolis käinud inimesed — andsid üldjoontes sõnaraamatu omadega hästi kooskõlas olevaid määratlusi, poetades sekka selliseid “pärlid” nagu “suhteliselt lühiajaline emotsionaalse seisundi suur muutus paremuse suunas”, “õndsus kümnendas astmes”, “kõrgeim vaimne orgasm”, “individuaalse mina kadumine”, “väljumine oma piiridest, raamidest”, “emotsioonide valitsemine mõistuse üle”, “segane, potentsiaalselt ohtlik meeleseisund”, “inimene kukub hasarti ja ei valitse enda tegude üle”, “teed asju, mida kaine peaga ei teeks” jne.

Käesoleva mõttearenduse raamides võiks ekstaasi defineerida mitmel viisil, tuleks leida neist loodusteadusliku käsitluse jaoks sobivaim.

a) Esimene viis oleks subjektikeskne: tähistame ekstaasi mõistega selle osa meeleseisundite ruumist, milles subjekti meeleseisundi paiknemise tõemäosustihedus on mingist kokkuleppelisest piirist väiksem, näiteks need seisundid, milles subjekt veedab vähem kui 0,001% ajast. Seega loeksime selle mõiste alla igasugused *subjekti jaoks piisavalt haruldased seisundid*. Selline definitsioon oleks iga subjekti korral erineva sisuga, pidevalt muutuv ka ühe subjekti jaoks ega võimaldaks mingit subjektidevahelist võrdlust.

b) Subjektist sõltumatu definitsiooni saamiseks võiksime liita kõigi subjektide tõenäosustihedused faasiruumis ja seada ekstaasi defineerima kokkuleppelise esinemissagedusega piiri nüüd juba sellele ühendatud “orbitaalile”. Selle ühendorbitaali võiksime ligikaudselt saada valimuringu teel, see tähendaks, et nimetaksime ekstaasiks kõiki neid seisundeid, mis *kõigi inimeste puhul piisavalt haruldased* on. Selline definitsioon võimaldab erinevalt eelmisest subjektidevahelist võrdlust ja väidet, et ühtedel inimestel esineb ekstaasi tunduvalt sagedamini kui teistel, mis selle mõiste ajaloolist tähendusvälja ja reaalseid tähelepanekuid arvestades tundub tõepärane. See ühendatud orbitaal moodustab omaette uurimisobjekti: milliseid “klastreid” moodustavad meeleseisundid faasiruumis, millised on nende omavahelised seosed, millistele inimgruppidele on millised seisundid iseloomulikud?

c) Veel paremini saame ajaloolist tähendusvälja arvestada, kui määratleme uuritava piirkonna faasiruumis standardseisundist piisavalt kaugete punktide hulga, näiteks piirkonnana väljaspool

teatava raadiusega kera, mille keskpunkt on koordinaatide alguspunktiks. (Muidugi võime selle piirkonna valikul arvestada ühendorbitaali tegeliku kujuga — võtta näiteks selle mingi kindel ots.) Selline definitsioon ei nõuaks ühendorbitaali kuigi täpset teadmist ega muutuks koos sellega. Samuti arvestaks see ajalooliselt väljakujunenud tähenduse seda aspekti, et ekstaasiks nimetatav seisund pole mitte ainult *piisavalt haruldane, vaid ka tavaseisundist oluliselt erinev.*

Jäädes käesoleva mõttearenduse raames viimati toodud definitsiooniskeemi juurde, tuleb tunnistada, et arvesse jäävad võtmata ekstaasi mõiste ajaloolise mittehomogeense tähendusvälja paljud aspektid (nagu vähemalt subjekti jaoks enamasti positiivne emotsionaalne värving ja erinevate institutsionaalsete väärtushinnangute hulk). Kinnitan veel kord, et ma ei pretendeeri selle sõna ümberdefineerimisele neis filosoofia, psühholoogia ja teoloogia (ja miks mitte ka nn parateaduste) valdkondades, kus seda juba kindlas, traditsioonilisele lähedases tähenduses kasutatakse. Küll võtan siinkohal negatiivse hoiaku selle sõna meelevälde ja sageli omakasupüüdliku rakendamise vastu reklaamivankri ette, s.t selle vastu, kui niiviisi nimetatakse lõbusõidulaevu, ööklubisid või tervisele ohtliku, meeleseisundit muutva aine tablette.

MEELESEISUNDITE DÜNAAMIKA

Kogu esitatud definitsioonide süsteemi oleks vaja selleks, et saada selgeid ja kasutatavaid seoseid objektiivselt ja/või subjektiivselt vaadeldavate nähtuste vahel. Juba enne meeleseisundi komponentide konkretiseerimist on võimalik vaatlusfaktide põhjal püstitada mõned hüpoteesid selle kohta, mis mõjutab inimese meeleseisundit — millised jõud tõmbavad või tõukavad seisundit kujutavat punkti faasiruumis ühes või teises suunas.

Esimene hüpotees: subjekti minevikus kogetud meeleseisundite tõenäosustihedus faasiruumis käitub subjekti oleviku meeleseisundi suhtes tõmbejõu väljana. See tähendab, et inimesel on suurem tõenäosus sattuda neisse seisunditesse, kus ta varem sagedasti olnud on. See hüpotees põhineb järgmistel vaatlusfaktidel:

a) enamik inimesi veedab suurema osa oma elust üsnagi piiratud hulgas meeleseisundites, kui kõrvutada seda meeleseisundite teadaoleva mitmekesisusega (James 1912: 388), ja tunneb võõristust tavalistest tugevasti erinevate meeleseisundite ja nende väliste avalduste suhtes;

b) mida rohkem on inimene mingis ebatavalises meeleseisundis viibinud, seda kergem on tal seda soovi korral uuesti saavutada;

c) kui inimene püüab saavutada mingit tema jaoks uut meeleseisundit, siis ilmneb tal kaldumus selle asemel sattuda sellesarnastes seisunditesse, milles ta enne on olnud;

d) enamasti mööduvad ka kõige ebatavalisemad seisundid üsna lühikese aja jooksul iseenesest, ilma et inimene selleks midagi ette peaks võtma.

Täiendus esimesele hüpoteesile: kaugemas minevikus kogitud meeleseisundid mõjutavad oleviku meeleseisundi dünaamikat vähem kui hiljuti kogetud meeleseisundid. Kui inimene on elus teatud arv tunde *tai-chi'*ga tegelnud, on tal harjutuste tegemiseks sobivat meeleseisundit lihtsam saavutada siis, kui eelmisest harjutamisest ei lahuta teda mitte mitu aastat, vaid mõni päev. Seega ei määra eelmiste kogemuste mõju meeleseisundi muutumisele mitte ainult tõenäosustihedus faasiruumis, vaid ka eelnevate seisundite ajaline järgnevus — kogetud seisundite kogumõju arvestamiseks tuleks kogetud seisundite tõenäosustihedus faasiruumis korrutada läbi teatava ajast sõltuva, mineviku suunas monotoonselt kahaneva kaalufunktsiooniga.

Teine hüpotees: erinevaid subjekte mõjutab kogetud meeleseisundite hulga poolt faasiruumis liikuvale meeleseisundile mõjuv jõuväli erineval määral. Et prognoosida subjekti reaktsiooni meeleseisundit mõjutavatele asjaoludele, oleks vaja seda erinevust mingi katse või testi põhjal arvuliselt hinnata. Kui seda jõuvälja võrrelda elektriväljaga, võib subjekti mõjutatavust selle poolt võrrelda laenguga. Mõne inimese meeleseisund muutub igasuguste välismõjude toimel väga vähe, niisamuti nagu mõni inimene ei lahku eluaeg kodukülalt. Kui miski peakski ta harjumuspärasest olekust välja viima, siis tavaolekusse tagasi jõudes annab ta juhtunule negatiivse hinnangu ega soovi enam midagi analoogset kogeda. Teise inimese meeleseisund võib pal-

ju kergemini muutuda ja ta ei karda tundmatuid seisundeid. On ka selliseid inimesi, kes väga tahavad kogeda uusi ja huvitavaid, tavalisest tugevasti erinevaid meeleseisundeid, analoogselt sellega, kuidas mõni inimene ei püsi paigal ja tunneb sisemist sundi rännata mööda mägesid või meresid. Omasugused mõistavad selliseid inimesi, teised tavaliselt mitte — vähemalt mitte enne seda, kui leiavad selle tegevuse millekski kasuliku olevat.

Sellised inimesed ei jää harilikult ebatavalisi kogemusi passiivselt ootama, vaid otsivad neid ise. Ka eelmainitud ankeetküsitluse raames uuriti inimestelt: “Kas teate meetodeid ja vahendeid, mille abil on võimalik kõrgemaid meeleseisundeid saavutada?” Laskumata siinkohal meeleseisundi kõrguse defineerimisse (iga vastaja võis seda “kõrgemat meeleseisundit” omamoodi mõista, kuid enamikul ei tekitanud küsimusest arusaamine raskusi), toome kokkuvõtte saadud vastustest. Vastajate poolt nimetatud meetodid ja vahendid (lubatagu mul edaspidi neid *ekstaasitehnikateks* nimetada) jaotusid järgmistesse gruppidesse:

a) keemilised (psüühikat mõjutavad ained + aju elektriline mõjutamine);

b) füsioloogilised (kestev ja/või intensiivne kehaline pingutus, seks, sünnitus, nälg, palavik);

c) emotsionaalsed (egole suunatud, teiste inimeste ja enesehinnangu kaudu toimivad tehnikad, romantiline armastus);

d) kultuurilised (kirjandus, kunst, rituaalid);

e) vaimsed (palve, meditatsioon, visualiseerimine...).

Ühine nende tehnikate juures on see, et muudetakse midagi sellist, mis meeleseisundit mõjutab ja mida on inimesel kergem muuta kui meeleseisundit ennast: kehalist seisundit, ümbrust, suhteid teiste inimestega. Selliseid jaotusi on ennegi esitatud ja eri autorite jaotuste vahel on mõningaid erinevusi. Ükski selline jaotus ei saa olla lõplik ja ammendav, kuna üks ja seesama meeleseisundit muutev tegevus sisaldab sageli eri toimemehhanismiga elemente. Näiteks armastatuga looduse keskel sugu tehes toimivad üheaegselt mitmed füsioloogilised ja emotsionaalsed mehhanismid, mis meeleseisundit mõjutavad; palvetamise juures on olulised kultuurilised ja emotsionaalsed seosed; meeleseisundit

muutvaid aineid tarvitavad aga vastava subkultuuri inimesed iga tegevuse juurde.

Kolmas hüpotees: subjekti meeleseisundi liikumist mõjutavad ka teiste temaga koosviibivate inimeste meeleseisundid. See hüpotees põhineb teadaoleval faktil, et inimesed mõjutavad teineteist oma emotsioonide väljendusega: kurva inimese juuresolek tekitab kurbust, teiste naer nakatab, ümberolijate aktiivsus muudab ka laisa inimese toimekamaks jne. Suurtes rahvahulkades võivad sellised emotsioonid nagu vaimustus, hirm ja viha sedavõrd võimenduda, et rahvahulk teeb äärmuslikke tegusid, mida ükski sellesse hulka kuuluv inimene "oma aruga" ei teeks.

Selle hüpoteesi aluseks võib tuua näiteid ekstaasitehnikate valdlast.

a) On usuliikumisi, mille koosviibimistel esineb sageli tavalisest väga erinevaid meeleseisundeid, mis väljenduvad omapärasest näoilmes ja tugevates hääliitsustes, ohjeldamatus naerus, pikalikukkumises jm. Selliseid kogemusi esineb seksti liikmetel vahel ka omaette, kuid ühise koosviibimise ajal on tunduvalt suurem tõenäosus sellisesse seisundisse langeda või tõusta kui üksinda olles. Üks motiiv sellistel koosolekutel käia ongi nende jaoks see, et üheskoos teineteist võimendades on neil soovivat seisundit tunduvalt kergem saavutada kui üksi. (Ise ei seleta nad seda mitte psühholoogiliste seaduspärasustega, vaid Jumala erilise ligioluga.) Kui võõras inimene satub sellisele koosolekule, ei suuda ta tavaliselt teistega kaasa minna, kuna selline seisund erineb tugevasti tema jaoks harjumuspärasest. Sageli tunneb ta toimuva vastu võõristust ja omandab selle suhtes negatiivse hoiaku. Harvaesinev, kuid mitte võimatu on juhtum, et üldine eksalteeiritud meeleolu koosolekul mõjutab ka võõrast inimest niivõrd, et ta saab tugeva elamuse. Sellise sündmuse tõenäosus sõltub omakorda sellest, kui kergesti mõjutatav on konkreetse inimese meeleseisund (vt 2. hüpotees).

b) Ka meeleseisundit muutvate ainete tarvitajad tunnevad meeleseisundi ühelt inimeselt teisele ülekandumise fenomeni, mille kohta inglise keeles on kasutusel termin *contact high*: psühoaktiivse aine mõju all olevate inimeste seas viibimisel võivad inimesel ka ilma ainet pruukimata esineda sellised tundmused, nagu oleks ta sama ainet sisse võtnud. (Seda fenomeni kasuta-

vad mõned tarvitajate subkultuuri inimesed teadlikult "kaifi saamiseks" juhtudel, mil nad ise miskipärast ainet võtta ei saa.) Eriti vastuvõtlikud olevat sellele lapsed, lihtsameelsed ja need, kes sama ainet varem korduvalt võtnud on. Mõju levivat ka kaudsel teel, nt filmi, telefoni, teksti või arvutivõrgu kaudu, kuigi nõrgemini.

Neljas hüpotees: meeleseisundi komponendid on omaval peale statistilise ka põhjuslikus seoses. On teada, et mitte ainult emotsioonid ei mõjuta füsioloogilisi näitajaid, vaid ka vastupidi. Hea tuju toob naeratuse näole, kuid ka paha tujuga naeratades on võimalik tuju veidi paremaks muuta.

On teada *sufi* (islami müstika) ekstaasitehnika *tawagada* (Holm 1982), mis seisneb ekstaasi simuleerimises sihiga seda tegelikult muuta. Ka meil levinud sektide koosolekutel täheldatav "nägudetegemine" ei pruugi olla (ainult) teadlik pettus usuvendade-õdede imetluse võitmiseks, vaid sama tehnika (eba-teadlik) kasutamine. Üht osa meeleseisundi komponentidest on inimesel kergem muuta kui teisi. Teatava meeleseisundi saavutamiseks võib olla otstarbekas võimalikult suur osa komponente soovitavale väärtusele "paika panna". Sellised seosed annaksid võimaluse ligikaudugi "tunda teise inimese tundeid". Näiteks kui mõõta ära šamaani meeleseisundi komponendid tema professionaalse tegevuse jooksul, oleks võimalik ka teisele inimesele selleks tegevuseks vajalikku seisundit tunda anda ja selle saavutamist õpetada. Selleks tuleks võimalikult palju tema meeleseisundi komponente kas otseste meetoditega või biotagasisidega paika panna (nt kui käed peaksid soojad olema, aga ei ole, tuleb neid soojendada).

Paljudes "meelerändurite" subkultuurides (emotsionaalselt intensiivsed usuliikumised, meeleseisundit muutvate ainete tarvitajad, kõikvõimalikud meditatsioonigrupid ja *new-age*'i rühmitused jne) on olemas katse-eksituse meetodil kogutud teadmised inimese meeleseisundi ja selle muutumise seaduspärasuste kohta. Neid teadmisi seal küll kasutatakse, kuid enamasti ei süstematiseerita ega formaliseerita, edasi antakse neid ainult omade ringis retsepti tasemel. Selliste teadmiste kokkukogumine, süstematiseerimine ja ühendamine teaduslike teadmistega võiks oluliselt rikastada meie arusaamisi inимтunnetuse seaduspärasustest.

Kirjandus

- Dictionary of Physics*. 1996. Oxford University
H o l m , N. G. (ed.) 1982. *Religious Ecstasy: Papers of the Symposium on Religious Ecstasy*. Stockholm: Almqvist & Wiksell Int.
J a m e s , William 1912. *Varieties of Religious Experience*. Cambridge University Press
K a a s i k , Helle 1992. Mõistus ja müstika. — *Akadeemia*, nr 4, lk 713–718
U n d u s k , Jaan 1987. Melanhoolne Luts: Kirjad Maarjale. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 599–614
W a r d , C. A. (ed.) 1989. *Altered States of Consciousness and Mental Health*. Newbury Park, CA: Sage

HELLE KAASIK (sünd. 1971), lõpetanud Tartu Ülikooli füüsikuna, praegu samas doktorant. Varem on *Akadeemias* avaldanud artikli “Mõistus ja müstika: Universumi areng ja kõrgemad meeleseisundid” (1992, nr 4, lk 713–718).

ARKTILINE HÜSTEERIA

Vaino Vahing

Üks esimesi etnopsühhologe oli sakslane Wilhelm Wundt, kes Leipzgis rajas esimese eksperimentaalpsühholoogia laboratooriumi. 1912. aastal ilmus tema teos *Elemente der Völkerpsychologie*. Wundt on kaudselt seotud ka Tartuga. Nimelt töötas Tartu Ülikooli psühhiaatriaprofessor Emil Kraepelin (1886–1891) enne Tartusse tulekut Wundti juures Lepizgis. Juba seal tegi ta algust psühhofarmakoloogiaalase uurimistööga (alkoholist, teest jne), mida ta jätkas Tartus. Wundt kirjutas etnopsühholoogiast, Kraepelin oli üks esimesi etnopsühhiaatreid. 1904. aastal avaldas ta uurimuse *Vergleichende Psychiatrie* — töö eri rasside psüühikahäiretest.

Alates 1960. aastatest räägitakse kultuuridevahelisest psühholoogiast, kultuuridevahelisest psühhopatoloogiast ja kultuuripsühhiaatriast (*cross cultural psychiatry*). Selles valdkonnas teevad koostööd antropoloogid, etnoloogid, psühholoogid, psühhiaatrid. Etnopsühholoogid ja etnopsühhiaatrid tunnevad huvi eelkõige eri rahvuste emotsionaalse käitumise vastu, vähem tegelevad nad intellekti, mälu ja mõtlemise erinevustega. Etnopsühhiaatria huvitub kultuuri mõjust suurte vaimuhaiguste (nt skisofreenia) kulule, kliinilise pildi teisenemisele — nn patoplastikale. Samuti huvitab etnopsühhiaatriat isiksuse häirete, dissotsiatiivsete häirete (vana klassifikatsiooni järgi psühhopaatia) sõltuvus kultuuriteguritest.

Küsimused, mis on norm ja mis on patoloogia eri rahvuste psüühilistes avaldustes, on tänaseni etnopsühholoogias ja etnopsühhiaatrias diskuteeritavad. Sotsiaalpsühholoogia tungib psühhopatoloogiasse, psühhiaatriasse ning vastupidi — psühhiaatria

Ette kantud seminaril "Arktiline hüsteeria ja Soome kultuur" (21.–23. III 1996 Tartus).

sotsiaalpsühholoogiasse, meil Eestis koguni ka olmeapsühholoogiasse, poliitikasse.

1942. aastal on Margaret Mead öelnud, et skisofreenia mõistet võib varsti kohaldada kogu ühiskonna suhtes. See tähendab psühhiaatria süüvimist etnopsühholoogiasse. 25 aastat hiljem, 1968. aastal, ongi piirialane sotsiaalpsühhiaater, psühhoanalüütik ja filosoof Erich Fromm kirjutanud: "Skisofreeniat nagu igat teistki psühhopatoloogilist seisundit ei saa määratleda mitte ainult psühhiaatriliste kriteeriumide ja mõistetega, vaid ka sotsiaalseste mõistetega." Ja veel üks Frommi mõte skisofreenia kohta: "Skisofreeniat raskel kujul peetakse igas ühiskonnas haiguseks, sest rasked skisofreenikud ei ole võimelised täitma sotsiaalseid rolle, kui nad just ei ole pühakud või šamaanid. Aga kergete skisofreeniavormide all kannatavad isikud — ja neid on maailmas miljoneid — on võimelised. Haigusnähud ei sega neil ühiskonnas normaalselt funktsioneerimast. **Seega patoloogia, mis on omane enamusele, on norm.**" See on muidugi liialdus, aga ka nii võib tõlgendada. Nii et võime rääkida koguni normi patoloogiast.

Umbes samal ajal, 1971. aastal, on Ackernecht — antropoloogia ja etnopsühhiaatria tuntuim spetsialist, kirjutanud ka artikli arktilise hüsteeria kohta — ning leidnud, et see, kas mingit käitumisviisi või seisundit peetakse antud ühiskonnas normaalseks või patoloogiliseks, sõltub suuresti kultuurist.

Ja kui veel kakskümmend aastat edasi minna, siis olemegi Eesti sotsiaalpsühholoogias, õigemini nimetaksin ma seda *olmeapsühholoogiaks* või keele poliitiliseks reostuseks. Sest meil on hakanud, keeles vähemalt, kehtima **normi patoloogia printsiip**, konkreetsemalt skisofreeniamõiste devalvatsioon. Paljud ajakirjanikud ja isegi kõrged poliitikud kasutavad käibekeeles ohtralt sõna/mõistet *skisofreenia*. Olen leppimatult sellise tendentsi vastu.

Nüüd hüsteeriast. Kõrvutan esmalt entsüklopeediataseme parameetreid ja kirjakeele sõnaseletuslikke määratlusi. Niisiis õpikutest ja entsüklopeediatest võime hüsteeria kohta lugeda: hüsteeria põhjused — ühekordsed, harva pikemaajalised, kestvad psüühilised vapustused või pinged, stress ja frustratsioon tundlikel inimestel, enamasti naistel. Hüsteeria põhitunnused, sümptomatoloogia: krambid, halvatus, koordinatsioonihäired, tõmblused, värisemine, nahatundlikkuse häired, tursed, nahapõletikud, kur-

tus, pimedaks jäämine, teadvuse patoloogilised seisundid, nn hüsteeriline hämarolek ja harva ka hüsteeriline psühhoos.

Kirjakeele seletussõnaraamat annab järgmised tõlgendused: Hüsteeriahoog — naiselik hüsteeriahoog. Hüsteerika — hüsteeritsemine, hüsteerikasse sattumine. Jäta oma hüsteeria! Hüsteeriline — hüsteeriline inimene, naine, hüsteeriline loomus, hüsteeriline naer, nutt, kisa, karjumine, krambid, nuuksed, hüsteeriline raevuhoog. Hüsteeritsema — hüsteeriline olema, hüsteeriliselt käituma. Näide: "Istu ja ära hüsteeritse!" peatas teda Jüri. — V. Vahing.

Olin skisofreenia devalvatsiooni vastu meie olme psühholoogias, aga nüüd ei saa ma seda enam öelda hüsteeria kohta. Olen ka ise selles kõnekeele reostamises osaline. Siinkohal soovitaksin kõigil hüsteeria huvilistel tutvuda psühhoanalüüti- psühhoterapeut Fritz Riemanni raamatuga *Hirmu põhivormid*. Riemann kirjutab: "Kummaline on fakt, et hüsteeria mõistet kasutatakse nii sageli halvustavalt: sundustega, depressiivset või skisoidset inimest mõistetakse tavaliselt paremini, oleme nõus tunnistama, et nad on haiged. Kui aga kellegi kohta öeldakse, et ta on hüsteerik, siis enamik inimesi kujutleb, et nad on hüsteerilisest inimesest moraalselt üle. [...] Hüsteeria on aga oma etioloogiaga haigus ja hüsteeria all kannatav haige on samasugune haige nagu teisedki."

Väga targalt öeldud.

HÜSTEERIA ETNILISEST ASPEKTIST

Hüsteeria avaldusvorm on vägagi sõltuv rassist ja paikkonnast. Nii ei saa ju hüsteeria ilminguid Viini õukonna naistel, mida uuris Freud, võrrelda hüsteeriliste reaktsioonidega eskimo või malaisia naistel. Vahe on ka Viini ja soome-estlaste naistel. Sellest on väga ilmekalt kirjutanud antropoloog Ralf Linton oma raamatus *Culture and Mental Disorders* (1956). Ta arvab, et Charcot' hüsteeriat ei saa kuidagi võrrelda tänapäeva hüsteeriaga. Charcot oli hüpnotisöör ja üks tuntumaid hüsteeria uurijaid, muide ka noore Freudi õpetaja.

Ja nüüd *arktilisest hüsteeriast* ehk *pibloktost*.

Rahvusvahelise psüühikahäirete viimase klassifikatsiooni ICD-10 järgi seostuvad sellega, on sellega suguluses veel järgmised psüühikahäirete sündroomid mitmel pool maailmas. Ja see lähenemine on äratuntavalt etnopsühholoogiline, etnopsühhiaatriline. Need ilmingud on: *amok*, *amokijooks* — Indoneesia, Malaisia; *banga* — Kongo; *ebensi* — Lõuna-Aafrika; *grisi siknis* — Honduras; *imu* — üks suguharu Jaapanis; *latah* — Indoneesia, Malaisia; *mali-mali* — Filipiinid; *maniarpok*, *kayak*, *ufufuane* — Lõuna-Aafrika, Bantu. Neil kõigil on midagi ühist arktilise hüsteeriaga ning erinevused ongi tingitud rassilistest erinevustest, on paikkondlikku laadi, seostuvad traditsioonidega, rituaalidega, usukombestikuga jne, kõigi antud etnosegrupi parameetritega.

ARKTILISE HÜSTEERIA PSÜHHOPATOLOGIAST

Arktilist hüsteeriat esineb eskimotel, peamiselt naistel. Algnähtuseks on väsimus, depressioon, mis läheb üle nõutuseks, lõhestatud märatsemishooks, meeletuks jooksuks. Järgneb lumes püherdamine, esemete lõhkumine, ülakeha riietest lahtirebimine, glossolaalia (arusaamatud häälotsused), ehholaalia, ehhopraktsia, koprolaalia. Kestvus mõni minut, harva tund või kaks. Nagu hüsteeria puhul ikka, mingeid olulisi vigastusi ei teki. Lühiajaline teadvuse kaotus, totaalne mälulünk. Täielik tervistumine, hea remissioon.

Arktilist hüsteeriat on püütud neurofüsioloogiliselt seostada kaltsiumipuudusega ja sellest tingitud lihasekrampidega. Enamik uurijaid on aga seostanud seda intsidentidega inimestevahelistes suhetes, kultuurilise stressiga, kultuuri ahistava toimega: "Das Unbehagen in der Kultur" — S. Freud. Mõned arvavad, et tegemist on ekstreemse autosugestiooniga seksuaalsel taustal, seksuaalse motivatsiooniga. Pealtvaatajad väldivad kontakti, isiku abistamist, sest arvatakse, et tegemist on kurjade vaimudega, mille võimuses kannatanu on.

HÜSTEERIA JA ŠAMANISM

Arktiline hüsteeria eskimotel ja hüsteeriline käitumine šamaanidel on sarnased juba esinemispaikkonniti ja mõneti ka kliiniliselt pildilt. Toetudes antropoloog Lintoni seisukohtadele, julgen väita, et on olemas mõiste *šamaani hüsteeria*. Meie šamanoloog Aado Lintrop väldib seda mõistet. Ta nimetab šamaanil põhiliselt autogeenselt esilekutsutud seisundit *šamaanihaiguseks*.

Lintoni järgi on kaks arktilise hüsteeria tekkemehhanismi moodust: *possession* — seestumine — ning *soul projection* — hinge projektsioon.

Järgnevalt olematu dialoog Ralph Lintoni ja Aado Lintropi vahel.

Lintrop: Siberi šamanismile on omane väljavalitusega kaasnev haiglaslik seisund, mida nimetatakse šamaanihaiguseks [võldib "hüsteeriat"]. Kaasnevad nähud on: sagedased minestused, krambihood, hallutsinatsioonid, kaeblikud laulud, mõtted (arktise hüsteeria korral häälitsused — glossolaalia), langevad teadvusetusse, vaht suul, tugev verehigi...

Linton: ...psühhosomaatilised nähud, dermatiidid.

Lintrop: Sellist seisundit tuleb pidada **seestumuseks**.

Linton: Jah, algfaasis on see seestumine.

Lintrop: Seda seestumuslikku seisundit peetakse ebanormaalseks seni, kuni indiviid, šamaan harjub teda vallanud jumalusega ja õpib seda kontrollima.

Linton: Siis võib seda seisundit nimetada hinge projektsiooniks väljapoole. Šamaan, olles arsti rollis, hüsteerikust šamaan projitseerib hinge (*soul*) näiteks Kuule, et vaadata järele, teada saada, kuidas toimivad kuuinimesed. (Kümme aastat hiljem käisidki ameeriklased kuul. Millised prohvetid olid šamaanid!) Šamaan võib ka Alaskast saata hinge New Yorki, et teada saada, mida seal tehakse.

Lintrop: Šamaanihaiguse sümptomid on väga sarnased mitmete vaimuhaiguste omadega.

Linton vaikib selle koha pealt.

Lintrop: Olulist osa seestumuses mängib hingeelu. Isik väljendab enese tahke, mida ta tavaliselt välja ei näita või mida on ebateadlikult (alateadlikult) arendatud.

Linton: Need on alateadlikud ihad *à la* Freud — *Id-Ego-Superego*.

Lintrop: On võimalik täita soove ja kompenseerida häbiväärseks peetavaid või keelatud ihasid ja kihusid (sublimatsioon?).

Vahing: Meenuta arktilist hüsteeriat, *latah*'it jt. Koprolaalia, kannibalism...

Linton: See on ego *satisfaction* ja just *possession* hüsteeria puhul.

Lintrop: Toetudes Freudile — ego huvides toimub psüühika regress, ego enesekaitse mehhanism.

Lintrop küsib, mis vahe on hüpnoosi ja seestumuse vahel. Minu arvates ei olegi vahet. Sest šamaan on ju hüpnotisöör *à la* Charcot. Šamaan esimeses astmes, kui ta kannatab hüsteeria all, ei ole veel arst, ta on patsient. Šamaan on autohüpnoosi produkt, ta on ise ennast sellisesse seisundisse viinud.

Siinkohal üks mõtisklus Charcot'ist ja Freudist, hüpnoosist ja hüsteeriast. Charcot' meelest on hüsteeria autosugestioonil põhinev hüpnoos. See pole sugugi paradoksaalne mõte. Charcot ravis hüsteeriat (krampi, halvatust) hüpnoosiga ja ta võis hüpnoosi teel samasugust hüsteerilist halvatust esile kutsuda, et seda siis jälle hüpnoosiga ravida.

Freud ei hakanud pärast õpinguid Charcot' juures ravima mitte kehahüsteeriat, vaid hingehüsteeriat, neuroosi. See oli peenem hüsteeria, Viini naiste hüsteeria.

Arvan, et sellise autohüpnootilise käitumise — alateadliku arktilise hüsteeria ilmingu sisu on alati hästi motiveeritud nii sotsiaalkultuurilistel kui ka psühholoogilistel põhjustel ning väljendab kultuuritraditsiooni poolt määratud jumaluse isiksust.

Esitan lõpuküsimuse: Kas Viini naise hüsteeria, eesti ja soome naise hüsteeria ning eskimo naise hüsteeria on alati motiveeritud?

Vastan: Jah. Motivatsiooni leidmisega on individuaalpsühholoogia plaanis tegelnud Freud ja ta koolkond ning ka antropoloogid.

gid Linton, Ackernecht, Walker. Sotsiaalpsühholoogilises plaanis on sellega tegelnud etnoloogid, sotsiaalpsühholoogid.

Motivatsioon võib olla äärmuslikult sisemine (*individum*) või puhtalt väline (*socium*). Aga tõenäoliselt on hüsteeria enamikul juhtudest nende kahe, välise ja sisemise, läbipõimunud variant.

KOKKUVÕTTEKS

1. Arktiline hüsteeria pole hüsteeria haiguse mõttes, selle puhul pole tegu ka hüsteerilise psühhopaadiga.
2. Kui arktilist hüsteeriat üldse hüsteeriana käsitada, siis on see pigem hüsteeriline reaktsioon või hüsteeriahoog, midagi meie mõistes hüsteeria kaare taolist (*arcus hystericus*).
3. Arktiline hüsteeria ei kuulu rahvusvahelises klassifikatsioonis neurooside rubriiki, vaid seda käsitletakse kui dissotsiatiivset häiret.

Kirjandus

- Ackernecht, B. H. 1948. Medicine and disease among Eskimos. — *Ciba Symp.*, no. 10, p. 916
- Ackernecht, B. H. 1971. *Medicine and Ethnology: Selected Essays*. Bern
- Brill, A. A. 1913. Piblokto or hysteria among Peary's Eskimos. — *J. Nerv. Ment. Dis.*, vol. 40, p. 514
- Linton, Ralph 1956. *Culture and Mental Disorders*. Springfield, Illinois
- Parker, S. 1962. Eskimo psychopathology in the context of Eskimo personality and Culture. — *American Anthropologist*, vol. 64, pp. 76–96
- Simon, R., C. C. Hyges 1985. *The Culture-Bound Syndromes*. Dordrecht: Reidel
- Wallace, A. 1972. *Mental Illness, Biology and Culture*

VAINO VAHING (sünd. 1940) psühhiaater ja kirjanik. Lõpetanud 1963 Tartu Ülikooli arstiteaduskonna raviosakonna, meditsiinikandi-

daat farmakoloogia alal 1971. Töötanud aastail 1963–1965 Jämejala Psühhoneuroloogiahaiglas, oli 1965–1967 Tartus kliinilises ordinatuuris psühhiaatria alal, aastast 1967 Tartu Kliinilise Psühhoneuroloogiahaigla kohtupsühhiaatria ekspert, 1975–1990 ka Tartu Ülikooli psühhiaatriaõppejõud. *Akadeemias* varem avaldanud kirjutised “Vaimuhaiguse müüt” (koos Alo Jürilooaga 1990, nr 5–6, lk 966–987, 1158–1184), “Võlgu elu: Dokumentaaldraama” (1993, nr 8, lk 1641–1652) ja “Keel, poeet ja skisofreenia” (1997, nr 6, lk 1203–1211).

TALENDI-PROBLEEMIST

Albert Üksip

Talendiks ehk andeks nimetatakse seda nähtust, kui teatud vaimsed võimed inimeses on olemas määral, mis ületab mingi ettekujutuses oleva "võimete keskmise", millega neid mõõdetakse ning mis on võetud ajalisel ja ruumiliselt enam-vähem lähemast ümbrusest. Talendi mõiste on relatiivne. Teatud omadused ja võimed ei puudu inimeses absoluutses mõttes peaaegu kunagi või igatahes niisugune täieline puudumine kuulub haruldaste nähtuste hulka samuti nagu talendi ülisuurus. Tavaliselt kõneldakse küll vahest "talendi puudumisest", kuid õigemini peaks rääkima talendi vähesusest. Igal juhul on aga talendi suuruse fikseerimine suhteline ja täiesti subjektiivne.

*

Talendi määramisel kasutame võrdlust. Teaduses tehakse seda teadlikult, igapäevases läbikäimises — alateadlikult, taibuga. Võrdluse mõõdupuuks kasutame peale ülalmainitud "keskmise" ka veel iseennast, ning teise talendi suurus paistab meile seda imeteldavam, mida enam ta ületab meis endis olemas olevaid võimeid samal alal. Mis ületab, see üllatab! Mainitud asjaolul põhjeneb peamiselt ka nauding, mida saab kunstiavaldisist: kui ei suudeta ise teha nii, nagu teeb too "talent", siis vähimasti arusaamine temast, temale lähenemine, kaasaelamine temale on juba ka midagi. Kui ei jõuta ise luua nimetamisväärsset, siis mõistes kunstniku loomingut tõustakse ise kõrgemale, elatakse kaasa võimete demonstratsioonile, võetakse osa loomisprotsessist, kuigi passiivselt. Selles on mingi rahuldus.

Teater, 1937, nr 1, lk 8–10.

*

Talendi määramisel peame edasi silmas pidama, et see mõiste tähendab õigupoolest **võimete kompleksi**, kusjuures ühed võimed on valitsevad, teised aga alluvad, kuigi nad tõenäoliselt oma mõju avaldamata ei jäta. Teatrikunst on, nagu teada, segu miimikast-žestist ja kõnest, ja me võime peaaegu iga näitleja liigitada kas miimika- või kõnemeistriks, selle järgi, missugused võimed tas domineerivad. Nii on ka maalikunstis üks suur joonistuses, teine koloriidis; üks helikunstnik on suur meloodias, kuna teise "köva külg" on harmoonias. Aga läheme veel kaugemale. Ütleme, näiteks, et ühe maalikunstniku juures on märgata musikaalseid võimeid; teatud õigusega võime sel puhul väita, et need võimed kuidagi (kaudselt) mõjutavad ka ta maalikunsti, olgugi et **iseenesest** ta kunst (maalikunst) muusikavõimeid otseselt ei vaja.

*

On olemas vanasõna: talent on nagu naaskel kotis, teda ei varja. Lause on kahtlemata õige ainult sel puhul, kui talent hakkab endast elumärke andma, hakkab tegutsema ja vilja kandma. Seni, kuni ta viibib **latentses olekus**, kuni ta ei ole muutunud aktiivseks, — võidakse teda ka mitte tähele panna; ta ei pääse mõjule, ei võigi pääseda. Ta väärtus (ütleksime: turuväärtus) on sel puhul võrdne nullile. Sest mis kasu on, näiteks, heast muusikaandest, kui sellega varustatud inimene muusikaga ei tegele, ei arenda oma võimeid sel alal? Sellase ande olemaolu võivad ainult aimata väga lähedal seisjad. Tõsi, **talendiga on enamasti liidetud tung ennast avaldada**; kuid teiselt poolt on teada küllalt nähtusi, kus ilmne talent ei pääse maksvusele **seesmistele takistavatele mõjude survele**. Alles siis, kui talent on hakanud ennast liigutama, alles siis pääseb ta mõjule. Aktiivsus, tegutsemine, töö omavad tähtsuse, mitte paljas passiivne olemasolu, mis on surnud kapital. Alles rakendunud mingi kunstidistsipliini teenistusse, mõjutatud välistest ja seesmisist tegureist, reageerides nendele ning vastavalt paindudes, — valdab talent inimeste meeli ja vaimu. Alles siis kasvab ta suureks, mitmekesiseks ja areneb täiuslikkuse suunas. Aktiivsus, liikumine, töö on juba selle poolest tähtis igale "talen-

dile", et mitte jääda alla kunstinautijate tasemest, kunstnik peab igal juhtumil ületama oma "tarvitajaskonna" taset; ta peab ühtelugu arenema, kuna ju ka tarvitajaskond üha areneb. See peaks olema aksioomiks!

*

Kuid niikaua kui talendi toodetav avaldus (kunstiteos) mõjub ainult meeltele, ei ole ta kasvatuslik, kultuuri arendav potents kuigi suur. Alles asudes ideede levitamisele omandab ta suure kasvatusliku, vaimu arendava tähenduse. Mõjuda ajudele, sundida mõtlema, seisukohta võtma, — see on iga talendi olemasolu õigustus, see on iga kunsti tipp — inimliku kultuuri arengu seisukohast. (Niisuguses suunas areneb praegu teadlikult kunsti juhtimine Nõukogude Venes.)

Jälgides talendi n.-ü. bioloogilist arenemist, peatudes tema üksikute etappide juures võime tähele panna järgmist (näited on vastavalt meie ajakirja iseloomule võetud teatrikunstist): kõige primitiivsemal kujul talent püüab end ilmutada **jäljendamises** ("transformaatorid" nagu lähemas minevikus kuulsaimad Fregoli ja Francardi), saavutades oma ülesseatud (kitsastes) piirides meelikõitvaid tulemusi. Need on virtuoosid, kellele tehniline suursaavutus on ühtlasi nende kunsti tipp. Järgmine etapp oleks **enam-vähem vaba improvisatsioon** (*commedia dell' arte* tüüpi, nagu seda kohtame peaaegu kõikide rahvaste folklooris), kus märkame juba satiiri elemente — inimlike nõrkuste ja vigade naeruvääristamist ja piitsutamist. Veel kõrgemal oleks näitekunst tänapäeva nõuete mõttes, mida võiks iseloomustada kui "**hoolikalt ettevalmistatud improvisatsiooni**" ja mis ei apelleeri enam ainult meeltele, vaid ka — ja peamiselt — vaimule.

*

Rahvas armastab talenti, kuid austab "talente" — talendikehastajaid inimesi (kuidas ta muidu saakski praktiliselt avaldada oma lugupidamist abstraktsele mõistele?!). Ta ühendab talendi ja selle kandja. Sellasest käitumisest tekib aga kummaline lugu: ta-

lendikehastajad hakkavad kärmesti end pidama n.-ü. talendisün-
nitajaiks ja lähevad upsakaks. Aga üsna asjata! Sest teeneks
võib lugeda kõige enam tööd enda kallal, oma talendi teadlikku
arendamist, mitte aga talendi olemasolekut, mis ei ole ju sõltuv
inimesest endast.

Tänapäeva bioloogiline teadus oma n.-ü. kromosoomiõpetuses
on kindlaks teinud, et kõik elavate olendite omadused — nii füüsi-
lised kui ka vaimsed — on, sõltumata inimese tahtest, loomulikult
olemas elavates rakukestes (ja nimelt nendes osades, mida teadus
nimetab kromosoomideks). Pärivuse teel antakse need omadused
edasi kindlasti määrateldaval teel, kromosoomide kombinatsioo-
nide kujul, millised kombinatsioonid moodustavad elavas orga-
nismis jälgitavaid füüsilise ja vaimsete omaduste komplekse.

On laialt levinud arvamine, **nagu oleks paljas talendi ole-
masolu kõik**, mis asendaks kogu töö ja vaeva. Ülaltoodu selgitab
loodetavasti küllalt veenvalt, et niisugune arvamine on väär. Ta-
lendiga on sama lugu mis ideedega. Kuna paljaste ideedega, ilma
nende praktilise teostamiseta töö kaudu, oleksime praegu koopa-
elanike arenemisjärgus, nii ka palja talendiga ei oleks mingeid
kunstisaavutusi, milledele inimkonnal maksaks uhke olla. Kul-
tuuriliseks arenemiseks on tööd vaja vähimalt samal määral kui
ideid ja talenti. Ütleb ju Edison: geenius on 98% tööd ja kõigest
2% inspiratsiooni! **Suur töö on aga ühtlasi suur enesalgami-
ne**; ta nõuab kõva enesedistsipliini ja valju eneskriitikat...

*

Upsakad “talendid jumala armust” ei armasta kriitikat, ei enese-
kriitikat ega teiste oma, sest kriitika puudumisel tunduvad nad
enestele suuremaina, kui nad tõepoolest on. Ei või ju arvustada
talenti kui loodusefenomeni; arvustada võib vaid tööd. Kuna aga
tööd mitte teha on mugavam, siis ongi käepärast teooria talen-
dist kui kõikvõimsast ja kõike lahendavast tegurist, mis vabastab
kõigest ebamugavast ja raskest — tööst ja vastutusest. Selle juu-
res niisugune “talent” kipub vägisi muutuma “geeniuseks”, eriti

kergesti väikerahvaste juures, nagu seda tabavalt tähendas teravapilguline Juhan Luiga.* “Väike rahvas — väikesed vasikad.”**

On huvitav, et n.-n. “talendid” ja autokraatne režiim — mõlemad ei salli arvustust! Kriitika on neile ebamugav, sest ta ei pea mikski irreaalset allumist mingile raskesti defineeritavale “ülimale vaimule”, mille “jumalikud õigused” on vägagi kaheldavad ja arvustatavad. Säärased “talendid” tahavad olla nagu Caesari naine — keda ei tohi kahtlustada...

*

Lõpetades oma mõttemõlgutusi talendi-probleemist, ei saa puudutamata jätta veel üht omapärast nähtust. Rahvas tahab näha talendi kehastajas ka kaunist hinge. Selles on peidus alateadlik harmoonia nõue, nagu, näiteks, õilsa hinge ja ilusa välimuse vahel. Kuid niisama kui õilis hing on sageli väga näotus kehas, niisama sageli on n.-n. “talent” kehastatud näruses, hoolimatus ja piiratud inimeses!

*

Loodusteaduslikust seisukohast on talent sündinud loomupärane tegur, mida ei saa olematuks teha, kui ta on olemas, ega luua kunstlikult, kui teda ei ole (s.o. kui teda on olemas vähesel määral). Hästi on määratelnud talendi sõltumatuse inimese tahtest rahvaste keelegeenius, nimetades talenti **andeks** (*Begabung, dar*). Kõik need sõnad on ühest juurest (andma, annetama). On isegi mingi sümboolne tähendus selles “andmises”: **see, mis täiesti ärateenimata on saadud looduseannina, kohustab seda hoidma kui pühadust ja niisama omakasupüüdmatult edasi andma teistele...**

*J. Luiga, “Päevamured” I ja II.

**H. Raudsepp, “Siinai tähistel”.

ALBERT ÜKSIP (8. XII 1886–10. VIII 1966) oli Eesti erudeeritumaid näitlejaid. Ehkki autodidakt nii teatrikunstis, muusikas ja kujutavas kunstis kui ka botaanikas, on ta tänu erakordsele töövõimele saavutanud kõigil neil aladel vägagi arvestatavaid tulemusi.

Albert Üksipi üldharidus piirdus vaid Narva linnakooliga, mille ta lõpetas 1902. aastal. Õppinud lugema umbes viieaastaselt, tuli enne kooli võtta veel vene keele tunde (õpetus oli ju vene keeles). Praktiliselt aga omandas ta keele naabrilastega mängides. Algteadmised saksa keelest olid samuti olemas juba enne kooli, hiljem keeleoskus muidugi täienes, lisandus veel prantsuse keel. Lugemishuvi aitas rahuldada 1898. aastal avatud Narva linnaraamatukogu. Loomulikult kuulusid tema lugemisvarasse seiklusjutud, kuid peagi laienes lugemishuvi maailmkirjandusele ja teaduslikule kirjandusele. Pärast kooli lõpetamist töötas kontoriametnikuna algul Linavabrikus, hiljem Kreenholmis. Teatrihuvi tekkis kohaliku Vene linnateatri mõjul, mis polnud muidugi kutseline teater, kuid aeg-ajalt kutsuti sinna ka kuulsaid külalisesinejaid Peterburist (J. Jurjev, T. Timski, K. Varlamov, G. Gay jt).

Lisaks teatritele ja kirjandusele köitis noorukit ka kujutav kunst ja muusika. Kunstis piirdus ta loomingi joonistuste ja akvarellidega, muusikas viiulimänguga.

Kui Albert Üksip 19-aastaselt esmakordselt Peterburi sõitis, kulus päev mõistagi Ermitaažis ja Vene muuseumis, nii et õhtusel teatrietendusel ei suutnud ta ärkvel püsida.

Järgnes juba süstemaatiline kunstiajalugude lugemine, nii et järgmistel kordadel võis ta juba märksa teadlikumalt kunstivaramut hinnata.

Teatritegevus algas 1905. aastal Narva "Võitlejas" ja jätkus "Estonias" 1923–1949.

Karakternäitlejana on ta mänginud üsna vähe suuremaid rolle, kuid ilmselt aitas teadlaslik lähenemine alati ilmekaid detaile leida.

Palju kiidusõnu on pälvinud tema Panisse M. Pagnoli triloogias "Kauged rannad", "Fanny" ja "Tseesar" (vastavalt 1933, 1934 ja 1937). Samuti Sander E. Vilde "Pisuhännas" (1927, 1931 ja 1938). Kord on ta esinenud ka balletis, nimelt professori rollis F. Mottli "Paan võsas" (1929, lavastas R. Olbrei), kus Paani tantsis H. Laur ja Guvernanti H. Gleser. Südamelähedane oli talle Osborne R. Sheriffi "Teekonna lõpus" (1930).

Üksnes "Estonias" on ta mänginud üle 150 osa. Selle tiheda töö kõrvalle mahtusid aastatel 1929–1940 sarisaated raadios. Muusikaaja-loost on ta tutvustanud üle 50 helilooja Bachist Wolf-Ferrariini, on teinud paarkümmend ooperitutvustust, kommenteerinud sümfoonilist ja kamermuusikat ning seadnud kuuldemänge.

Kui 1949. aastal "Estonia" draamagrupp liideti Draamateatriga, koondati tema abikaasa Albina Kausi, keda tänu Virve Arujoale mäletame filmidest "Ühe suve akvarellid" ja "Tädi Rose". Seepeale andis lahkumisavalduse ka Albert Üksip. Ta vabastati töölt 1. XI 1949.

Kuid kaugeltki polnud kustunud koolipõlves ärrganud botaanikahuvi. Kevadeti võttis ta ette retki Tallinna ümbrusse, suviti kaugemale, nii et pole vist paika, kuhu tema jalg pole astunud.

Huviala viis ta Provintσιαalmuuseumi, kus ta 1927–1931 korrastas kogusid (14 500 herbaareksemplari). Ka meteoroloogilisi vaatlusi on ta teinud Tallinnas vegetatsiooniperioodil (1. IV–30. IX) aastatel 1925–1940. 1933. aastal oli ta prof. T. Lippmaa soovitusel hakanud tegelema hunditubakatega (perek. *Hieracium*). 26. IV 1934 võeti Albert Üksip Tartu Ülikooli juures asuva Loodusuurijate Seltsi tegevliikmeks. Kuna ta oli botaanikuna saavutanud juba 1930. aastatel peaaegu rahvusvahelise tuntuse kirjeldades kogusid Lätist, Rootsist jm. Et ta aga eelkõige oli tuntud hieratsioloogina, sõlmis Leningradi Botaanika Instituut temaga 4. X 1950 lepingu hunditubakate läbitöötamiseks *Nõukogude Liidu flora* XXX köite jaoks. See valmis 1958 ja ilmus 1960 (732 lk). Liike oli 785, sealhulgas 140 esmakirjeldust.

Eesti NSV flora VII köitesse kirjutas ta samuti hunditubakate perekonnast (ilmus 1961).

Albert Üksipi ammendamatu energiat jagus ka arvukate artiklite tarvis nii loodusest kui ka botaanikutest, teatri alal nii kolleegide tähtpäevadeks kui ka järelehüüeteks, lisaks veel teatriajaloo- ja probleemartikleid. 1930. aastatel pidas ta ka loenguid näitejuhtidele ja nende materjalide põhjal on koostatud 1931. aastal ilmunud brošüür *Teatrikunsti alused* (71 lk).

Kui 1946. a avati Eesti Teatriinstituut (1946–1950), hakkas ta seal pidama loenguid Lääne-Euroopa ja Vene teatri ajaloo, mis hõlmasid ajavahemikku antiigist 20. sajandini. Kunstiinstituudis luges ta teatri-dekoratsiooni ajalugu samast perioodist.

Teatri- ja Muusikamuuseumis on Albert Üksipi fondis üksnes teatri-materjale 198 säilitusühikut — arvustusi, käsikirju, fotosid, kirju jne. Ilmselt on ta need ise süstematiseerinud. Nii on säilinud ka hulk raadiolooguid ja teatriajaloo ning dekoratsiooniajaloo loengute käsikirju. 78-aastaselt hakkas ta kirjutama mälestusi, mis said valmis järgmisel aastal, 30. mail 1966. Elada oli tal jäänud veel paar kuud.

Allakirjutanu mälestusse jääb ta erakordselt tagasihoidliku, vaigse huumoriga intellektuaalina.

Helvi Einas

W. W. W.
61.

HELDUR VIRES

ARVUSTUS

EBAÕNNESTUNUD ÜLLITIS

Jaak Uibu. *Eesti rahvastiku tervis XXI sajandi künnisel.* Tallinn, 1997. 69 lk.

Kõnealuse raamatukese eessõnas jätab Jaak Uibu lugejale mulje, nagu oleks ta mures eesti rahva halva tervise pärast. Selle põhjal võiks arvata, et järgnevalt näidataksegi asjaliku uurimuse tulemustega, milline on eestlaste tervis ning millised hädad ja vaevad seda ohustavad. Kahjuks see nii ei ole. Autor kirjeldab Eesti Vabariigi kogu elanikkonnas valitsevat olukorda. Eesti elanikkond koosneb kahest osast — põliselanikud ja muulased. Viimaste rühm ei tekkinud normaalse arenemise teel, vaid kujundati okupatsioonivõimude poolt kommunistliku partei näpunäidete järgi. Selle geneetiline struktuur, eluviis ja olmetingimused olid ja on teistsugused kui eestlastel. Autor unustab selle, mida ta ütleb 5. leheküljel. Nimelt tervise seisundit kujundavatest teguritest moodustab 20% pärilikkus ja 50% eluviis. Järelikult on niisuguste andmete saamiseks, mida oleks võimalik praktikas kasutada, vaja uurida eestlasi ja muulasi eraldi.

Kõige selgemini ilmneb see vajadus sündimuse ja iibe käsitlemisel. Tühjadest hällidest räägiti meil juba 1930. aastatel. Eestlaste loomulik iive oli madal juba Nõukogude okupatsiooni ajal. Elanikkonna positiivse iibe andsid sissetoodud muulased (cf. Kulno Kala, "Eesti rahvuslik koosseis pärast Teist maailmasõda." — *Akadeemia*, 1992, lk 308–335). Tõenäoliselt muutus kogu rahvastiku iive negatiivseks selle tõttu, et sündimus vähenes ka immigrandide hulgas. Igatahes selline tendents algas muulaste rühmas juba okupatsiooni ajal ja selle ainsaks põhjuseks ei ole, nagu arvab autor, "sotsiaalne viletsus üleminekuühiskonnas" või "lühgad tervishoiureformid". Eestlaste vanusepüramiidi on muidugi mõjutanud sõda, küüditamised, vangilaagrid, hukkamised ja 1944. a punase terrori eest läände põgenemine. Viimastel aastatel on kogu elanikkonna

vanuselist jaotumist mõjutanud muulaste tagasiränne itta. Seda kõike ei ole J. Uibu arvestanud.

Raamatukese autor tahab ilmtingimata näidata Eesti taasiseseisvumisele järgnenud siirdeaaja majanduslike raskuste kahjustavat mõju rahvastiku tervisele ja väidab seda ka siis, kui ta enese esitatud arvud selleks alust ei anna. Näiteks keskmise oletatava sünnieluea muutusi kirjeldades (tabel lk 48) kõneleb ta ainult selle lühenemisest nii meestel kui naistel aastatel 1971–1994, jätab aga mainimata, et 1996. a oli see meestel uuesti tõusnud 1980. a tasemele ja naistel oli koguni suurem kui 1970. a. Lk 16 olevat tabelit seletab autor täiesti suvaliselt. Tema järgi suurenes surmajuhtude absoluutne arv 1970. ja 1980. aastail selle tõttu, et rahvaarv suurenes, ja aastail 1992–1994 jätkus suremuse suurenemine, kuigi rahvaarv vähenes. Samas tabelis surmajuhtude arv 1000 elaniku kohta näitab aga, et suremus hakkas suurenema juba Nõukogude ajal alates 1975. aastast, saavutas maksimumi 1994. a ja hakkas pärast seda vähenema.

Kaasasündinud väärarendite esinemise muutusi ei kirjelda autor päris õigesti (lk 10–11). Selgema pildi olukorrast saab siis, kui arvutada väärarenditega laste protsent elussündinutest. 1970. a oli see 0,9% ja suurenes siis pidevalt 1992. aastani, mil väärarenditega lapsi sündis 3,1%. Edasi järgneb aeglane vähenemine ja 1996. a moodustavad väärarenditega vastasündinud 2,6% kõigist elussündinutest. Väärarendeid põhjustavaid faktoreid on palju, nende hulgas ravimid ja ioniseeriv kiirgus. J. Uibu väide: “Väärarengute arvu suurenemise kausaalsete teguritena tuleb arvestada soojätkamiseas naiste tervise allakäiku, aga ka saastatud loodus- ja sotsiaalsest keskkonnast tingitud loote tervise kahjustusi” ei tulene kirjatükis esitatud andmetest. Väide on üldsõnaline, tal puudub konkreetsus. Samasugused asjatult keerulised laused, milles vähe informatsiooni, on J. Uibule iseloomulikud.

Nagu näitas tabelites esitatud arvude pisteline kontrollimine, on nende hulgas ebaõigeid. Kui rahvaarv 1996. a oli tõesti 1 476 000 (tabel lk 10 ja 16) ning ravivoodeid 11 994, siis 10 000 elaniku kohta ei olnud neid 76,4, vaid 75,8. 1995. a oli elanikke 1 491 000 ja ravivoodeid 11 994, seega tuleb neid 10 000 elaniku kohta 80,4, mitte aga 81,2. Kõiki arve, mis raamatukeses esitatud, ei ole muidugi võimalik kontrollida. Kirjeldatud väärarvade tõttu tekib kahtlus, et autor on ka mujal esitanud valeandmeid.

Pean õigeks J. Uibu arvamust, et eetilise kriisi Eestis süveneb ja tervishoiuasutustes ei peeta kõlbelistest põhimõtetest kinni (lk 38–39). Kuid ma ei nõustu lapsemeelse väitega, et olukorda saab parandada meditsiinietika alal tehtavate uurimustega ja saadud tulemuste pub-

litseerimisega. Neeru siirdamise skandaalis osalenud arstid püüdsid teadlikult seadusest mööda hiilida ja näitleja Sulev Luige mõrvareid ei oleks takistanud isegi 100 artiklit. Me vajame pikaajalist kõlbelist kasvatust.

Üks autori suur möödalaskmine on kirjas lk 47. Tema arvates on tervishoiureformi üheks puuduseks ja sellega ka rahvastiku halva tervise põhjuseks laia ettevalmistusega rahvatervisearstide puudumine. Pealegi kurdab J. Uibu, et Tartu Ülikoolis suleti sanitaararstide osakond, mida tema aitas 1989. a avada. Selliste piiratud teadmistega asjameeste koolitamine ei olnud N. Liidus ainuke rumalus, mida arstide ettevalmistamisel tehti. Sovetiaja lõpus pidid arstiteaduse üliõpilased kitsamate erialade kaupa spetsialiseeruma juba eelviimasel kursusel. Teaduskonna lõpetasid spetsialistid, kellest hiljem püüti arste teha. Mõistlikum on ülikoolis kõigile arstidele vajalike teadmiste andmine. Spetsialiseerumine toimub kõikjal ikka pärast ülikooli lõpetamist. Vastuväiteid, mida sanitaararstide osakonna moodustamisel arstiteaduskonna nõukogus esitati, ei arvestatud, sest partei ja valitsuse käsku pidi täitma, olgu ta nii rumal kui tahes. J. Uibu kõneleb ühe hingetõmbega sanitaar- ja rahvatervisearstidest, millest tekib põhjendatud kahtlus, et ta ei ole endale selgeks teinud rahvaterviseteaduse sisu.

Lausest: "Terminid *rahvatervis* luues oli üheks eesmärgiks hakata üle kandma Eestisse seda rahvusvahelist kogemust, mis teistes riikides on talletatud alal *public health*" (lk 36) ja järgnevast tekstist jääb mulje, et autor peab mainitud termini kasutusele võtmist enda suureks teeneks. Tegelikult oli see mõiste ja sõna Tartus käibel juba ammu. TÜ gastroenteroloogide Soome koostööpartnerite hulgas 1972. aastast alates oli maailmamainega rahvaterviseteaduse spetsialist Tampere ülikooli professor Mauri Isokoski, kellega oleme koos avaldanud artikleid. Soome *kansanterveystiede* ümber panemine eesti keelde ei nõua küll erilist andekust.

Ma ei arva, et eestlaste ja Eesti rahvastiku tervis on väga hea. Aga J. Uibu ei ole suutnud tegelikku olukorda kirjeldada. Kahjuks tõlgendab ta omaenda esitatud andmeid pahatihti valesti. Tema katse seostada rahva tervise halvenemist Eesti taasiseseisvumise ja sellele järgnenud majanduslike raskustega on ebaõnnestunud. Andmed, mida J. Uibu esitab, kõnelevad enamasti sellest, et rahva tervis hakkas halvenema nõukogude okupatsiooni ajal. Tema ettepanekud olukorra parandamiseks on liiga üldsõnalised.

Rahvastiku tervislik seisund vajab kindlasti asjatundlikku uurimist. Võib-olla on elanikkonna tervist mõjutanud ka taasiseseisvumisele järgnenud siirdeaeg.

Autor on tsiteerinud apostel Paulust, Uku Masingut, Benjamin Disraelit, A. H. Tammsaaret, Oskar Looritsat jt. Vastutasuks osundan Friedebert Tuglase lauset mälu järgi: "Et midagi olulist öelda, peab palju teadma."

Kaljo Villako

EDITORIAL NOTE

The study by Vahur Made, lecturer of history at Tartu University, describes Estonia's attempt after World War I to enter the League of Nations. This is a good example of Estonia's endeavours to promote her interests on the international arena, and simultaneously it shows how little room for manoeuvre a small country had. How Estonia finally managed to enter the League of Nations also demonstrates that the world's rules of the game have not changed much during the present century.

Then, jurist and mathematician Enn Sarv makes a brief survey of the activities of the National Committee of the Republic of Estonia from 1943 to 1944. The Committee was secret organisation that fought against both the Russian and German occupation and secured the continuity of the presidency and the government of Estonia in exile until the restoration of independence half a century later.

While observing visual art, Virve Sarapik proceeds from the following premises: (1) Narrative has a much greater significance than estimated until now. Narration is presupposed to be an essential part of art, both figurative and abstract. (2) Merging of the wider context with the text of the artwork (i.e. the problem of the limits of the artwork), which is characteristic of the present stage of development of art, is inevitably accompanied by the existence of the narrative, by greater narrativity. (3) In comparison with verbal narrative, visual narrative is much more dependent on "reading". A good hypertext, rich in opportunities, where the sequence of events presented for "reading" has not been determined by the author's will, could serve as an analogue here. As a concrete example, the author deals with the treatment of the fish in Estonian visual art. She differentiates clearly between the iconographies of different periods. The first type is the fish used

in the still-life. This is characteristic of the late 1950s and the early 1960s. In the second type the fish becomes an independent character. Usually one big fish is depicted, differently from the previous period, the fish is a live, independent actor (self-fish). Period — from the 1960s. The third type is the mythological fish. It is an active fish living in a world of its own; often it has been depicted in an unfishlike manner — in the vertical. Time — from the 1980s. The fourth type is the fish as an object of catch (fisherman's fish). There is no clear temporal limit with the previous types; it was popular as early as in the 1930s and emerged again in the 1960s.

Analytical philosophers began to speak actively about the problems of art in the mid-20th century. From the very beginning they opposed themselves to sc. traditional aesthetics, which was supposed to include all the theories dealing with questions like: What is art? What is beauty? What is aesthetic experience? What is the function of criticism? What are the criteria of aesthetic and taste judgements? Behind all these questions analytical philosophy saw an attempt to find such a definition which would adequately convey the essence of art and beauty. The fateful error of "traditional aesthetics" was supposed to be that it believes in the deeper essence of art, that despite their differences works of art still have some specific features, *differentia specifica*, which distinguish them from everything else. In analytical philosophers' opinion the whole history of aesthetics proves the futility of this kind of attitude. One cannot find a single statement about the nature of art which would have stood the test, which its opponents would not have disparaged as being based on debatable criteria, far from perfect, tautological, erroneous. Doctor of Philosophy Margit Sutrop acquaints us with these disputes on art, discussing in greater detail the viewpoints of George Dickie, Arthur Danto and John Searle.

M. Rowe tries in his article to develop the idea of aesthetic attitude even further, paying special attention to one of the main obstacles which until now have impeded the theories of aesthetic attitude — to the role that propositional beliefs and personal experience can play in our evaluations of art. In the author's opinion, aesthetic attitude is not a feeling or an emotion (although it can

elicit both of them), but rather a manner of attention, a way of contemplating an object seen, heard or — to a lesser extent — touched. It is possible to distinguish between two kinds of attention. The first is caused by volition, it is something that a person *does*; the other is something that *happens* when a person is caught up in the interest of an object. In aesthetics the author is interested in the second type of attention, which he calls absorption. Rowe studies the non-aesthetic reasons of looking as well, showing that aesthetic attitude need not be so limited at all as some people tend to think and that aesthetic contemplation can be *influenced* by propositional belief, personality and experience in a way that its aesthetic integrity is preserved.

Last year was the year of William Faulkner's centenary. We, however, mark his 101st birth anniversary with an essay-like short story "Mississippi", which was written and published in 1954. Thus, it belongs to Faulkner's later period which is characterised by particularly long-winded sentence and usually nostalgic, reminiscent and elegiac tone. Faulkner emphasised repeatedly that he was, first and foremost, interested in the eternal truths of human hearts, and his native place simply provided sufficiently familiar material to be used for that purpose. But certainly, this material is not absolutely indifferent; and in the present case the author gives most direct outlet to the feelings connected with this material.

Helle Kaasik, doctoral student of physics at the University of Tartu, approaches ecstasy from the viewpoint of a natural scientist, discussing this phenomenon from the stance of dynamics of the rest of the human state of consciousness.

The theme of the article by psychiatrist and writer Vaino Vahing is arctic hysteria. The author reaches the conclusion that arctic hysteria is not hysteria in the meaning of a disease. In the case of it we do not have to do with a hysterical psychopath. If arctic hysteria can be treated as hysteria at all, it is a hysterical reaction rather or a fit of hysteria, something like *arcus hystericus*. International classification does not record arctic hysteria under neuroses; it is treated as a dissociative disorder.

In addition to the theme of ecstasy and hysteria, we reprint an essay by the Estonian actor Albert Üksip (1886–1966) on talent.

In the section of book reviews professor emeritus of radiology and oncology of Tartu University Kaljo Villako criticises Jaak Uibo's book on the health of Estonia's population on the eve of the 21st century.

Our new serial is Kalle Kroon's study "Estonian and Latvian infantry in the Swedish army, 1701-1710".

Estonia's entrance into the League of Nations

Vahur Made

In April 1920 Estonia decided to apply for membership of the League of Nations. The concrete reason behind this decision was Estonia's wish to obtain security guarantees from the new world organisation established by the Paris Peace Conference in 1919. The Estonian political leadership valued highly Article 10 of the League Covenant which promised mutual help by all member countries in the event of aggression against one of the members. The Tallinn authorities also hoped that entrance into the League of Nations would grant Estonia wide international de jure recognition.

The first attempt was not successful for Estonia. The leading powers of the League — Britain and France — were not willing to admit Estonia and the other Baltic states. The main reason for this was the unsettled "Russian question" and the fear of possible Russian aggression in the Baltics. The League Assembly of 1920 rejected the Baltic applications. Only in 1921, after the situation in Russia had changed, did the great powers recognise Estonia. This opened the way into the League membership. The second League Assembly in 1921 accepted Estonia, Latvia and Lithuania as full members.

What is art?: Embarrassment of the institutional aesthetics

Margit Sutrop

Analytical philosophers started to write on the topic of art in the middle of the 20th century. They attacked the "traditional aesthetics", as they called it, for attempting to define the nature of art, beauty, the functions of criticism and the criteria of aesthetic and taste judgements. They pointed out that in the history of aesthetics all the attempts to define art had failed, since nobody had succeeded in finding the defining universal properties of works of art.

*Under the influence of Wittgenstein's philosophy, several analytical philosophers (Ziff, Weitz, Kenrick) suggested in the 1950s and 1960s that art is an open concept, and therefore one should abandon as impossible the attempt to define art. Relying on Wittgenstein's analysis of the use of the concept "game" in *The Philosophical Investigations* (1958), they argued that if we look at the entities that are called art works, we will not find any exhibited properties that they all have in common. What we see, are a lot of resemblances, which in terms of Wittgenstein are "family resemblances". Just like all games constitute a family "games", works of art belong to one family. There are many overlapping resemblances among the*

members of the family, but there are no features which all members have in common.

In the middle of the 1960s the question "What is art?" was raised anew, when Arthur Danto and Maurice Mandelbaum argued that art could be defined if one stopped looking for the exhibited characteristics of the works of art and instead tried to focus on the context in which works of art are embedded. This view was shared by George Dickie who rejected the notion of family resemblance as a serviceable means for identifying works of art and instead stressed the relevance of social context for distinguishing between art and non-art.

In his two books *The Art and the Aesthetic* (1974) and *The Art Circle* (1984) Dickie defined art in terms of a procedure in which artifacts acquire the status of a work of art. Dickie proposed that we can at least define art in the classificatory sense, describing the non-exhibited properties that all works of art have in common. Such non-exhibited property is for Dickie the status of an art work which works of art owe to their position in the institution of art. In 1974 Dickie argued that the status of an art work is conferred to some artifact by the person or persons acting on behalf of the institution that he called "artworld" (the term that he picked from Danto's article "The Artworld" (1964)). Since his use of the term "institution" was sub-

jected to intense criticism, he improved his definition of art in 1984, speaking now about the institution of art in terms of the social practice in which the roles of artists and the artworld public are determined by the rules of the institution.

The argument of the present article is that Dickie has failed to define art because he is not ready to tell us anything specific about the practice of art. Although Dickie speaks about art as a certain communicative practice, he does not ask what distinguishes this practice from other social practices. However, it is not enough to say that the common feature of all works of art is the status of the work of art that certain artifacts have acquired in the institutional framework. One should also say what this status implies, what kind of function all works of art are intended to fulfil in this practice.

Relying on John Searle's analysis of the institutional facts in his book *The Construction of Social Reality* (1995), one can analyse the process of art making in three terms, introduced by Searle: 1) collective intentionality, 2) the conferring of the function to the objects and 3) constitutive rules, in the form "X counts as Y in context C". It turns out that Dickie's mistake was that he did not understand that if certain artifacts are conferred a new status — the status of a work of art — this means that they will acquire a new function. It follows

Summaries

that the institutional analysis of art should also describe the function that works of art are intended to fulfil in communicative practice.

The conventions and rules of the practice of art do not only determine which objects can be conferred the status of a work of art and how this status can be conferred, but there are also prescriptions to the recipients of art. If the recipient recognizes that an artifact has acquired the status of a work of art, she has to take a certain attitude towards it. Since the 18th century most of the aestheticians have spoken about the attitude that recipients take towards the works of art as an aesthetic attitude. But Dick-

ie has good reasons to avoid speaking about the aesthetic attitude.

Dickie has attacked many diverse forms of aesthetic theories. His opinion is that it is a mistake to presume the existence of a specific aesthetic perception, aesthetic sense or aesthetic attitude. He shows that the discussion of the aesthetic attitude in terms of disinterestedness (as Stolnitz does, for example) does not make sense because it does not distinguish any special kind of attention but only the motive why we approach a work of art. Relying on Arthur Danto's analysis of the work of art, the author of the present essay suggests that the attitude that the works of art prescribe to the recipients is interpretation.

EESTI JA LÄTI JALAVÄGI
ROOTSI ARMEES
1701–1710

Kalle Kroon

I

SISSEJUHATUS

17. sajandi lõpuks oli võimutasakaal Rootsi Eesti- ja Liivimaa provintsidest teinud läbi tähelepandava muutuse.* Olulisematest muudatustest Karl XI valitsemisajal tuleb nimetada kuningavõimu kujunemist absolutistlikuks ning varem läänistatud riigimõisate tagasivõtmist riigile 1680. aastatel (suur reduktsioon). Koos mõisate ülevõtmisega kaotati neis pärisorjus ning mõisatalupojad kuulutati kuninga alamateks. Deklaratiivselt vormistati pärisorjuse kaotamine Karl XI kuningakirjadega Liivimaal 1681. ja Eestimaal 1687. a.¹

Selle aktiga kaasnesid ka reglemendid ja määrused, mis muutsid oluliselt talupoegade sotsiaalse kihi õiguslikku seisundit. Nüüd võisid talupojad esineda kohtuinstantsides kuni kuningani kaebustega mõisnike vastu, asutada talupoegadest liikmetega mõisakohtuid, omada vallasvara, neil oli pärilusõigus ning põhimõtteliselt liikumisvabadus — see oli küll piiratud — koos õigusega vabale ametivalikule, õigus olla valitud kiriku eestseisusse. Kõik need absolutistliku keskvoimu regulatiivsed aktid pidid kaasa aitama talupoegkonna kui sotsiaal-

*Järgnevas kirjutises on väeosade suurused toodud sõdurkonna arvuna, ilma ohvitserkonda juurde arvestamata. Meeskondade arvu tuleb võtta ümardatult, sest mitte alati ei ole teada rivist välja langenute täpne arv, andmestik on aga sageli lünklik. Kuupäevad on antud nii, nagu nad allikates esinevad (rootsi kalendri järgi).

Lühendid: RA — Rootsi Riigiarhiiv; KrA — Rootsi Sõjaarhiiv; EAA — Eesti Ajalooarhiiv; KFA — Karolinska Förbundet årsbok; KKD — Karolinska krigares dagböcker.

¹Loit, A. *Kampen om feodalrätten: Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710, I.* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Uppsaliensia, 71.) Uppsala, 1975, s. 141; Loit, A. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. — *Kleio: Ajaloo ajakiri*, 1996, nr 1, lk 3–18.

õiguslikult iseseisva ja mõjuka klassi kujunemisele. Samal ajal säilis normeeritud kujul teotöökohustus, ehkki üksikud külad olid katseliselt lastud ka vabakoormusele.²

Lisaks apelleeris kuningavõim ka eesti ja läti talupoegkonnale kui tulevikus majanduslikult ja rahvuslikult aktsepteeritavale partnerile. Eesti ja läti keel olid kolmandaks ametlikuks asjaajamisekeeleks. Liivimaa provints jagati 1690. aastal kaheks, Eesti ja Läti majandusdistriktiks koos vastavate majandusasehalduritega, kusjuures distriktide piir läks mööda eestlaste ja lätlaste etnilist piiri. Mainida tuleb ka rahvakoolide võrgu järsku laienemist ning vastavat riiklikku poliitikat.

Siiski jäi palju probleeme lahendamata, ka sotsiaalsed olud olid provintsidest märgatavalt halvenenud. Eestlaste ja lätlaste rahvuslikust eneseteadvusestki on veel vara rääkida. Ei saa ka öelda, et talupojad oleksid olnud n-ö rootsitruud — ülekaalus oli pragmatism ning sõja algul levisid eestlaste ja lätlaste hulgas üsnagi laialt ka vene- ja poolasõbralikud meeleolud.

Kogu protsessi tagamaaks oli absolutistlik integratsiooni- poliitika, mille üheks põhieesmärgiks oli Rootsi emamaa eeskujul kuningavõimu toetumine eeskätt tsiviilametnikele ja talupoegadele ning mis samal ajal võimaldas suurendada riigi sissetulekuid nendesamade talupoegade arvelt. Kogu võimumehaanika lähtus juba 1670. aastatel Rootsis toimunud sisepoliitilisest arengust — nii eelistas kõrgaristokraatia Riiginõukogusse (*Riksrådet*) ametnike määramisel “nõukogu nõusolekut”, alamaadel ja talupojad aga kuninga ainuõiguslikku otsustusõigust, sest esialgu ei koosnenud nõukogu mitte riigiteenistujatest, vaid eeskätt kõrgaadlist. Seetõttu toetasid oponeerivad alamkihid automaatselt kuningavõimu. Riigi raske finantsolukord nõudis omakorda Rootsi kui suurvõimu säilimise nimel kõigi ressursside koondamist tugeva ning tsentraliseeritud kesk võimu alla ning kõigi seisuste, eriti kõrgaadli tasalülitamist riigivõimu ees.

Muidugi oli Rootsi ühiskond ja riik veel feodaalne, ent integratsioonitaotlused olid suunatud vanade feodaalstruktuuride vastu, nende järkjärgulisele lagundamisele. Riigimajanduslikult olid saanud valitsevaks kameralistlikud ideed, mille järgi valitseja ning riigi eesmärgiks oli rahva heaolu tõstmine tugeva riigivõimu poolt põllumajandusliku tootmise, kaubanduse ja tootmise (manufaktuurid) reguleerimise ning

²*Op. cit.*

elanikkonna politseilise ja sotsiaalse distsiplineerimise abil. Uus suhtumine tingis ka juba mainitud sotsiaalmajandusliku administratiivjaotuse Liivimaal. Kogu protsessiga kaasnenud ühiskondlik areng on seega vaadeldav ka uue ajajärgu avataktina — rootsi ajaloolase A. Åbergi järgi algas Karl XI valitsusajaga Rootsi modernne ajalugu.³ Võiks ka öelda, et seisuslik-feodalistlikus Rootsi ühiskonnas oli kõrvuti kaks ühiskondlikku suhtumist — nii kuninga alamlus kui tekkiv riigi kodanikutunnetus.

Muudatused andsid uusi väljundeid ka ekstreemsetes oludes, näiteks Põhjasõja tingimustes (1700–1721, Eesti- ja Liivimaal 1700–1710). Et kuninga korraldusi läbis mitmel korral idee, et siinseid talupoegi nüüdsest koheldaks nii nagu talupoegi Rootsis — viimased olid aga ka sõjaväekohustuslikud —, siis on kogu protsessi loomulikuks jätkuks 1701. aasta jaanuaris eesti ja läti talupoegadest rekruteeritud jalaväerügemendid ja pataljonid, mida ajalookirjanduses on nimetatud ka maamiilitsaks (*landmilis, milis*).⁴

³Piirimäe, H. The use of the Estonian language during the Swedish Rule. — *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16-18 Jahrhundert*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Uppsala, 1993, p. 367–382; Palli, H. *Kui Raudpea läks: Pildikesi Põhjasõja ajast*. Tallinn, 1967, lk 3–4; Östman, K. Riksrådet på enväldets tröskel. En omvärdering med utgångspunkt från Johan Swanhielms stenografiska protokoll 1674–1675. Del 2. KFÅ 1994. Lund, 1996, s. 41; Dahlgren, S. Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs. — *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland*, s. 16, 26; Åberg, A., Göransson, G. *Karoliner*. Höganäs, 1976, s. 10.

⁴Loit, A. Pärisorjuse kaotamine Eestis, lk 3–18. Senise käsitluse kohta vt nt Sjögren, O. *Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702*. Stockholm, 1883; Palli, H. *Meždu dvumja bojami za Narvu*. Tallin, 1966.

SÕJAJÕUDUDE KOMPLEKTEERIMISPÕHIMÕTTED EUROOPA RIIKIDES 16.–18. SAJANDIL NING TERMINOLOOGILISED PROBLEEMID

Euroopa riikides valitsesid kuni kodanlike reformideni järgmised sõjajõudude moodustamispõhimõtted:

1) regulaarsed alalisväed moodustati värbamise teel, mis tugines peale väheste erandite vabatahtlikkusele;

2) sõjaolukorras võidi rakendada ka elanike ajutist maakaitseväekohustust, mille tulemusena loodi regulaarvägedele lisaks irregulaarsed maakaitseväed ehk miilits;

3) riik võis teha katse kehtestada elanikkonna alaline sõjaväeteenistus nn konskriptsiooni ehk nimestikesse üleskirjutamise teel. Enamikus Euroopa riikidest levis konskriptsioon ulatuslikumalt alates 18. sajandi lõpust, pärast Suurt Prantsuse revolutsiooni.

Rootsis valitsesid põhimõtteliselt samad meetodid:

1) üks viis luua regulaarvägesid oli ka siin vabatahtlik värbamine. Värvatud mehed registreeriti, varustati ja võeti palgale riigi poolt;

2) juba keskajast peale eksisteeris ka elanikkonna ajutine maakaitsekohustus, mis tugines maaseadusele. Sõjaolukorras toimus nn väkkekutse (*uppbåd, Aufbot*) — selle nimega on tähistatud ka vastavaid ajutisi maakaitseväeüksusi. Palka neis ei makstud, relvade muretsemise ja meeste ülalpidamise kohustus lasus elanikkonnal. Eristatakse üldist (põhimõttel "iga mees majast") ja kvoteeritud väkkekutset (iga viies, seitsmes jne mees teenistusse). Neid väeosi ei saanud kasutada rahuajal väljaspool maakonna piire;

3) et Rootsi riigil ei olnud piisavalt raha ülal pidada suuremat hulka värvatud rügemente, tuli regulaararmee ühe liigi, jalaväe suurendamiseks juba Gustav Vasa ja ta poegade ajast alates rakendada ka konskriptsiooni varajast vormi, mida nimetati üleskirjutuseks (*utskrivning, Ausschreibung*). Siin lähtuti eelmainitud ajutisest maakaitsekohustusest, ent kuna tege oli riikliku kohustusega, siis kuulutas väkkekutse välja ku-

ningas. Ühtlasi võimaldas see muuta teatud osa maakaitsekooslaste teenistusaega ning viisi. Nimelt oli kuninga püüuks saada mehi ajutisest teenistusest alalisse "kindlasse teenistusse" (*fast tjänst*), mis tuli iga uue üleskirjutuse eel kokku leppida seisuste nõupidamisel, ent aja jooksul (alates 1630. a) muutus määravaks ka kuninga ainuisikuline otsus. Kui nõusolek oli saadud, tehti kuninga väkkekutse alusel teenistuskõlblikest talupoegadest valik (*utskott, Ausschuss*). Talud jaotati rühmadeks ehk nn roodudeks (*Roote*), millest kirjutati üks mees teenistuseks regulaarse sõjaväe nimestikku ehk taluroodust välja. Ülejäänud talude ülesandeks roodus oli teenistusse antud mehe osaline ülalpidamine. Näiteks aastail 1621–1626 oli taluroodu suuruseks 10 meest riigi- ja 20 aadlitalupoegadest, aastail 1627–1633 aga mõlemal 10 meest.

Rootsi üleskirjutuse alusel moodustunud jalavägi oli seega samal alusel kui nii Rootsi kui teiste riikide maakaitsevägi ehk miilits (*militia, Landesdefension*), ainult et üks osa sellest oli muudetud regulaarseks jalaväeks.⁵ Sel viisil kasutas riik ära nii värvatud vägede kui kvoteeritud väkkekutse ehk maakaitseväe eeliseid.

Taluroodudest maksti sõdurile aastapalk (*årslön*) ja varustati ta riietuse ning teatud hulga toiduainetega. Riigi poolt tegevteenistusse võetud mehed võeti riigi kuupalga (*månadssold*) ja toidule, varustati relvadega ning kirjutati sisse alalistesse teenistusnimestikesse. Lõpptulemusena, ilma et traditsiooniline väkkekutse ehk ajutine, irregulaarne miilits oleks kadunud oma algupärasest vormis, oli sellest eraldatud üks põhiosa, mis õnnestus ümber kujundada regulaarseks ja sõjaliselt kasutuskõlblikuks sõjajouuks, n-ö regulaarmiilitsaks (*regulair milice*). Traditsiooniline miilits säilis iseseisvalt nii oma üldisel kui kvoteeritud kujul. Lõpliku kuju

⁵Fredriksson, B. *Försvarets finansiering: Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675–79*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Uppsaliensia, 81.) Uppsala, 1976, s. 34, 40–41; Villstrand, N. E. *Anpassning eller protest: Lokalsamhället inför utskrivningarna av folk till den svenska krigsmakten 1680–1679*. Ekenäs, 1992, s. 39–44, 58–82; Wijkander, Th. *Öfversigt af Svenska krigsförfatningens historiska utveckling från äldre tider till indelningsverkets afslutande år 1733*. Stockholm, 1866, s. 141–142; rootsi üleskirjutuse olemuse kohta vt ka Nilsson, S. A. *De stora krigens tid: Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Uppsaliensia.) Uppsala, 1990, s. 110–111.

sai üleskirjutus 1621. a Gustav Adolfi ajal, mil moodustati püsivate üksustena nn maarügemendid: iga maakond pidi välja panema ühe rügemendi.⁶ Rivist väljalangenute asemele võeti igal kevadel täiendavalt uute üleskirjutustega vajalik arv uusi mehi. Nii oli tegemist maakaitsekohusluse põhineva riikliku, alalise nekrutikohuslusega.

Miks sidus Rootsi keskvoim elanikkonna alalise sõjaväeteenistuse ajutise maakondliku teenistuskohuslusega, mille tulemusena riik teadlikult eiras maakaitsekohusluse piiratud ajalis-ruumilisi raame? Minu arvates tulenes see seisusliku ühiskonna hilisfeodalistlikust iseloomust. Selliselt ei ole ka üleskirjutus vaadeldav konskriptsioonina 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse mõttes, kui kodanlikud reformid ja kodanikumõiste ning -kohustuste väljakujunemine võimaldasid riigil kehtestada kogu elanikkonna sõjaväekohusluse.

Aja jooksul osutus vajalikuks organisatsiooni veelgi kindlapiirilisemalt fikseerida, mis oli ühtlasi odavam. Ühtlasi ilmesid mitmed komplekteerimisviisi iseärasusest tulenevad sisesemised vastuolud keskvoimu ja lokaaltasandi vahel. Samuti hakkasid talupojad üha enam palkama endale teenistuskohustusest vabanemiseks asendajaid. Juba 1620. aastatel oli rannikualadel loodud ka pootsmankondi, mille liikmeid pidid rannatalupojad koha peal alaliselt ülal pidama, eraldades ka väiksema talumaa (*ständig* *båtsmanhållet*). Samal ajal oli paaris maakonnas, näiteks Dalarnas, üle mindud alalisele sõduri ülalpidamise kohustusele talupoegade poolt. Ulatuslikumalt asuti alalise maapalgalise sõdurikonna moodustamisele 1680. aastatel seoses reduktsiooniga. See oli lepinguline kohustus talupoegadest roodupidajate (*rotehållare*) ja keskvoimu vahel. Kõik maakonna roodupidajad kapralkondades pidid proportsionaalselt adramaa (*hemman*) suurusega ühinema ja muresema endale alaliselt, nii sõja- kui rahuajal talude palgal oleva sõduri, kellest pidi moodustuma kindel, püsiv sõdurikond (*wissa, ständig* *knechtehållet*).⁷ Talupoegade otsitud ja palgatud sõdurile pidid taluroodud maksma palkamisra-

⁶Wijkander, Th. *Öfversigt af Svenska krigsförfattningens*, s. 79, 81–82; Nilsson, S. A. *De stora krigens tid*, s. 111; Fagerlund, R., Jern, K., Villstrand, N. E. *Finlands historia*, 2. Ekenäs, 1993, s. 157. Kuningas Gustav Adolfi tegevuse kohta vt Blumfeldt, E. *Gustav II Adolf: Lövi Pöhjamaalt*. Tartu, 1936, lk 139–140.

⁷KrA, Årstryck 1686. Contract, Med Ridderskapet och Adelen Samt Allmogen i Näricket. . . den 5 Aug. 1686, eriti punkt 3; kogu süsteemi

ha (*lejning*), aastapalga (*årslön*), muretsema talle vormirõivad ning väiksema talumaa koos aastatuluga ja elamuga (*boställe, torp*). Neist viimane oligi uue süsteemi — sõjalise maajaotuse (*militära indelningsverket*) aluseks. Analoogselt jaotati ka ohvitseridele teatud arv hemmaneid koos sinna mudeli järgi rajatud talukompleksiga — ohvitserist oli saanud riigirentnik. Lepingu sõlminud ja sõduri palganud talupojad vabastas riik vastutasuks üleskirjutusest. Nüüd ei olnud vaja kõiki väeosi rahu ajal lippude all hoida, vaid need võis saata maale, ilma et nende püsikindel organiseeritus oleks kadunud. Varasemate üleskirjutustega pingestunud riigi ja talupoegade suhted muutusid elastsemaks, ent probleeme hakkas tekitama reserve nappus.

Süsteem ei olnud päris uus. Selle eeskujuks oli pootsmankond, aga nüüd pidid roodupidajad “oma kindlad sõdurid nii nagu need, mis on pootsmankonnas, jaotama” (*sina wissa soldater liksom de under båtsmanshållet sortera*). Kogu süsteemi kehtestumise tulemuseks oli, et “provints on kindlateks roodudeks ja kindlaks sõdurkonnaks jaotatud” (*provincien uthi wisse rothar och till ett wist knechtehåldh indehlt ähr*). Siinkohal tuleb rõhutada, et sel ajal olid sõnad “kindel” (*wiss*) ja “püsiv, alaline” (*ständig*) kasutusel sünonüümidena.⁸ Kohustuse täitmine ning roodude ja meeskondade suurused fikseeriti vastavates nimestikes, nagu näiteks “Maajaotus ja nimestik (*rulla*) kindla ja alalise sõdurkonna kohta Jönköpingi läänis 24. novembril 1684” (*Indehlningswärck och rulla öfwer dhet wissa och beständiga knechtetahlet uthi Jöneköpings lähn. 24. nov. 1684*). Lõpuks tuleb märkida, et Karl XI reformid olid tegelikult juba olemasoleva reorganiseerimine ja edasiarendamine, mis aga puutub sõdurkonda, siis on see iseloomustatav uue organisatsioonina.⁹

Samal ajal fikseeriti veel paaris provintsis, mis ei olnud lepinguid sõlminud, nagu Skåne ja Österbotten (Pohjanmaa), endiselt säilinud väkkevõtt üleskirjutuse alusel, kus kohusla-

kohta üldse vt Ägren, S. *Karl XI:s indelningsverk för armén: Bidrag till dess historia åren 1679–1697*. Uppsala, 1922.

⁸Ägren, S. *Karl XI:s indelningsverk för armén*, s. 1–3, 130; terminite tähenduse kohta vt Dahlgren, F. A., *Glossarium öfwer föråldrade och ovanliga ord och talesätt i Svenska språket från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund, 1914, s. 978 — “viss, adj. Stadig, fast, säker”, ning s. 801 — “Stadig, städig... 1. Ständig.”

⁹Ägren, S. *Karl XI:s indelningsverk för armén*, s. 2–3.

sed endiselt pidid roodudest antud üleskirjutatud sõduri varustama aastapalga ja ülalpidamise ning riietusega. Ka siin anti sõdurile kasutada talumaa koos elamu- ja rendituluga.¹⁰

Kirjeldatud komplekteerimisprintsipi juures tuleb tähele panna, et teenistusse võtt toimus vastavalt riigi esitatud nõudmisele, ehk nende vägede alalisus, nagu rootsi ajaloolane Th. Wijkander seda kirjeldab, seisnes selles, et “enamik sisemaiseid rügemente oli alaliselt ette valmistatud astuma teenistusse siis, kui seda nõutakse” (*beredd, att göra tjenst, när så på fodras*). Kui otsesest nõudlust ei olnud, oldi “kodus enda juures” ehk “asuti kodus roodus” (*hemma på roten*) ning tegeldi oma “kodanikuasjadega” (*borgerliga saker*).¹¹ Üleskirjutusväeosade puhul oli vägede alalhoiu huvides kasulik hoida teenistuses teatud arv kompaniisid, ülejäänud aga jätta maa-le roodude ülalpidamisele. Näiteks Österbotteni (Pohjanmaa) üleskirjutuse alusel moodustatud rügemendis asusid 17. sajandi lõpul–18. sajandi alguses kaheksa kompaniid teenistuses, kaks kompaniid aga kodus roodudes.¹² Teenistuskohustuslik talu ei tohtinud kunagi tühjaks jääda — see, kes sõdurit pidada ei jaksanud, pidi koha andma võimekamale, sest “Lantmilitien” ei tohtinud kunagi välja surra, vaid pidi kogu aeg olema valmis kuninga teenimiseks.¹³

Sellise rekruteerimissüsteemi funktsioneerimine eeldas Wijkanderi järgi “rahvuse seaduskuulekust ning Rootsi kuninga austust rahva ürgvana vabadusarmastuse ees”, ent on selge, et eriti maa majandust kurnavate üleskirjutuste vastu võitlemisel pidid elanikel olema välja kujunenud omad vastupanumeetodid, valdavalt siiski passiivsed.¹⁴

¹⁰Persson, S. G. Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner, angående Swea Rikes Landt-Milice til Häst och Fot. Andra Del. Stockholm, 1765: korraldused 6. jaanuarist 1686, ettepanek 7. aprillist 1685; Första Del, Stockholm, 1762: transumpt 3. jaanuarist 1683, s. 201–202.

¹¹Wijkander, Th. *Öfversigt af Svenska krigsförfattningens*, s. 141–142.

¹²Petander, C. B. J. *Kungliga Österbottens regemente under Karl XII:s tid*. (Skrifter, utgivna av Svensk—Österbottiska Samfundet nr. 27. Arkiv för svenska Österbotten, nr. 11.) Vasa, 1971, s. 18–19.

¹³Ågren, S. *Karl XI:s indelningsverk för armén*, s. 35.

¹⁴Wijkander, Th. *Öfversigt af Svenska krigsförfattningens*, s. 141–142; protestivormide kohta vt Villstrand, N. E. *Anpassning eller protest*.

Peale korralliste võidi vajadusel samalt rekruteerimisalalt roodutalude liitmise teel võtta veel erakorrallistena täiendavaid väeosi, üleskirjutusel nn valikrügemente (mitte segi ajada korrallise valikuga), sissejaotatud taludelt aga nn kolmasmeeste (neljas jne) rügemente. Ka sel juhul on nõutud "kindlaid" meeskondi (*wisst manskap*). Nende struktuur ja väljaõpe ei olnud halvem korrallistest vägedest ning varem või hiljem hakkasid nad tegutsema regulaarüksustena või liideti nendega, kuigi olid vormilt erakorrallised ning piiratud rakendusala-tusega vaid provintsi piires. Erakorrallisus oli siin akt, millest kuningad enamasti kinni ei pidanud.¹⁵ Väeosade kvaliteedi ja regulaararmee nõuetele vastavuse pidi tagama riiklik keskendatud tähelepanu.¹⁶

Probleemid terminitega ehk mis on "miilits"?

Arusaamatusi on tekitanud väeosade tähistusel kasutatud mõistete "miilits" ja "maamiilits" määratlemine. Nimelt kasutati sel ajal mõistet "miilits" kahes paralleelses tähenduses.

1) Laiem — *miilits* kui sõjajõud, vägi, armee.

Algupäraselt tähistati ladinakeelse *militia*-ga ja samuti selle prantsuse- ja saksakeelse variandiga (*milice*, *Militz*) nii sõdurit, sõjaväeteenistust kui sõjaväge. Kaasagetest annab ehk kõige parema seletuse 1739. a välja antud Zedleri *Universal Lexicon*, kus on öeldud: "Miilits (*Miliz*)... tähendab kas: 1) sõjaväelasi ja värvatud sõdurit, 2) või ka sõjajõudu ja kogu sõjaasjandust, 3) maamiilitsa (*Land-Miliz*) all aga tuleb mõista valikkoosseisu maarahva hulgast." Näiteks 17. sajandi "militie-booken" on tõlgitav ikka kui "sõjaväe arveraamat", mitte aga kui "miilitsa raamat".¹⁷ Tänapäeva kirjandusest annab Rootsi Akadeemia sõnaraamat miilitsa (*milis*) tähenduseks 17.–18. sajandil "sõjajõud, vägi, maa-armee", milline tähendus on välja surnud. Hilisema, ühtlasi praegu kehtiva tähenduse on mõiste saanud 19. sajandil, kus ta tähendas "rahvaväge" vastandina regulaararmeele, alalistele väge-

¹⁵Persson, S. G. Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner, Fjärde Delen. Stockholm, 1814: korraldus Karlskronast 26. aprillil 1700 — s. 1220; Villstrand, N. E. *Anpassning eller protest*, s. 43.

¹⁶Villstrand, N. E. *Anpassning eller protest*, s. 46–47.

¹⁷Brunner, O., Conze, W. jt. *Geschichtliche grundbegriffe*. Band 4. Stuttgart, 1978, S. 5; Piirimäe, H. Erakorrallised Rootsi riigimaksud Liivi- ja Eestimaal 17. sajandil. — *Kleio*, 1995, nr 3, lk 7.

dele.¹⁸ Ka eestikeelses ajalookirjanduses ei ole mõiste varasem laiahaardelisus 18. sajandi algul olnud tundmatu. Juba 1927. a teab H. Sepp, et “Rootsi tolleaegne maavägi, sagedasti nimetatud ka miilitsaks, koosnes osalt Rootsi kodustest rahvuslikest, osalt värvatud vägedest.”¹⁹

2) Kitsam — *miilits* kui maakaitsevägi.

Samal ajal oli “miilits” omandanud ka oma põhitähenduse, tähistades maakaitseväge. 16.–18. sajandi miilitsaväed võisid aga olla nii irregulaarsed kui regulaarsed ehk alalistena “reguleeritud miilitsad” (*regulirte Militz*).²⁰ Näiteks 1711. a olid major Luckoineni tragunid “irregulaarne miilits” (*irregulair milice*), Eestimaal loodud ja Narva garnisonis teenivad maarügemendid 1703. a aga “regulaarmiilits” (*regulair milice*). Ka eelkirjeldatud Rootsi üleskirjutuse ja alalise maapalgalisuse alusel loodud vägesid tähistati üldjuhul mõistega “maamiilits” või “miilits”. Näitena olgu toodud trükitud seaduste kogu “Kuningl. seadused, korraldused, kirjad ja resolutsioonid Svea riigi maamiilitsa (*Land-Milice*) kohta ratsa ja jala 1680–1718” ja seal leiduv korraldus kolmasmeeste rügementide ja seisuste tragunite moodustamise kohta “Maapealikele miilitsa loomise kohta kodus maakaitseks korralise miilitsa äraolekul”, antud Karlskronas Karl XII poolt 26. aprillil 1700 (*Til Landhöfdningarne angående Melices upprättande hemma i landet til des defension i den Ordinarie Melices frånvaro*).²¹ Sama termin sisaldub üleskirjutusinstruktsioonides, nagu näiteks 1683. a juhend üleskirjutuseks Skånes ja Hallandis: “. . . väljalangenute

¹⁸ *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien. Sjuttonde Bandet.* Lund, 1945, M. 950–951.

¹⁹ Sepp, H. Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega Kaarel XI valitsuse lõpul ja Põhjasõja ajal. — *Sõdur*, nr 20/21, 1927, lk 488.

²⁰ Bayer, E. (Hrsg.), *Wörterbuch zur Geschichte.* Stuttgart, 1974, S. 356; *Brockhaus Encyclopädie.* Mannheim, 1991, Bd. 14, S. 608; *Dictionnaire encyclopédie Quillet.* Paris, 1969, p. 4273; *Dictionnaire encyclopédique d'Histoire.* Nouvelle édition. Bordas, Paris, 1986, p. 3080.

²¹ *Ordbok över svenska språket*, M. 951; RA, Kommitéarkiv. Defensionskommissionen 1700–1714. ÄK 243. Kommendanten i Narva. Horn kaitsekomisjonile 16. juulil 1703; Persson, S. G. Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner: korraldus Karlskronast 26. aprillil 1700.

asenduseks, mis jalaväe maamiilits Rootsis ja Soomes viimasel sõjaajal võtnud... nendes provintside, millistega kindla ja alalise sõdurkonna sisseviimine toimunud ja laabunud ei ole, peab nende juures seisvate rügementide komplekteerimine toimuma üleskirjutuse läbi" (*afgångs ersjättiande som Land Militien til fot i Swerge och Finland uti sidsthällen Krigstiden tagit... uti de Provincier med hwilken om at wist och ständigt Knechtehålds inrättande icke afhandlat och flutit är; Completeeringen af de hos dem stående Regementer genom utskrifningen skje och anställas måtte*). Näiteks Preisi vanemas ajalookirjanduses ongi neid väeosi Rootsis vaadeldud miilitsana, mis Rootsi ajaloolase Th. Wijkanderi järgi on õige saksa ajaloolisest seisukohast, ainult et sel juhul ei tohi mõistet ühendada ajutise relvateenistusega, vaid üksnes organisatsiooni püsikindluse ning sõdurite range distsipliiniga.²²

Et Rootsi riigis vaadeldi üleskirjutuse ja alalise maapalgalisuse abil loodud vägesid miilitsana, tuleneb sellest, et mõlemad komplekteerimispõhimõtted olid välja kasvanud ajutisest miilitsakohuslusest. Rootsi ja Soome enda ajalookirjanduses mõistet "miilits" mainitud vägede kohta ei kasutata. Oluline on ka, et Eesti- ja Liivimaal 1701. a loodud maakaitsevägesid ehk maamiilitsat on tähistatud samuti terminitega *Land-Milice* või lihtsalt *Milice*, eesti keeles ka *maavägi*.²³

Maamiilitsast Eesti ja Liivimaal on Eestimaa kubermangus loodud rüemente nimetatud nagu Rootsis ja Soomeski "maarügementideks" (*Landt-Regimente*) või ka kreisi jalaväerügementideks (*Creys Infanterie Regimente*), et näidata provintsiaalset kuuluvust ja väeliiki, ent ka "maa- ja püsirügemendiks" või "püsiväeks" (*Landt- undt Standt-Regimente, Milice*).²⁴ Liivimaal loodud pataljone nimetati maamiilitsapataljonideks või maapataljonideks (*Battaillon Land-Milice, Land battaillon*), kui pataljone asuti täiendama värbamise

²²RA, Kungl. Kammarkollegiets arkiv. Provinskontor 2. Nummerserie (Skåne) nr. 482. Instruktioner vid utskrivningen i Skåne och Halland. Avskrifter. Instruksioon 21. veebruarist 1683; Wijkander, Th. *Öfversigt af Svenska krigsförfattningens*, s. 193.

²³RA, Kommitéarkiv. Defensionskommissionen. Horn kaitsekomisjonile 16. juulil 1703; EAA, f 1, n 2, s 35, l 243; Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk 75.

²⁴KrA, Rullor 1703: 18, 19; 1704: 17; 1710: 16 (viimase juures tuleb tähele panna, et trükitud tiitellehel on märke "värvatud" ekslik); RA, Schlippenbachs Samlingen, M. 1410, von der Pahlen Schlippenbachi-

teel, siis ka värvatud pataljonideks (*geworbene Battaillon*). Teenistuses asuvaid sõdureid nimetati maasõduriteks või (sõja)sulasteks (*Landt-Soldaten, Knechte*).²⁵ Kõige üldisemateks tähistusteks on allikates olnud peale “maamiilitsa” (*Land Milice*) ka “Eesti väeosad” (*Estnische Troupper*), “Eesti maarügemendid” (*Estnische Land Regimente*) või “Läti maamiilits” või “Läti pataljonid” (*Lettische Landt milice*), kus mõisted “Eesti” ja “Läti” hõlmavad nii geograafilist kui rahvuslikku areaali, ent ka “rahvusrügemendid” (*national regemente*), kui sooviti näidata sõdurkonna rahvuslikku homogeensust ning seda, et komplekteerimine toimus rahvuslikul pinnal.²⁶ Ühtlasi on tegu ka vastava teadusliku kategooriaga, mis vastandub värvatud vägedele, sest nende reakosseis oli enamasti mitmerahvuseline.²⁷ Sotsiaalselt ning rahvuslikult jaotumuselt sarnanevad vaatlusalused väeosad kõige enam Soome rügementidega, kus sõdurkond koosnes küll üherahvuseliselt soomlastest (Eesti- ja Liivimaal eestlastest ja lätlastest), ohvitserideks ja allohvitserideks olid aga enamasti sakslased või rootslased.

Seetõttu võiks sobivaks pidada mõisteid “Eesti ja Läti väeosad”, nagu soome teaduskirjanduses esinevad “Suomen sotaväki” (*Suomen ratsuväki*), rootsikeelses teaduskeeles aga “finska arméen” ja “finska regementer”.²⁸ Kõige iseloomus-

le 1. ja 8. mail 1702; Hoppe, O. *Tysk—svensk ordbok: Skolupplaga*. Stockholm, 1937, s. 525; Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk 66.

²⁵KrA, Rullor 1703: 19; 1704: 16; *Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente*, ges. und geord. von C. F. W. Goldmann. Jhrg. 1696–1703, nr. 157.

²⁶KrA, Krigskollegii kansli. Inkomna handligar, Ea. a. Kungl. brev och Resolutioner, 1701–1707. Kuningas sõjakollegiumile 10. aprillil 1702; RA, Kommitéarkiv. Defensionskommissionen. Horn kaitsekomisjonile 16. juulil ja 29. oktoobril 1703 ning Duncani signeeritud väljavõte Eesti väeosade proviandi kohta Narvas septembris 1703; RA, militära samlingen, administrativa handlingar, rörande armén, M. 759, von Mengdeni kapitulatsioon 2. novembril 1703.

²⁷Villstrand, N. E. *Anpassning eller protest*, s. 47.

²⁸Vt nt Lappalainen, J. *Elämää Suomen sotaväessa Kaarle X Kustaan aikana*. (Studia Historica Jyväskyläensia 12.) Jyväskylä, 1975; Lappalainen, J. Hakkapeliittain joukkoon: Suomen ratsuväen rekrytointi 1638–1649. — *Tiede ja ase*. (Suomen sotatieellisen seuran vuosijulkaisu 47.) 1989; Mankell, J. *Anteckningar rörande finska arméens och Finlands krigshistoria särskildt med afseende på krigem emellan Sveri-*

tavamaks, ühtlasi ka liiki määravaks oleks aga "eesti ja läti jalavägi", mille juurde on jäänud ka autor, sest "miilitsa" mõiste tänapäevane sisu ajutise teenistuskohuslusena ei kattu päriselt 16.–18. sajandil kehtinuga.²⁹ Eriti tuleb jälgida mõistete hierarhiat, kus ilmneb ka väeosade staatus.³⁰

ge och Ryssland åren 1788–1790 samt 1808–1809. Stockholm, 1870; Aberg, A., Göransson, G. *Karoliner*, s. 71.

²⁹Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk 66.

³⁰RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758. Karl XII W. Hastferile 18. aprillil 1701; RA, Kommitéarkiv, Defensionskommissionen. Horn kaitsekomisjonile 16. juulil ja 29. oktoobril 1703; RA, Schlippenb. Saml., M. 1410, von der Pahlen Schlippenbachile 1. mail 1702; Wijkander, Th. *Öfwersigt af Svenska krigsförfattningens*, s. 80, 108–109; Fagerlund, R., Jern, K., Villstrand, N. E. *Finlands historia*, s. 282; RA, Riksregistraturet, Karl XII volitused Harju ja Järva rügementide ohvitseridele.

MAAKAITSEKOHUSLUSE ALUSEL LOODUD VÄED
EESTI- JA LIIVIMAAL ROOTSI VÕIMU AJAL.
VÄKKEKUTSEPATALJONID 1700. A NING
MAARÜGEMENTIDE JA PATALJONIDE LOOMINE 1701. A

Rootsi keskvoim oli suurvoimu algusaastatest peale Eesti- ja Liivimaa provintsidest taotlenud siinse talupoegkonna sõjalist rakendatust. Selle realiseerimise edukus on sõltunud keskvoimu positsiooni tugevusest või nõrkusest.

Tinglikult võiks esimeseks regulaarstruktuuride ja väljaõppega eesti talupoegadest koosnevaks väeosaks pidada 1570. aastatel Tallinnas Harju kreisi talupoegadest loodud lipkonda Iwenn (Iwo) Schenkenberchi juhtimisel, mis tegutses edaspidi kogu Liivimaal ning mis oli üles ehitatud ja välja õpetatud saksa lipkonna eeskirjade järgi.³¹ Kui hertsog Karl (Karl IX) külastas 1601. a Tallinnat, siis nägi tema inkorporeerimisplaan ette ka korralduse eesti talupoegade pärisorjusest vabastamiseks. Juba augustis 1600 oli hertsog andnud korralduse Tallinna ning Haapsalu ja Lihula läänides alamate püsivamaks sõjajõududesse üleskirjutamiseks. Korraldus nägi ette meeste võtmist igalt viielt asustatud adramaalt, kes siis "seejärel alatiseks samaks teenistuseks kasutada peavad olema, sellise palga ja tasuga riieteile ja rahale, nagu teistele Rootsi sõjarahvast on korraldatud ja kasutada antud" (*hvarje fem Haker land, som väl besuttne äro, om så många ifrån umbäres kunde, ... och sedan alltid stadigt i samma tienst brukade varda, under sådan lön och besoldning till kläde och penningar, som andre af det Svenska krigsfolket förordnad är och de sig med benöje låta*). On tõenäoline, et Poola—Rootsi sõja ajal 17. sajandi algul Philip Orgiese juhitud eesti talupoegadest väeosad (nn *mörtsukad* — *morsaker*) olid juba komplekteeritud üleskirjutuse teel.³² Kindel on, et aastail 1570–1610

³¹Russow, B. *Liivimaa kroonika*. Tallinn, 1993, lk 260.

³²Hellstrand, J. *Lantdagen i Reval 1601*. Lunds Universitet. Historiska institutionen (magistritöö käsikiri), 1996, s. 20–21; Tarvel, E. *Die*

oli kohalikel talupoegadel tähtis osa mitme kindluse, nagu Paide (Wittensteen) ja Viljandi (Fellin) rootsi garnisonides.³³

17. sajandi kestel pärisorjusliku korra ning aadli maavalduste laienedes kaovad suuremad talupoegadest loodud kohalikud väeosad peaaegu täiesti. Provintsiiaalselt ning seisuslikult olid ainsateks püsivamateks kohalikeks väeosadeks aadli ratsateenistuskohustuse alusel (*adelns rusttjänst*) loodud aadlilipu eskadronid (hiljem rügemendid), kus aadel pidi iga 15 adramaa ehk ühe ratsateenistusühiku kohta andma ja varustama ühe ratsaväelase. Aastal 1686 moderniseeriti kogu korraldust. Teenistuseks pidi kohuslane valmis hoidma sobiva oskaja mehe ning hea hobuse koos mundry, relvade ja varustusega, munsterdamiseks kaasa andma ka tina ja püssirohtu ning vooripoisi, samuti mudeli järgi tehtud telgi ja voorihobuse. Nn ratsateenistusvarustusest (*Rusttjenst Persedler*) nõuti teravilja, võid, malmrauda, kaeru, soolakala, kuivatatud kala ja üks aastane hobune.³⁴ Siiski oli ilmselt juba enne sõda Saaremaal Kuressaares (Arensburg) loodud väike, 169-meheline kohalikest talupoegadest üksus (nn *drillkarlar*), mida 1702. a on Karl XII tähistanud mõistega "Land Milice".³⁵

Seoses kuningavõimu tugevnemisega ning aadlimõisate riigistamisega on Karl XI teinud katse ka Eesti- ja Liivimaal jaotada maaelanike keskele ooberst A. von der Pahleni värvatud ratsarügement sõjalise maajaotuse põhimõttel. Kava pörkus kohe aadli vastuseisule, kes nägi selles oma vanade privileegide rikkumist. Idee teostamise kohta andmeid pole, ent siiski on alates 1691. aastast Pahleni ratsarügemendi ülalpidamine saanud iga-aastaseks erakorraliseks, siit ka alaliseks kohustuseks.³⁶

Aastal 1700, kui Eesti- ja Liivimaad olid idast ja lõunast ähvardamas Saksi ja Vene armeed, tõstsid provintsiiaalvõimud taas üles küsimuse talupoegadest reameestega sõjajõudude

Schlacht bei dem Hofe zu Palmse 1603. — *Die schwedische Ostseeprovinzen Estland und Livland*, S. 89–96.

³³Koit, J. Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558–1611. — *Societatis Litterarum Estonicae in Suecia IV*, 1960–1964. Stockholm, 1966, s. 22–60.

³⁴RA, Bibliotek, Kongl. Maytz Rustienstz ordning. Åhr 1686.

³⁵RA, Riksregistraturet, Karl XII Mannerburgile 1. novembril 1702.

³⁶Piirimäe, H. Erakorralised Rootsi riigimaksud, lk 13; Loit, A. *Kampen om feodalrättan*, s. 260–262.

loomiseks, ent ka see kava pörkus aadli vastupanule, kes väitis, et talurahva kätte ei saa relvi usaldada.³⁷ Sel ja teistelgi põhjustel keelas Karl XII Eestimaa aadli maapäeva kokkutuleku ära.³⁸ Korraldusega Karlskronast 26. aprillil 1700 oli kuningas teinud kohustuseks “seisuslikele isikutele” (vaimulikud, rentnikud jt) anda ja varustada traguneid. Tegu oli erakorralise koormisega.³⁹ Sügisel 1701 oli kuningas peale alalise (*ständige*) aadlilipu nõudnud veel ka dubleeritud meeskondade andmist.⁴⁰

Talupojad sõjajõuna olid 1700. aasta kestel kõrvale jäänud, ent enne Narva lahingut 1700. a 20. novembril oli nii Eesti- kui Liivimaal välja kuulutatud väkkekutse (*aufbot*), mille järgi tuli elanikest luua poolsõjaväelise struktuuriga üksused. Tavaliselt nõuti üks mees igast talust või kvoteeritult üks mees iga 1,5 adramaa kohta. Komandörideks pidid hakkama mõisnikud ja pastorid. Meeskonnad jaotati omakorda kapralkondadeks, mida juhtisid kapralid ja roodumeistrid. Mundreid ei nõutud, palka kellelegi ei makstud ning relvad tuli igaühel endal kaasa võtta. Sageli olid nendeks peale püsside ka hangud, vikatid jms. Igal kihelkonnal võisid olla ka oma torupillimängijad ja trummarid. Valmistada tuli lipud, millel peal kihelkonna nimi. Kokku võis sellistesse väeosadesse olla koondunud Eestimaa kubermangus kuni 5000 meest Rakvere ümbruses (koos värvatutega). Teine suurem grupeering asus Tartu lähedal ning allus komandant C. G. Skyttele.⁴¹

Hoolimata võidust Vene vägede üle Narva lahingus jäi Venemaa Rootsiga endiselt sõjajalale ning olukord piiridel oli ikka ebakindel, kolmas vastane aga — Saksi kuningas —

³⁷Schirren, C. *Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711*. Dorpat, 1865, S. 283.

³⁸Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk. 42.

³⁹Persson, S. G. Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner: korraldus Karlskronast 26. aprillil 1700, punkt 3; Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk 66; Rosen, C. *Bidrag till kändedom*, s. 128.

⁴⁰RA, Livonica II, 272. Karl XII A. J. De la Gardie'le 9. novembrist 1701.

⁴¹Sepp, H. *Narva piiramine ja lahing a. 1700*. Tallinna, 1930, lk 96–97, 217–218 (viites); Palli, H. *Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. — Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest*. Tallinn, 1960, lk 24; Nordesvan, C. O. *Svenska armén åren 1700–1709*. KfÅ, 1916. Lund, 1917, s. 169.

seisis ähvardava jõuna lõunapiiril. Tutvunud olukorraga, andis Karl XII Laiuse peakorteris 10. jaanuaril 1701 korralduse asuda ulatuslikuma kaitsejõu moodustamisele elanikkonnast. Laiusel anti 10. jaanuaril välja projekt pealkirjaga "Sõjaaja möödudes vääramatu", või kantseleikeelselt (ja ilmselt mitte kõige õigemini) "Sõjaaja möödudes kõrgema võimu otsustusõigust mitte piirav projekt maakaitse loomisest Eestimaa" (*Ohnworgreifliches Project wegen einzurichtenden Landes defension in Estland, wann Krieges Zeiten obhanden*).⁴² Selliselt võis projekt, ilma et selles oleks tarvitsenud muuta ühtegi rida, muutuda vääramatuks ja edasikestvaks ka pärast sõda niipea, kui kuningas seda soovis. Projekti koostaja nime dokumendil pole. Võimalik, et see koostati küll kuninga juhtnööride järgi, ent mõne kantseleiametniku või nagu vormikohane reglement nõuaks, mõne maaseadust esindava maanõuniku, võib-olla O. Rehbinderi poolt, millele viitab ka kantseleikeelne väljend pealkirjas. Üks kasutatud eksemplariidest on võimude poolt läbi töötatud ja kinnitatud (ekspedieeritud, *exped.*).⁴³

Projektis kurdetakse vaenlase ulatusliku rüüstetegevuse üle, ning et senine olukord edasi jääb kestma, kui mitte kindel valik (*Ausschuss*) talupoegi, käsitöölisi ja teisi maa alamaid kaitseks ei rakendata. Loodavad väed (*Milice*) pidid, "kuna Tema Majesteedi armee niipea siia tagasi tulla ei saa, valmis olema mitte ainult röövsalkade tõrjeks, vaid olema isearanis võimelised käimasoleva sõja ajal vajaduse korral ka armeega ühinema" (*besonders unter währendem Kriege... auf dem Nothfall der Milice und Armée selbst beyzutreten*), mistõttu kuningas on ette näinud kõik õige korra kohaselt luua ning et kogu asi pidi saama "püsivale heale jalale" ning olema "reguleeritud" (*dass Werk auf einem beständigem gutem Fuss gesetzt undt regliret werden möge*). Edasi räägitakse kantslitest mahakuulutatavast kuninga väkkekutsest, nõudes seejuures hea ning kindla reglemendi kehtestamist, mida pidid tegema kvalifitseeritud isikud (*...zumahlen ja beandt, dass obzwar Ihr. Königl. Mtt. einen Aufbott des Landt Wol-*

⁴²RA, Livonica II, 630. Estlands försvar, Laiuselt 10. jaanuaril 1701. Sama ka Livonica II, 631.

⁴³*Op. cit.*; J. Grimm, W. Grimm. *Deutscheswörterbuch*, XI/III. Leipzig, 1936, S. 2041: "unvorgreiflich, einwandfrei: mit kurzen, früntliche, unvergriffnen Worten documente", samuti sama sõna kantseleikeelse paralleeltähenduse kohta vt S. 2149–2150.

kes won denen Centzels jetzt thun lasse, jedoch in ermangelung eines guten und gewissen Reglements auch der höchstbenötigten Direktion... wohlqualificirten Persohn...). Ettepanekuna (folgende Vorschläge) tuli Eestimaal kõigist neljast kreisist — Harju, Järva, Läänemaa ja Viru — anda valikuna (Ausschuss) mehi nii, et kokku saaks 5000 meest. Sõduriteks pidi võetama talupojad — 10 meest iga 15 asustatud adramaa kohta —, kes pidid eeldatavalt olema varakad, mitte aga “lahtine rahvas”, sest need kalduvat sageli deserteeruma. Allohvitserideks pidid hakkama käsitöölised jt. Ohvitseride puhul nõuti nende vastavast kvalifikatsioonile ja erialale ning respektieritust rahva keskel. Relvad tuli anda välja riigi ladudest, esialgu sellised, mida pikka aega kasutatud ei olnud. Mis puutub ülejäänud “rekvisiitidesse”, siis need pidid selguma hiljem.⁴⁴

Samal päeval, 10. jaanuaril, on kuningas ja krahv Carl Piper kirjutanud nii Eesti- kui Liivimaa kindralkuberneri- dele, andes iskliku korralduse asuda vägede (Milice) loomisele, “nagu Meie lõpuks parimaks oleme kinnitanud ja ette näinud” (och som Wij äntligen för dhet bästa expediertet hafve ansedt) moodustada kindla valiku (ett wisst Uthskått) alusel igalt 15 adramaalt, mis pidid olema valmis nii piiride kaitseks ja rüüstesalkade tõrjeks kui ka “niisamuti käimasoleva sõja kestel ja nõudlust esitava raske olukorra puhul liituma Meie armeega ja sedasama toetama” (uthan jämwähl under warande krig och wid erforderande nödfall stöta till Wär armée och densamma biträde). Seetõttu nõudis kuningas organiseeritust kindla reeglendi järgi. Ka siin on märgitud, et väed tuleb luua kreiside kaupa, nii Eesti- kui Liivimaal. Kinnitatus (expediertet) dokumendi all tuleb siin mõista eelmainitud projekti, mis on sama sisu ja kuupäevaga, koostatud kuninga peakorteris ning kannab ka vastavat märget (exped.). Sellise märkega tähistati ametivõimude poolt kehtivaks kuulutatud dokumenti.⁴⁵

Nagu näitab projekti ja kuningakirjade võrdlus, on nende sisu sama, mis vihjab ka nende vastastikusele seosele. Väeosade püsiv ja reguleeritud iseloom ning mitmesugused detailid pidid selguma projektist. Seda kinnitavad ka nii Eestimaa maarügementide komplekteerimis- ja ülalpidamisorga-

⁴⁴RA, Livonica II, 630. Estlands försvar.

⁴⁵RA, Riksregistraturet, Karl XII A. J. De la Gardie'le, mut. mut. E. Dahlbergile 10. jaanuaril 1701.

nisatsiooni kui ka väeosade struktuuri analoogsus Rootsi püsiva üleskirjutuskorraldusega (vt lisa 2), samuti kirjavahetus. Ooberst von der Pahlen on käsitanud oma Harju rügementi alalise rügemendina. Ka Narva komandandile H. R. Hornile alluvad Eestimaa maarügemendid olid meeskonnad, mida tuli vaadelda regulaarmiiitsana. Ei projektis ega kuningakirjas pole öeldud, et tegu oluiks, nagu seda rõhutati tragunite puhul, erakorraliste või ajutiste väeosadega. Ka tegevusraadius ei ole piiratud nagu näiteks kolmasmeeste rügementide puhul, vaid pidi kattuma armee teiste väeosadega tegevusega — väed pidid saama armee orgaaniliseks osaks. Märkimisväärne on ka, et teenistusse võtul ei tehtud vahet riigi- ja aadlimõisa talupoegade vahel ning nagu edaspidisest rekruteerimisorganisatsiooni arealist ilmneb, hõlmas riiklik sõjaväekohuslus ka pastoraatide talupoegi.⁴⁶ Liivimaa kohta spetsiaalset lisadokumenti teada ei ole, kuigi sama sisuga korraldus saadeti ka Liivimaa kindralkubernerile E. Dahlbergile.

Kuningakirjas nähti ette luua väeosad rügementidena kreiside kaupa nii Eestimaal (Harju, Viru, Järva, Läänemaa) kui Liivimaal (Pärnu, Tartu, Võnnu ja Riia). Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg soovust on kirjas kuningale 27. aprillist 1701 teinud ettepaneku luua väed Liivimaal pataljoniidena kreiside ja kihelkonnakoondiste kaupa, igas keskmiselt 300–350 meest, nii et kokku saaks 3212 meest. Riia ja Võnnu kreis olevat aga nii laastatud, et neid ei saavat kasutada. Juurde lisati ka arvestused kihelkondadest antavate meeskondade suuruse kohta. Hiljem on Dahlbergi projektist sõltumata

⁴⁶Vrd eeltoodud projekte, kuninga volitusi ning kuninga korraldusi 10. jaanuarist 1701; RA, Kammararkivet 541, Estländska generalgouvernementets arkiv 4. Exekutions- och likvidationskontoret, vol. 22. 1. Inkvisitionsprotokoll ang. lantmilisen i Jerwen, m. m. — Ambla pastoraat; RA, Schlippenb. Saml., M. 1410, von der Pahlen Schlippenbachile 1. ja 8. mail 1702 ning RA, Kommitéarkiv. Horn kaitsekomisjonile 16. juulil 1703.

Probleemne on eestikeelse allikpublikatsiooni keel. 1960. a Tallinnas ilmunud kogumikus *Eesti rahva ajaloo Põhjasõja aastail 1700–1721* on toodud kuningakirjale toetuv Eestimaa kindralkubeneri teadaanne maamiilitsa loomise kohta, kus aga “kindel valik” on tõlgitud tänapäeva keelepruugis “teatud valikuna”. Ajalooliselt on siiski õige Dahlgreni sõnastikus antud vorm, seega “püsiv, kindel” (*stadig, fast, säker*) valik. Vt *Eesti rahva ajaloo*. . . , lk 68, 70–71 ja Dahlgren, F. A. *Glossarium*, s. 978.

tehtud mõningaid muudatusi, ent põhiidee — luua rügementidest tunduvalt nõrgemad pataljonid — jäi kehtima. Paistab, et mingit tavakohast nõusolekut kuningas Eesti- ja Liivimaa seisustelt vägede loomisel ei küsinud. Siiski, kui vastavalt Karl XII korraldusele 11. novembrist 1702 pidi peale Kuresaare garnisonis asuva 169 drillkerli maa “kaetama terve pataljoni sellise maamiilitsaga”, olid ka alamad teatanud oma nõusolekust (*och emedan I wid handen gifwe at Undersåtterne på Ösel äre williga till Landetz betäckning at utgifwa en hel Battaillon sådan Landt milice*) (vt lisa 1).⁴⁷

Järgnesid täpsemad korraldused komplekteerimisprintsiiptide ja organisatsiooni kohta. Kirjas 23. jaanuarist 1701 maanõunik O. Rehbinderile, kes oli määratud Eestimaa Järva kreisi rügemendi ülemaks, teatas kuningas, et igast kihelkonnast pidi antama üks kompanii kapteni, leitnandi ja lipniku juhtimisel (*kommer at uthgå et Compagnie under en Capitain, Lieutenant och Fendrik*). Kui mainitud kohtadele on ohvitserid leitud, pidid rügemendi ülem ja maanõunik kreisis ning alluvad ohvitserid oma kihelkondades ringi reisima, et meeskonnad välja valida, jagama need kindlateks roodudeks, neid harjutama ja tegema kõik muu vajaliku (*då reeser be:te Landrath omkring uthi Creyses och hwar och een af de andre subalterne officerarne uthi deras socknar, at uthwällia Manskapet, fördeela dem i wisse rotar, exercera dem och giöra all nödig inrättning och anstalt uthi et och annat*).⁴⁸ Kirjas Viru rügemendi ülemale W. Hastferile 18. aprillist selgub ka, et teenistusse võtt peab toimuma üleskirjutuse alusel nii ratsateenistuskoostuslikelt adramaadelt kui ka neilt, mis on sellest vabastatud (*till Landt milicen 10 mann af hwarie 15 hakar komma att utskrifwas*). Edaspidi on väeosadele määratud ülalpidamiseks ka teatud arv adramaid, mille pealt tuli maaelanikel anda toiduaineid. Siiski ei jõutud siin veel kindlapiirilisel

⁴⁷RA, Riksregistraturet, Karl XII mut. mut. E. Dahlbergile 10. jaanuaril 1701; RA, Livonica II, 98. E. Dahlberg kuningale 27. aprillil 1701 ning RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759, Dahlbergs förslag; RA, Riksregistraturet, Karl XII Mannerburgile 11. novembril 1702.

⁴⁸RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758, Karl XII O. Rehbinderile 23. jaanuaril 1701.

reglementeeritud adramaatulude ja teenistuselamuteni nagu Rootsisis ja Soomes.⁴⁹

Et teenistusse võtul kasutati ära ka juba 1700. a loodud väkkekutse alusel registreeritud mehi, selgub hilisemast Harju maarügemendi spetsifikatsioonist 1705. a, kus on märgitud juba alates 1700. a teeninuid.⁵⁰ Ka rootsi ajaloolane C. O. Nordesvan viitab asjaolule, et väeosade tuumikuks pidid olema 1700. a väkkekutsepataljonid, ent ilmsel pole ta kursis edasis- te muudatustega komplekteerimisviisis.⁵¹ Et rekruteerimis- ala ka tegelikkuses roodudeks jaotati, et olid olemas ka talupoegadest roodupidajad ehk "peremehed" ning et Põhjasõja kestel leidis nii Eesti- kui Liivimaal aset reegli pärane, aastast aastasse korduv teenistusse võtt üleskirjutuse alusel, seda näitavad nii eelmainitud spetsifikatsioon, üleskirjutusspetsi- fikatsioon Harju kreisis 1708. a kui ka vaeülemate kirjavahe- tus. Ühtekokku on uusi nekruteid võetud aastatel 1701–1704 ja 1708.⁵² Võib öelda, et oli kehtestatud maakaitsekohuslusele tuginev riiklik nekrutikohustus.

Pole päris selge, miks Liivimaal loobuti esialgselt plaanist ja moodustati väiksemad pataljonid ning miks siin jaotati rek- ruteerimisala roodudeks alles maikuu 1702, ent võib teha mõned oletused. Esialgse plaani muutus võis olla tingitud nii soovist hoiduda ärritamast elanikkonda, eriti aga aadlit, kel- le hulgas Dahlberg arvas olevat iseäranis palju reutereid, kui ka 1701. a kuningliku pearmee kavatsetavast plaanist asu- da kaitsele Liivimaa lõunapiiridel, seejärel aga asuda retkele Venemaa vastu Pihkva suunal, mistõttu suuremaid ning püsi- vama organisatsiooniga väeosi ei peetud esialgu otstarbekaks luua. Eestimaa kubermang aga oli jäämas ilma vajaliku piiri- de kaitsele oleva väliväeta, mis nüüd ka loodi. Ka Liivimaa pa- taljonidesse teenima asunud ohvitseridele antud volitused on kuningas vähemalt osaliselt kinnitanud alles 1702. a sügisel. Kui edaspidi eemalduvad põhijõud järk-järgult Liivimaa pii- ridest, jääb ka siinsete piiride kaitse järk-järgult nõrgemaks, mistõttu kerkib esiplaanile ka vajadus kindlama komplektee-

⁴⁹*Op. cit.*, Karl XII W. Hastferile 18. aprillil 1701; RA, Kom- mitéarkiv, Horn kaitsekomisjonile 29. oktoobril 1703.

⁵⁰EAA, f 1, n 2, s 664, l 206–212.

⁵¹Nordesvan, C. O. *Svenska armén åren 1700–1709*, s. 169.

⁵²EAA, f 1, n 2, s 704, l 55–60; RA, Schlippenb. Saml., M. 1412, Skytte Schlippenbachile 7. veebruaril 1702. Roodupidajate ehk pere- meeste kohta vt Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk 75.

rimisviisi sisseseadmise järele roodude näol. Kui novembris 1702 andis kuningas korralduse luua talupoegadest üks pataljon ka Saaremaal, siis on siin juba kohe ette nähtud ka komplekteerimisala jaotamine roodudeks.⁵³

Väeosade asend armee hierarhias

Olukord oli problemaatiline ka väeosade asendis rangide järjestuses. Vastavalt 1684. a välja antud armee rangide rullale jagunesid Rootsi armee üksused kahte suurde gruppi. Esimeses olid korralised provintsiaalsed väed (aadli ratsateenistus, sissejaotatud ja üleskirjutuse alusel loodud väed), teises aga värvatud väed. Esimese grupis olid ratsaväest esimene aadli ratsateenistus, järgnesid alalised maapalgalised nagu västgotalased jt. Jalaväest olid esimesed Upplandi, siis Västgöta ja Skaraborgi lääni rügemendid. Österbotteni (Pohjanmaa) üleskirjutuse alusel loodud rügement oli 21-ne, järgnesid veel skänelased, koloniaal- ehk sinine rügement ja viimasena Jämtlandi rügement. Jalaväe teises grupis asusid värvatud väed, neist viimane oli Prints Carli rügement. Iga väeosa juures oli oluline ära näidata ka kompaniide ohvitserid — kapten, leitnant ja lipnik — ning kuupäevaliselt neile antud volitused, mis andsid õiguse osaleda rangide järjestuses.⁵⁴

Kuninga antud Eestimaa maarügementide ohvitseride volitustes 1701. a oli näidatud, millise iseloomuga ning millises väeosas volitatu asub teenima ning millises auastmes ja rangide järjestuses ohvitser asub. Märgitud oli, et “mitte ainult, et kindel valik kogu mainitud (s.t Eestimaa) provintsisist ja lule on tõstetud, vaid et ka mainitud meeskond kindlatesse rügementidesse on formeeritud” (*icke allenast der till at wiss utskått af heela Province blifve upbracht, bestående af allmoge, handtwärkare och andre Inewåhnare, utan och at bemte Manskap till wisse Regimenter worde formerade...*). Järgneb täpsem kirjeldus, millise kreisi rügementi ning millise ohvit-

⁵³Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente, nr. 157, 161; RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759, volitus 7. aprillist 1701 ohvitserile Kokenhuseni (Koknese) pataljoni; RA, Riksregistraturret, Karl XII konfirmatsioonid volitustele Pärnu ja Viljandi pataljonide ohvitseridele 6. novembril 1702 ning korraldus Mannerburgile 11. novembrist 1702.

⁵⁴KrA, Rang och Förteckningh: vppå Kongl. Maytz Regementz och Comp. officerare till Häst och Foth: Pro Anno 1684.

seri alluvusse volitatu asub ning et tal kästakse "lasta rõõmu tunda sellest rangist ja aust, mis antud ametikohaga kaasas käib" (*skåhlandes han hafwa at hugna sig af den rang och heder, som bemte charge competerar*).⁵⁵

Ka Liivimaa pataljonidesse antud volitustes oli juba 1701. a kirjas, et "käimasoleva sõja kitsikuses ja muu hulgas samavõrd ka armus oleme heaks arvanud, et mitte üksnes seejuures kindel valik kogu mainitud provintsist (Liivimaal) on jalule tõstetud, koosnedes lihtrahvast, rüütlitest (aadlist) ja teistest elanikest, vaid et ka meeskonnad kindlatesse pataljonidesse ooberstleitnantide komando all on formeeritud" (*widh infal-lande krigs rupturer, bland annat jembwähl i Nåden hafwe för godt funnit at förordna det skall icke allenast där till ett wijst utshkätt af heela bemälte Province blifwa upbracht, bestående af allmoge, Rijttare och andre inewånare, uthan och at Manskap wisse Battailloner under öfwerst Lieutenanthers Com-mando warde formerade*). Edasi kästakse ka siin lasta volitatu nautida seda rangi ja au, mis antud ametikohaga kaasas käib (*skolandes han hafwa at hugna sig af den Rang och heder, som bemelte charge competerar*). Tegevteenistusse asunud sõdurid andsid kohe ka ustavusvande kuninga nimele, mis alutas nad ka õiguslikult armee eeskirjadele.⁵⁶

Seega oli juba 1701. a niihästi Eestimaa rügementide kui Liivimaa pataljonide asend armee rangitabeli järjestuses fikseeritud ning selliselt on asjast aru saanud ka väeosade ülemad. Ilmneb ka, et isegi kui Liivimaa pataljonidel 1701. aasta kestel veel ei olnud püsivamat organisatsiooni, oli see võimalus siiski juba algselt arvesse võetud ning volitused ka hiljem kinnitatud. Nagu edaspidi näeme, hõlmas provintsiaalvägede staatus võrdsetel alustel armee teiste väeosadega ka palgakorraldust, kusjuures Liivimaa pataljonide ohvitseridele maksti korralist armeeohvitseri palka juba 1701. a suvest. Kui siia lisada veel korraldus, et teenima asunud ohvitserid said, nagu ka äsjaloodud värvatud väeosades, automaatselt aukõrgendust, siis on arusaadav, miks ohvitseride kohad

⁵⁵RA, Riksregistraturet, Karl XII volitus Dierich von Rosenile 11. aprillist 1701 ning teised Järva ja Harju rügementidesse samas registris.

⁵⁶RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759, volitus 7. aprillist 1701 Kokenhuseni (Koknese) pataljoni; Nilsson, S. A. *De stora krigens tid*, s. 110. Ustavusvande kohta ka RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759, von der Pahlen kuningale 12. oktoobril 1701.

olid maarügementides ja pataljonides kiiresti täidetud ning näiteks Tartu garnisonis siirdusid värvatud rügementide allohvitserid maarügementidesse ja pataljonidesse teenima isegi ebaseaduslikult — koht oli sobiv hüppelaud karjääri tegemiseks.⁵⁷ Samal ajal oli maalinnade käsitöölise suhtumine uude keskväimu poolt pealesunnitud kohustusse enam kui leige ning esimese nelja sõja-aasta kestel ka väeosade allohvitseride alamastmete ametikohad tavaliselt täitmata, mis andis tõsise tagasilöögi kogu väeosa reglemendikohasele ülesehitusele, eriti pataljonides (vt lisa 2).

Rootsi ajaloolane S. Nilsson näitab, et kogu üleskirjutusorganisatsioonis oli olemas sisemine vastuolu, mis viis ka elanike ja riigivõimu erinevate arusaamadeni väeosade olemusest. Nii elasid üleskirjutatud Gustav Vasa poegade valitsusajal veel pikka aega kujutluses, et nende teenistus on vaid ajutine ega välju provintsi piirest. Vägede transportimisel sõjatandritele teisele poole Läänemerd esines seetõttu mässujuhtumeid. Ka mitmed puhtpragmaatilised põhjused võisid viia erinevate suhtumiseni väeosade tegelikus staatuses. Juhul kui väeosa struktuuris ilmnesis mainitud puudujäägid, kui distsipliin sõdurkonnas oli nõrk, kui esines kuritarvitusi ning kui väeosa ülemal puudus volitus, mis kõik sundisid kahtlema väeosa väärtuses, siis võis juhtuda, et praktikas ei peetud näiteks paraadidel ja paroolide väljajagamisel linnade vahiteenistusse kinni ettenähtud rangide järjestusest ning eelistati kas vanemaid või paremini organiseeritud väeosi, komplekteerimispriintiibist hoolimata.

Suurem tüli puhkes 1702. aastal Tartu komandandi Skytte ja Harju rügemendi ülema ooberst B. von der Pahleni vahel. Skytte oli juba sama aasta veebruaris kaevanud Schlippenbachile, et tema ja teistest värvatud rügementidest on allohvitserid jooksnud üle maaväkke, samal ajal kui munsterdamisel on viimastes esinenud suuri ebatäpsusi. Pahleni rügemendis olevat osa sõdureid vabalt siia ja sinna ära lubatud, üks osa aga roodudest veel mitte välja antud. Wrangeli Nõo, Hastferi Tartu ja Taube Põltsamaa pataljonides olevat mõned kaptenid end üldse ilma meeskonnata esitlenud. Kõige selle tulemuseks ei teadvat ta isegi, kui palju tal mehi garnisonis peaks olema, mistõttu ta palub Schlippenbachil selline “äralubamine”

⁵⁷RA, Schlippenb. Saml., M. 1412, Skytte Schlippenbachile 1. juulil 1702.

edaspidi keelata.⁵⁸ Ka ühes järgmises kirjas kaebas Skytte, et Tartu garnisonis on "maavägi nii umbkaudselt korraldatud ja järjestatud, kuna ma asjakohastelt isegi mitte ühtegi korralikku väljavõtet pole saanud."⁵⁹

Kui veel lisada isiklik vastuseis Skytte ja von der Pahleni vahel, siis olid asjakäigu loogiliseks tulemuseks Pahleni tulivihased kirjad Schlippenbachile 1. ja 8. maist 1702, milles kaevatakse, et Skytte on andnud korralduse anda paraadil parooli kättesaamisel austav eesõigus või rang mitte ainult enda, vaid isegi Zöge värvatud pataljonile, kus "ometi tema Harju kui Eestimaa provintsiaalrügement esimene on" (*da doch dies Regiment ein Provincial Regiment d'Esthonie der Erste ist*).⁶⁰ Küsimusele, millest selline valskus, et üks värvatud pataljon ühe alalise provintsiaalrügementi ees eelisõiguse saab, vastanud Skytte, et tal ükskõik, kellel eelis ehk rang on (*Ich habe zwar... obristen und Commendanten dies fals gesprochen aus welcher raison dieser obgedachte worzug geschähe, das eine geworbene Battaillon einem ständigen Provincial-Regimente worgezogen werden könne, hat mir aber darauf zur Antwortt werden lassen, dass es Ihn gleich viel gelte, wer den worzug oder Range habe*).⁶¹ Edasi palus Pahlen Schlippenbachilt asjakohast arutlust ja otsust rangide küsimuses "ühe provintsiaalse, Tema Majesteedi enda poolt formeeritud maarügementi ja ühe värvatud pataljoni" vahel.⁶² Järgnevalt on Schlippenbach soovinnud näha Pahleni volitust või kuningaga sõlmitud kapitulatsiooni, mida aga viimasel veel käepärast ei olevat, siiski võivat ta kinnitada, et kuningas ta üleskirjutuse alusel loodud maa ja püsiväe üle ooberstiks on määranud ning samasugust väarikust ja eelist omab nagu teised püsirügementide ooberstid (*doch wenigsten die Contenta melden, dass Ihro Königl. Maytt. auss obristen über die ausgeschriebene Landt- undt Standt-Milice, mit eben einer solchen Dignitet wurde und worzug, alss andere obristen won Standt-Regimentern haben*).⁶³

⁵⁸Nilsson, S. A. *De stora krigens tid*, s. 110; RA, Schlippenb. Saml., Skytte Schlippenbachile 7. veebruaril 1702.

⁵⁹*Op. cit.*, Skytte Schlippenbachile 12. veebruaril 1702.

⁶⁰RA, Schlippenb. Saml., M. 1410, von der Pahlen Schlippenbachile 1. mail 1702.

⁶¹*Op. cit.*

⁶²*Op. cit.*

⁶³*Op. cit.*, von der Pahlen Schlippenbachile 8. mail 1702.

Lõpuks palus Pahlen kogu tüliasi selguse saamiseks kuningale teada anda.⁶⁴ Paraku pole teada kuninga vastust. Et aga Pahlenil tööpoolest volitus oli, see ilmneb sõjajärgsetest palkade tasaarveldustest. Volitus oli välja antud 5. märtsil 1701.⁶⁵

Nagu nähtub munsterrollidest, olid eriti suured puudujäägid pataljonides, mistõttu võib arvata, et analoogseid probleeme võis tekkida ka nendega.⁶⁶ Alles aastaks 1705 olid veel säilinud maarügementide allohvitseride kohad reglemendikohaselt täidetud ning Pahleni Harju rügemendist oli kujunenud üks paremini korraldatud väeosi üldse.⁶⁷ Ooberst von der Pahlen nõudis enda väeosale seega kohta korraliste provintsiaalvägede rangis, mis pidigi olema eespool värvatuid. Liivimaa pataljonide puhul nõuab nende ettenähtud asendi selgitus rangide järjestuses veel uurimistööd.

Ka värvatud vägede siseses "võitluses oma koha eest" rangides ja majutuse eesõiguses on järgitud tegelikku olukorda. Nagu selgub Schlippenbachi kirjust Riigikontorile (*Stats-Contoiret*) Stockholmis, ei lubanud Eestimaa kindralkuberner A. J. De la Gardie Lieveni värvatud rügemendil asuda Tallinnas linnasisestesse korteritesse, kuigi Lieveni olevat täitnud kõik sõlmitud värbamisleppe (kapitulatsiooni) punktid, mistõttu ta oleks pidanud saama majutusel eesõiguse nendega võrreldes, kes lepingut pole täitnud või seda esitanud. Kindralkuberner oli keeldumise põhjuseks toonud sõdurite puuduliku distsipliini.⁶⁸

Teenistuskohuslaste õigused ja kohustused

Regulatiivsete eeskirjadega olid määratletud ka maalinnade teenistuskohustuslike käsitöölaliste ja talupoegade staatus, õigused ning kohustused.

Veel kirjas 18. aprillist 1701 ei lubanud kuningas kedagi maa väikelinnade käsitöölisestest allohvitserideks sundida, vaid sobivaid kandidaate tuli otsida, ent juba sama aasta sügisest

⁶⁴*Op. cit.*

⁶⁵KrA, Likvidationer, nr. 4071 — Pahlen, Boguslaus, von der.

⁶⁶KrA, Rullor 1703: 18, 19; 1704: 17.

⁶⁷KrA, Rullor 1706: 10, 1710: 16.

⁶⁸RA, Statskontorets arkiv. Huvudarkivet. Registratur b.a., 1211, aasta 1703. Sissekanne 8. juulil 1703.

paistab olevat järgnenud sunduslik määramine, mis on linna-
de kodanikkonda tõsiselt häirinud. Karl XII laveerivas kirjas
A. J. De la Gardie'le 28. detsembrist esineb kuningas möön-
dusega, et teenistusse võtust on vabastatud "avalikus teenis-
tuses" olevad kodanikud, ning et mingil juhul ei tohi kodanik-
konda ruineerida. Samal ajal näib kuningas olevat teinud et-
tevaatliku sammu, esitades plaani kodanikest koosneva rüge-
mendi loomiseks, ent siiski mitte kindla, püsiva (*wiss*) väeosa-
na. Väekohustuslikud linnakodanikud pidid alluma samadele
reeglitele kui linnateenistuses vallidel, ent olema suutelised
teenima ka väliolukorras. Pole teada, et plaanist oleks midagi
välja tulnud, liiatigi olid maalinnade kodanikud juba senisest
piisavalt häiritud.⁶⁹ Uus militaarkohustus ületas niigi vaba
linnaõiguse ning linnakodanike valliteenistuse lokaalseid pii-
re ning on vaadeldav ka kui keskväimu sissetung linnaõiguse
senisesse sõltumatusse, millele osutatav vastuseis võis võtta
isegi relvastatud vastupanu kuju, nagu Paide linnas. Edaspidi
võeti allohvitserideks ka maal elavaid sakslasi, nagu mõisa-
härraste teenijaid, väikekäsitöölisi, aluseks ilmselt kirja- ning
lugemisoskus.⁷⁰

Üleskirjutusele allutatud talupoegkonna õigused olid Root-
si riigis reglementeeritud kuningas Erik XIV määrusega
1561. aastast. Selle järgi pidid need talupojad, kes ise väl-
ja ei läinud, vaid saatsid oma pojad või sulased, ning kõik
aadli- ja kroonutalupoegade talud, kus oli antud mees teenis-
tusse, olema vabastatud teotööst ja küüdist seni, kuni mees
asub sõjaretkel. Gustav Adolfi ajal oli sõduri teenistusajaks
määratud 20 aastat nendel aladel, kus oli neile eraldatud ka
talumaa.⁷¹

Lähedane reglementeeritus kandus nüüd üle ka üleskir-
jutusorganisatsioonile Eesti- ja Liivimaal, kusjuures ka siin
võis tänu lokaalväimu esindajate või neid mõjutada püüdvate
mõjukate ringkondade vastuseisule esineda tagasilööke.

Resolutsioonis aprillis 1701 ooberst B. von der Pahleni kir-
jale teatas kuningas, et teenistusse võetav valik saab olla mõi-

⁶⁹RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758, Karl XII
W. Hastferile 18. aprillil 1701; RA, Livonica II, 272, Karl XII A. J. De
la Gardie'le 14. septembril ja 28. detsembril 1701.

⁷⁰KrA, Rullor 1703: 19; *Eesti rahva ajaloost...*, lk 154–155. See
iseenesest väga huvitav küsimusteriing vajab siiski veel edasist selgitust.

⁷¹Wijkander, Th. *Öfversigt af Svenska krigsförfattningens*, s. 85–
86; *Nordisk familjebok X*. Stockholm, 1929, s. 494.

saorjusest ja küüdist vaba vaid senikaua, kuni meeskonnad on kutsutud harjutustele või viibivad teenistuses. Ka kirjas Vi-ru rügemendi ülemale ooberst W. Hastfehrile 11. juunist 1701 teatas kuningas, et vastavalt 1686. a ratsateenistuskorralduse punkt 5-le on karmilt karistatav meeste teenistusse andmisel adramaade tegeliku arvu varjamine ning et meeskonnad tuleb anda vastavalt nende (asustatute) arvule. Teenistusse antud valikmehi ei saa vastavalt eelmistele korraldustele vabastada teotööst (ja küüdist) kauem kui vaid sel ajal, kui nad on kutsutud harjutustele või viibivad sõjaretkel (*tågs*), teises kirjas aga, kuni valikmees on kutsutud harjutustele või on Kuningliku Majesteedi tegevteenistuses (*at som Uthskåtz Karlen efter Kongl. Maytn. förra nådige förordningar intet kan blifwa befryat från Arbete wyd hoff Lågren wydare ån för den tyden, at han är uppbådat till exerciering eller stadd i Kongl. Mayttz wårkelige tänst*).⁷²

Jääb selgusetuks, kuidas kujunes olukord tegelikult Eestimaa kubermangus. Järva kreisi inkvisitsiooniprotokollidest 1702. a sügisest nähtub, et sõdurit teenistusse andmisel aidanud talud on olnud teotöökohustuslikud. Selgusetuks jääb, kas see võis hõlmata ka otseselt sõduri andnud talu, mis pidi eeskirja järgi olema teotööst vaba. Paljud talud on teotöö tegemisest üldse loobunud, tuueks põhjuseks liiga suure koor-muse.⁷³

Kui Liivimaa kubermangus otsusega 19. maist 1702 jaotati pataljonide rekruteerimisala proportsionaalseteks roodudeks, kaotati vabastus teotööst kõigis roodutaludes täiesti. Lokaalvõimude või pigem nende selja taga seisvate mõisnike arvates oli nüüd sõduri andmine ja varustamine taludele kergem. Seda võib võtta ka kui survet kubermanguvalitsusele, ent see sai kehtida vaid lühikest aega. Juba 23. juuli plakatile vastavalt pidid mõisnikud sõduri andnud talude teotöösse suhtuma "kõige suurema mõõdukusega" (*mit aller möglichen moderation beydes inder Hoffes Arbeit und Gerechtigkeit angesehen*).⁷⁴ Näib, et seadus on jäänud kehtima. Nagu nähtub 1710. a ke-

⁷²RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759, kuninga resolutsioon 15. aprillist 1701 von der Pahleni kirjale 11. aprillist 1701 ning M. 758, Karl XII W. Hastferile 18. aprillil ja 11. juunil 1701.

⁷³RA, Kammararkivet 541, Estländska generalgouvernementets arkiv 4. Inkvisitionsprotokoll ang. lantmilisen i Jerwen — kahe viimase punkti all.

⁷⁴Livländische Gouvernement-Regierungs-Patente, nr. 157, 161.

vadel Liivimaalt Sauga mõisast saadetud kirjast, on järgitud korraldust, mille järgi maa kaitseks mehe andnud talud on vabad igasugusest teotööst seni, kuni need on "väljas", s.t teenistuses.⁷⁵

Hiljemalt 1703. a, kui osa kreise olid majanduslikult laostunud, anti kuninga poolt ka punktid, millistel juhtudel talud on sõduri andmisest vabastatud:

1) kui talupoeg peab üksi talu ning asenduseks ei ole oodata mingit abi, samuti kui talupojal puuduvad kariloomad;

2) kui talupojal on küll kariloomad ja teravili, ent need on laenatud talle mõisast majapidamise tugevdamiseks ning võetakse mõisa poolt tagasi niipea, kui talust on mees teenistusse antud (koormis ja tulu mõisale jäävad ju siis ära);

3) juhul, kui talupoeg on äsja asunud uude tallu ning ei ole saanud veel põllumaad või jõudnud seda üles harida, ning juhul kui sõduri andmises on abiks vaid üks meesisik, ning põllumaa võib sööti jääda.⁷⁶

Nii võib täheldada kogu protsessis nelja voolu: kuningavõim, mis andis militaarselt unifitseerivad korraldused vastavalt kogu riigis kehtinud replemendile ning ühtlasi püüdis laiendada oma mõju ka linnadele; linnakodanike võitlus selle vastu; aadli resp. mõisnike võitlus nende üleskirjutustega kaasnevate korralduste vastu, mis piirasid nende majanduslikke huve (teotöö); ning lõpuks talupoegade ja talupoegadest sõdurite võitlus teenistusega kaasnevate kuningavõimu antud õiguste või veelgi laiemate õiguste (teotööst vabastus) eest, mis väljendus 1701.–1702. a talurahvarahutustes ning neil aastail toimunud massilise deserteerimise vormis, kui teotööst vabastus oli ühel või teisel juhul katkenud.⁷⁷

Esile olid kerkinud ka haldus-administratiivset laadi probleemid. Et meeskonnad tuli anda vastavalt asustatud adramaade arvule, adramaade koguarv ning kreiside pindalad aga olid erinevad, siis eeldas Eestimaa rügementide arvuline ühtsus ka juurdemõõtmisi suuremate kreiside arvelt väiksemate kasuks. Et Järva kreis oli teistest tunduvalt väiksem, soovis Järva rügemendi ülem O. Rehbinder saada Harju

⁷⁵Eesti rahva ajaloo... lk 99–100.

⁷⁶RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759, nr. 114: Karl XII ja C. Piper 13. juulil 1703 — copia.

⁷⁷Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk 70; Palli, H. *Meždu dvumja bojami*, s. 80–81.

kreisist kahte, Kose ja Kuusalu kihelkonda oma rügemendi täiendamiseks, millele aga Harju rügemendi ülem B. von der Pahlen kõvasti vastu seisis, väites, et nimelt nendest kihelkondadest pärinevat tema rügemendi "koor ja tuum" (*chor und stam*). Ilmselt pidas ta silmas 1700. a väkkekutse alusel võetud meeskondi. Pealegi koosnevat tema rügement kaheksast täiskompaniist koos lippudega ning sõdurid on andnud ka "ihuliku ustavusvande Tema Kuninglikule Majesteedile, mis kohustab ja nad teenistusega seob" (*Cörperlicher Eydes-Leistung zu Euer Königl. Maytt Treue und dienste Werpflichtet und bündig gemacht habe*).⁷⁸ Oma otsuses O. Rehbinderile pidas kuningas ilmselt paremaks oodata, kuni saabuvad paremad ajad (*så kan der med anstå till bättre fram*).⁷⁹ Nii kujunes Järva rügemendi suuruseks keskmiselt 500 meest, ülejäänud kolmes oli aga enam-vähem reeglipäraselt 700–800 meest (vt lisa 1). Et väkkekutsesalku loodi ka maarügementidele ja pataljonide loomisele järgnenud aastatel, ilmneb nii organisatoorne kui struktuuriline erinevus selgelt.⁸⁰

Kaasaegsetest on hinnangu andnud ka kroonik Christian Kelch, kui ta oma kroonikas ütleb, et "nii andis kuningas Eesti ja Liivimaa korralduse üleskirjutuseks... et igalt 1,5 asustatud adramaalt üks hea noor mees koos hädavajalike talveriietega, nii nagu Rootsiski, musketärideks välja minema pidid" (*so verordnete der König eine Ausschreibung durch Ehst- und Liefland also und dergestalt, dass von 1 1/2 besetzten Haken ein guter junger Kerl mit nothwendiger Winterkleidung versehen, eben wie in Schweden zum Musquetierer ausgehen musste*).⁸¹ Ajaloolastest on komplekteerimissüsteemi lähedusele Rootsiga viidanud esimesena H. Palli.⁸²

(Järgneb)

⁷⁸RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758, O. Rehbinder kuningale 26. augustil 1701; M. 759, von der Pahlen kuningale 12. oktoobril 1701.

⁷⁹RA, Riksregistraturet, Karl XII resolutsioon O. Rehbinderi memoriaalile 26. mail 1702.

⁸⁰RA, Schlippenb. Saml., M. 1412, Skytte Schlippenbachile 10. detsembril 1702; Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk 71–72.

⁸¹Kelch, Chr. *Liefländische Historia: Continuation 1690 bis 1707*, zum Druck gegeben... von J. Lossius. Dorpat, 1875, S. 246.

⁸²Palli, H. Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast, lk 28.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12; 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12 ja 1997 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 24 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1998:

USD 46, DEM 70, FIM 210, CAD 63, FRF 240, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12;

1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12; 1997 — 1-12 and single issues for 1998:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1998

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Estonia's entrance into the League of Nations	<i>Vahur Made</i>	1571
National Committee of the Republic of Estonia: A brief survey of its activities	<i>Enn Sarv</i>	1612
Fish: Problems of the actor and action	<i>Virve Sarapik</i>	1621
What is art?: Embarrassment of institutional aesthetics	<i>Margit Sutrop</i>	1653
The definition of "Art"	<i>M. W. Rowe</i>	1672
Mississippi	<i>William Faulkner</i>	1693
What is ecstasy?: An attempt of naturalist approach	<i>Helle Kaasik</i>	1721
Arctic hysteria	<i>Vaino Vahing</i>	1732
On the problem of talent	<i>Albert Üksip</i>	1740
<i>Rewiew: An unsuccessful publication. Jaak Uibu. Eesti rahvastiku tervis XXI sajandi künnisel. Tallinn, 1997</i>	<i>Kaljo Villako</i>	1748
Editorial note. Summaries		1752
Estonian and Latvian infantry in the Swedish army, 1701–1710. I	<i>Kalle Kroon</i>	1759

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077702